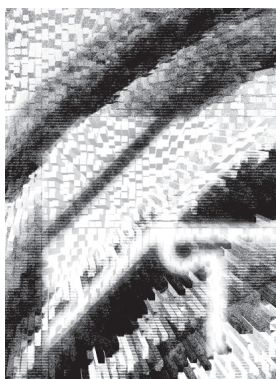

ARCHITECTUS

Nr 3(35)

2013

kwartalnik

Spis rzeczy

Rada Naukowa

Zbigniew Bać (Polska)
Michail Balzanikov (Rosja)
Joaquim Braizinha (Portugalia)
Kateřina Charvátová (Czechy)
Jerzy Charytonowicz (Polska)
Małgorzata Chorowska (Polska)
Hugo Dworzak (Liechtenstein)
Nathalie Guillaumin-Pradignac (Francja)
Tore I.B. Haugen (Norwegia)
Ada Kwiatkowska (Polska)
Bo Larsson (Szwecja)
Tomasz Ossowicz (Polska)
Vladimír Šlapeta (Czechy)
Elżbieta Trocka-Leszczyńska (Polska)

Redaktor naczelny

Ewa Łużyńska

Sekretarz

Ewa Cisek

Projekt okładki

Artur Błaszczak

Adres redakcji

Wydział Architektury
Politechniki Wrocławskiej
ul. Bolesława Prusa 53/55
50-317 Wrocław
www.architectus.arch.pwr.wroc.pl
e-mail: architectus@pwr.wroc.pl

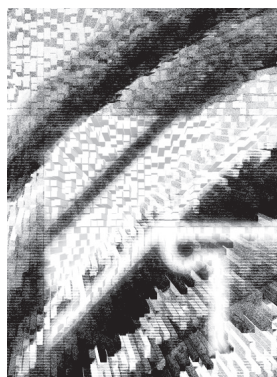
Kateřina Charvátová, <i>Pozemková držba českých cisterciáckých klášterů 1142–1420</i>	3
Ks. Franciszek Wolnik, <i>Działalność gospodarza cystersów z Rud</i>	17
Jolanta M. Marszalska, <i>Folwarki klasztoru cystersów w Szczyrzycu od XVII do XX w. w świetle zachowanych inwentarzy</i>	27
Małgorzata Milecka, <i>Ogrody cysterskie – mit a rzeczywistość</i>	47
Janusz Nowiński SDB, <i>Ogrody dawnego opactwa cysterskiego Najświętszej Marii Panny i św. Mikołaja w Łądzie</i>	63
Aleksander Piwek, <i>Dawny browar cystersów oliwskich</i>	75
Anna Galar, <i>Szlakiem podróży cystersów śląskich na kapitułę generalną do Cîteaux w 1768 r.</i>	85
Joanna Furgalska, <i>Opactwo Grosbot na szlaku kulturowym Via Equidia Cisterciena</i>	101
Krzysztof Woźniak, <i>Cerkiew Świętej Trójcy w Hajnówce i Podwyższenia Krzyża Świętego w Jałowie</i>	113

ARCHITECTUS

No. 3(35)

2013

quarterly

Contents

Editorial Counsel

Zbigniew Bać (Poland)
Michail Balzanikov (Russia)
Joaquim Braizinha (Portugal)
Kateřina Charvátová (Czech Republic)
Jerzy Charytonowicz (Poland)
Małgorzata Chorowska (Poland)
Hugo Dworzak (Liechtenstein)
Nathalie Guillaumin-Pradignac (France)
Tore I.B. Haugen (Norway)
Ada Kwiatkowska (Poland)
Bo Larsson (Sweden)
Tomasz Ossowicz (Poland)
Vladimír Šlapeta (Czech Republic)
Elżbieta Trocka-Leszczyńska (Poland)

Editor-in-Chief

Ewa Łużyńska

Secretary

Ewa Cisek

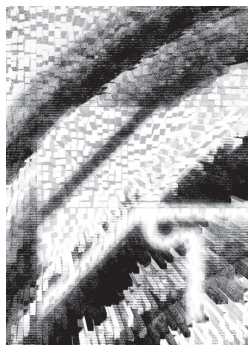
Cover designer

Artur Błaszczyk

Editorial Office Address

Wydział Architektury
Politechniki Wrocławskiej
ul. Bolesława Prusa 53/55
50-317 Wrocław
www.architectus.arch.pwr.wroc.pl
e-mail: architectus@pwr.wroc.pl

Kateřina Charvátová, <i>Landed property of the Cistercian houses of Bohemia 1142–1420</i>	3
Ks. Franciszek Wolnik, <i>Economic activity of Cistercians from Rudy</i>	17
Jolanta M. Marszalska, <i>The Cistercian monastic granges in Szczyrzyc in the 17th to the 20th centuries as presented in the original inventories</i>	27
Małgorzata Milecka, <i>Cistercian gardens – myth and reality</i>	47
Janusz Nowiński SDB, <i>Gardens of the former Cistercian Abbey of the Virgin Mary and Saint Nicholas in Ląd</i>	63
Aleksander Piwek, <i>The old brewery of Oliwa Cistercians</i>	75
Anna Galar, <i>Following the route of Cistercians from Silesia to the General Chapter in Cîteaux in 1768</i>	85
Joanna Furgalska, <i>Abbaye de Grosbot sur les circuits patrimoniaux de Via Equidia Cisterciens</i>	101
Krzysztof Woźniak, <i>The Holy Trinity Orthodox Church in Hajnówka and the Holy Cross Exaltation Orthodox Church in Jałówka</i>	113

Kateřina Charvátová*

Pozemková držba českých cisterciáckých klášterů 1142–1420

Landed property of the Cistercian houses of Bohemia 1142–1420

Úvod

Předkládaná studie si klade za cíl poznání pozemkové držby českých cisterciáckých klášterů v období středověku, a to od jejich počátků až do doby husitských válek, které majetkové poměry českých klášterů zcela proměnily. Studie hledá odpovědi na otázky, jak vypadalo obvenění cisterciáckých klášterů v Čechách a jak se pozemkový majetek českých cisterciáckých opatství v průběhu staletí vyvíjel.

Cisterciácký řád přišel do Čech obdobně jako do některých dalších zemí střední Evropy v průběhu čtyřicátých let 12. století, v době největšího rozvoje řádu, kdy cisterciácké ideály široce propagoval opat Bernard z Clairvaux. Pravděpodobně pod vlivem jeho působení byla v Čechách založena tři první opatství (1142–1145)¹. Do konce 12. století vznikly další dva kláštery řádu² a ve 13. věku následovaly další čtyři filiace³. Čtrnácté století završilo síť

* Katedra dějin a didaktiky dějepisu UK, Praha/History and History Didactics Department, UK, Prague.

¹ Nejstaršími českými fundacemi cisterciáckého řádu v Čechách se stala opatství v Sedlci (založeno 1142 šlechticem Miroslavem), v Plasech (založeno 1144 knížetem Vladislavem II.) a v Pomuku (založeno 1145 pravděpodobně mladším bratrem knížete Vladislava II., Jindřichem).

² Ve druhé polovině 12. století vznikl klášter Hradiště (nad Jizerou) založený před 1184 členem rodu Markvartců a klášter v Oseku (založen cca 1199 rodem Slávkem z rodu Hradišticů). Předchůdcem oseckého kláštera byl řádový dům v Mašřově, který zanikl krátce před rokem 1200. Mašřovský konvent přešel po zániku kláštera do Oseka, kde založil nové opatství.

³ Klášter ve Vyšším Brodu založený roku 1259 Vokem z Rožmberka z rodu Vítkovců, Zlatá Koruna, fundace krále Přemysla Otakara II. z roku 1263, klášter Svaté Pole založený 1272 neznámým šlechticem a opatství Aula Regia na Zbraslavi, založení krále Václava II. z roku 1292.

Introduction

This is a paper on the immovable possessions of Bohemian Cistercian monasteries during the Middle Ages, from their earliest origins to the epoch of Hussite wars (1419–1485), which resulted in a deep transformation of the property situation of the Cistercian regular houses of Bohemia. I am seeking answers to the questions of the character of endowments of Bohemian Cistercian houses, and of the development of landed property of the daughter abbeys of Cîteaux and Morimond in Bohemia over the centuries of the Order's existence there.

Endowments of Bohemian Cistercian houses

The first houses of white monks in Bohemia saw the light of day in the course of the 40's of the twelfth century, much as was the case of other lands of central Europe, in the greatest *floruit* period of the Order when abbot Bernard of Clairvaux campaigned for the ideals of the new monastic congregation. The impact of Bernard's activities might have resulted in the establishment of the three first Bohemian abbeys of the Order (1142–1145)¹. Two other houses were founded before the year 1200², and four others fol-

¹ The earliest Bohemian plants of the Cistercian order were the abbeys of Sedlec (established in 1142 by a *nobilis* named Miroslav), Plasy (established 1144 by duke Vladislav II), and Pomuk (established 1145 probably by Henry, younger brother of duke Vladislav II). The Pomuk abbey lost its archive, and thus we cannot provide any more precise answers to questions of its landed property.

² The abbey of Hradiště-nad-Jizerou, founded before 1184 by an unknown member of the noble lineage of Markvartici, belongs to the

cisterciáckých klášterů v Čechách vznikem posledního opatství⁴. Úhrnem se ve středověkých Čechách etablovalo deset cisterciáckých klášterů⁵.

Obvňení českých cisterciáckých klášterů

České země představovaly v polovině 12. století, v době, kdy se zde začaly usazovat první konventy cisterciáků, zemi dosud jen řídké a navíc nerovnoměrně osídlenou. Hlavní vlna středověké kolonizace, jež zásadním způsobem proměnila českou krajinu, započala až o několik desetiletí později, před koncem 12. věku, a trvala do začátku 14. století. Nejstarší kláštery cisterciáckého řádu byly založeny ještě před jejím nástupem, většina pak vznikla v jejím průběhu, pouze nejmladší výhonek řádu povstal až po skončení tohoto intenzivního osídlovacího procesu, jenž postupně zasáhl celé Čechy⁶. Vztah k hlavní vlně středověké kolonizace se ukazuje jako dosti zásadní pro vývoj pozemkové držby klášterů. Kolonizační krajina totiž nabízela na rozdíl od území s dlouhou tradicí osídlení relativně snadné pozemkové vybavení nových institucí a i do budoucna skýtal naději na jejich dobrý rozvoj.

Nejstarší klášter řádu v Čechách, totiž sedlecký, vznikl v oblasti staré sídelní oikumeny, kde byly v té době možnosti dispozice nemovitým majetkem lepší než v dosud většinou zalesněných regionech; nevýhodou pro klášter však byla poměrně velká rozptýlenost získaných lokalit a do budoucna jen malá naděje na další sídelní rozkvět regionu, neboť osídlovací proces v této oblasti byl již téměř ukončen. Cisterciáci dostali při založení opatství lokalitu Sedlec a osm vesnic ležících v širokém pásmu mezi Kolínem a Pardubicemi, dále pak dvůr v Poboří *cum terra Odolen et terra Donati*⁷.

Druhý klášter, knížecí Plasy, povstal v místech, která začala být osídlována teprve relativně nedávno. Od svého zakladatele získal sice kompaktní, avšak jen malou nadaci. Cisterciáci obdrželi knížecí statek Plasy spolu se čtyřmi vesnicemi, a dále pak podíl na solném cle v Děčíně, dvě vinice u Prahy na vrchu Petříně spolu se dvěma vinaři a jejich majetkem a ještě několik osob s jejich pozemky. Další ves věnoval plaskému klášteru pražský biskup Oto [8, I, č. 396, s. 408–409]. Věno plaského kláštera bylo na panovnickou fundaci velmi malé, oblast, kde klášter vznikl, však měla dobré perspektivy rozvoje.

Obdarování obou nejstarších klášterů představovaly většinou vesnice, z nichž cisterciáci pobírali poddanské dávky, jež se staly základem jejich příjmů; k výbavě patřil také hospodářský dvorec a plat (podíl z cla). V lis-

lowed suit in the 13th century³. The very last regular house for white monks saw the light of day in the 14th century⁴. All in all, Bohemia numbered ten Cistercian monasteries⁵.

At the time around 1150, when the first Cistercian monasteries took root in Bohemia, the land's occupation was thinly spread, and irregularly clustered. The main phase of medieval assarting, which brought about a fundamental transformation of Bohemian landscapes, had started a few decades later, before the end of the 12th century, and lasted until the beginning of 14th century. Though the earliest Cistercian abbeys emerged prior to the onset of this upsurge of assarting activities, most of the houses were born in its course while the Order's latest plant sprang to life after the end of this intense colonization wave, which gradually covered all Bohemia⁶. The relation towards the main phase of medieval assarting enterprise constitutes a major factor in terms of development of monastic landed property. Unlike the territories of traditional settlement, freshly deforested landscapes offered relatively good chances of endowment of new institutions with land, and gave good promise of developments in the future.

The very first abbey of the Order in Bohemia – that of Sedlec – sprang up within the traditional settlement zone, offering, by that time, better conditions for landed-property transactions than most of the outlying regions covered by woodland. Unfortunately, most of the possessions donated to the abbey were dispersed over a wide area, and the prospects of future development of the monastic holdings were not particularly promising due to the fact that this region's settlement pattern was almost closed. Upon the foundation of their house, the white monks of Sedlec received the eponymous site together with eight villages situated within a broad zone between the present-day cities of Kolín and Pardubice. They were also given a manor farm at the site of Poboří *cum terra Odolen et terra Donati*⁷.

The second house, that of Plasy established by the sovereign duke of the land, emerged at a place which was relatively freshly settled. The landed-property complex with which the founder endowed the Plasy institution was compact but small. The donation of the eponymous site, belonging originally to the duke, was accompanied by gifts

second half of 12th century. Its monastic archive has also perished, and all we have is a fragment of the abbey's estate book dating around 1400. The other foundation of the second half of 12th century is that of Osek, preceded by a short-lived house at Maš'ov (1192–1198).

³ The abbey of Vyšší-Brod (Hohenfurt, *Altovadum*) was established in 1259 by Vok of Rožmberk of the Vítkovci lineage. The house of Zlatá-Koruna (Goldenkron, *Sancta Spinea Corona*) emerged in 1263 thanks to king Přemysl Otakar II, that of Svaté-Pole (*Sacer Campus*) in 1272 thanks to an unknown aristocrat, and that of Zbraslav (Königssaal, *Aula Regia*) in 1292 thanks to king Václav II.

⁴ The last plant of the Order was founded in 1357 by the initiative of Theodorik (Dětřich) of Portitz, bishop of Minden.

⁵ Much attention has been paid to Cistercian houses of Bohemia over the last decades. For a sample of the reference works see K. Charvátová [1]–[3] citing most of the relevant preceding studies; [4]–[6].

⁶ The medieval assarting of the Czech-speaking lands has been aptly characterized by J. Klápště [7, pp. 170–189].

⁷ *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae I–V* [8, I, No. 155, p. 156]. The Poboří site is situated in the Kouřim region. Component sites of the Sedlec endowment were dispersed over a wide region.

⁴ *Nejmladší český klášter cisterciáckého řádu vznikl roku 1357 z vůle mindenského biskupa Dětřicha z Portic.*

⁵ Cisterciáckým klášterům v Čechách byla v posledních desetiletích věnována velká pozornost. Ze základní literatury výběrově: [1]–[3] v těchto knihách uvedena většina starší literatury; [4]–[6].

⁶ K charakteristice středověké kolonizace v českých zemích srv. J. Klápště [7, s. 170–189].

⁷ *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae I–V* [8, I, č. 155, s. 156]. Lokalita Poboří se nachází na Kouřimsku. Do listiny byly rukou pozdního 12. století vepsány ještě další dvě lokality z okolí kláštera (Hlízov a Kačín).

tinách se opakovaně uvádí, že součást daru pro klášter tvořili lidé. Naopak, což je překvapující, nejsou v nejstarších donacích zmínky o tom, že by kláštery obdržely lesní půdu.

Obdobně jako věno nejstarších klášterů lze charakterizovat i obvěnění dalších českých opatství z konce 12. století. Jejich pozemková výbava se opět skládala především z vesnic, vedle nich pak zakládací listiny hovoří o různých druzích platů. Ani v případně klášterů založených na konci 12. století nejsou žádné zprávy o předání lesní nebo jiné neosídlené půdy. Mašřovská fundace (zlistinění 1196), obdržela území, který právě prošlo kolonizací. Její věno tvořilo patnáct nově založených vesnic, klášter však nedostal žádnou neosídlenou půdu [8, I, č. 355, s. 319–320]⁸. Původní majetek osekého kláštera založeného na samém konci 12. století sice neznáme, víme však, že necelých deset let po fundaci ústavu patřilo čtrnáct vesnic, statky ve dvou dalších osadách a desátka různého typu v osmi lokalitách [8, II, č. 64, s. 59–60]⁹.

Obvěnění českých řádových domů 12. století jasně ukazují, že se kláštery ve věci majetku, který přijímaly, nevázaly předpisy cisterciáckého řádu. Ne půda obdělávaná vlastními rukama, ale census z jednotlivých vsí představoval základ všech nadačních darů. Ne půda nekultivovaná, ale již osídlené vesnice přicházely do rukou cisterciáků, a to již od první poloviny 12. století.

Na příkladu obvěnění klášterů je jasně vidět, nakolik se při hmotném zabezpečování nových fundací projevovaly zvyky země, jež cisterciáky přijímala. Cisterciácké kláštery byly obvěňovány stejným způsobem jako jiné církevní instituce v Čechách, nikoliv jako cisterciácké kláštery v řádovém centru či obecněji v západní Evropě¹⁰.

Ptáme-li se, proč se prosazovaly především lokální zvyky, můžeme za hlavní důvod označit silnou roli zakladatele, jenž měl při fundaci hlavní slovo. Na zakladateli a jeho rodině kláštery závisely, a proto byly nuceny přijímat jeho vůli. Pokud si cisterciáci přáli, aby vznikla další řádová filiace, nemohli odmítnout věno, i když neodpovídalo řádovým předpisům. Vedení řádu s jejich jednáním zjevně souhlasilo, neboť stejný postup, tj. přijímání osídlené půdy a platů, nacházíme v celé střední Evropě. Souhlas řádu dotvrzují i kontroly plánovaných fundací (*inspectio loci*), které jsou v českých zemích doloženy od raného 13. století. Pro řádovou kontrolu byla zásadní otázka, zda bude hmotné zabezpečení budoucího konventu dostatečné a nikoliv, zda klášter získá osídlenou nebo neosídlenou půdu¹¹.

⁸ K rozboru majetku T. Velímský [9, s. 156–169].

⁹ Listina zmiňuje různé druhy desátků, např. *decimam vini, decimam frumenti, decimam vini cum decimis alliis*.

¹⁰ Zcela jiný obraz darů, jež tvořily základ klášterního hospodářství, skýtá například kopiář kláštera Obazine [10].

¹¹ První známá inspekce se vztahuje k moravskému Velehradu, při níž jako budoucí pater-abbas vystupoval plaský opat a jedním z inspektorů byl opat z Pomuku [11, I, 1204, č. 44, s. 305]. Řádová kontrola před založením kláštera je doložena pro české ústavy v Nížkově [11, II, 1237, č. 62, s. 180]; opakovaná výzva [11, II, 1238, č. 48, s. 194–195], ve Vyšším Brodě [11, II, 1259, č. 50, s. 459], pro Zlatou Korunu [11, II, 1259, č. 52, s. 459] a pro Svaté Pole [11, III, 1272, č. 38, s. 112].

of four villages, of a share in the ducal toll collected from salt deliveries at the site of Děčín, of two vineyards on the Petřín hill of Prague with two vintners and their property, and of still other servile personnel with their landholdings. Otto, bishop of Prague, contributed another village [8, I, No. 396, pp. 408–409]. Though the extent of the Plassy endowment was rather limited in terms of foundations of the land's sovereigns, its regional siting gave great promise in terms of development of the monastic domain.

The endowment of the first two abbeys consisted almost entirely of villages from which the Cistercians collected servile rents, constituting the base of their revenues. They also received a manor farm and a rent in kind (share in a toll). The charters repeatedly note that human persons made up components of the monastic endowments. Surprisingly, the earliest donations lack any references to Cistercian holdings of woodland.

The provisions for other Bohemian plants of the Order founded before 1200 do not differ from those of the earliest houses. They received mostly villages and, in addition to them, the foundation charters mention various rents and revenues. Here also we hear nothing of any possible donations of woodland, or other kinds of waste land, to the white monks. In the Mašřov foundation (charter of 1196), the future house received a freshly assarted segment of territory. The endowment consisted of fifteen newly established villages but of no waste land [8, I, No. 355, pp. 319–320]⁸. Though we do not know the extent of the original property of the Osek monastery established at the very end of 12th century, it can be established that the house held fourteen villages, property in two other settlements, and various types of tithes in eight sites some ten years after its foundations [8, II, No. 64, pp. 59–60]⁹.

Twelfth-century donations to Cistercian abbeys show beyond all doubt that in terms of the property transferred to them, they fell short of complying with economic demands of the Order. All the foundations were based not on landholdings cultivated by manual labor of the monastery incumbents, but on the perception of revenues from singular villages. This related even to the earliest foundations of the Order which sprang up in the lifetime of Bernard of Clairvaux. The example of donations to the abbeys shows clearly to what extent the customs and habits of the land hosting the Order establishments influenced the material sustenance of the new foundations. Cistercian monks received the same kind of material support as other ecclesiastical institutions of Bohemia, not that enjoyed by the Order houses in western Europe¹⁰.

Why was this so? The main reason behind the rent-village endowments seems to be the major role of the monastery's "founding fathers" who had a great say in the foundation process. The monasteries fully depended on

⁸ On the analysis of the property complex see T. Velímský [9, pp. 156–169].

⁹ The charter refers to various tithe types, e.g. *decimam vini, decimam frumenti, decimam vini cum decimis alliis*.

¹⁰ A completely different account of donations making up the base of monastic economy may be found, for instance, in cartulary of the Obazine abbey in France [10].

Ve 13. století se složení věna nových cisterciáckých klášterů v Čechách poněkud proměnilo. Poprvé se součástí klášterní výbavy začala stávat i neosídlená krajina. Nezdařená fundace filiace v Nížkově (existovala ve 30. letech 13. století) byla kromě trhové vsi a příjmu v penězích i naturáliích vybavena rozsáhlým lesem určeným ke kolonizaci [8, III/1, č. 100, s. 115–117]. Poněkud odlišná skladba věna kláštera v Nížkově, kde významnou část daru představoval klášterní les, vycházela ze skutečnosti, že oblast Českomoravské vysočiny stála v té době na samém počátku odlesňování. Osedlá půda nebyla dosud ve větší míře k dispozici, zakladatel proto nemohl klášteru dát již hotové vsi, jak bývalo zvykem. Proto klášter vybavil půdou určenou ke kolonizaci, na níž, jak předpokládal, se měl klášter aktivně podílet.

Podobná výchozí situace se dotkla i Vyššího Brodu, neboť ani nejjihnější cíp Čech, kde Vyšší Brod leží, v době založení kláštera kolonizací dosud neprošel, repsektive kolonizace zde právě začínala. Vyšší Brod dostal při svém založení v roce 1259 stejnojmennou tržní osadu, dále pět vesnic značného rozptýlu včetně jedné lokality na rakouském území a jedné ve Slezsku. Značnou část věna představoval tzv. *Klášterní les*, jenž se rozkládal na jih a jihozápad od Vyššího Brodu v horském terénu při dnešní hranici s Rakouskem [8, V/1, č. 187, s. 298–300].

Vyšebrodská nadace se od předchozích obdarování lišila především tím, že její finančně nejdůležitější složku tvořila práva ke třem patronátním kostelům spolu s podíly na desátcích četných vsí včetně lokalit teprve plánovaných. Vysvětlení, proč byla počáteční držba vyšebrodských cisterciáků natolik rozptýlená, můžeme hledat i v tom, že si fundátor hodlal ponechat území kolem hradu Rožmberka pro rodové potřeby. Teprve vyměněním krumlovské větve Vítkovců (1302) a přenesením ústředí rožmberského panství na Krumlov, přestal mít zakladatelský rod zásadní zájem na této oblasti a její část postupně přešla do rukou kláštera.

Opatství ve Zlaté Koruně založené králem Přemyslem Otakarem II. bylo na rozdíl od všech českých cisterciáckých klášterů obdarováno převážně lesní půdou. Základ jeho věna tvořil tzv. boletický statek, většinou dosud nekolonizované lesní území jehož rozsah se odhaduje na 880 km [8, V/1, č. 391, s. 581–582]. Způsob tohoto v českých poměrech neobvyklého majetkového věna byl dán politickými příčinami, snahou panovníka zabránit rodu Vítkovců, aby si podmanil další část území jižních Čech. Od cisterciáků se očekávalo, že předanou oblast budou kolonizovat, což klášter v následujícím století skutečně učinil. Boletický statek však nebyl jedinou částí věna kláštera Zlatá Koruna. Vedle něj opatství získalo i oblasti již osídlené - část Netolicka a rájovskou rychtu. Obdarování kláštera doplňovaly dvě vinice v Rakousku a další drobné statky [8, V/1, č. 391, s. 581–582].

Poněkud jinak než kláštery založené v polovině 13. století byla obdarována nejmladší česká založení, kláštery na Zbraslavi a ve Skalici. Oba ústavy vznikly v době, kdy již většina českého území byla kolonizována a pro nový klášter nebylo snadné získat rozsáhlejší ucelený nemovitý majetek. S tímto problémem se potýkal i král Václav II. při fundaci opatství Aula Regia na Zbraslavi. V blízkosti Pra-

the “founding fathers”, and their families, and had to be mindful of their will and initiatives. If the Order desired establishment of new plants, it could hardly refuse endowments including those not complying with its rules. Such practices apparently met with acknowledgment of the Order’s direction, as we observe the same phenomenon, i.e. acceptance of occupied ground and rents, all over central Europe. Consent of the Order is confirmed by controls of proposed foundations (*inspectio loci*), attested to in Czech-speaking lands from the early 13th century on. It seems that the Order was much more interested in knowing whether the material provisions of the monastery-to-be sufficed, than in the information whether the abbey will get occupied or waste land¹¹.

A measure of transformation of endowments of new monasteries is perceptible in the 13th century. Waste land appeared for the first time as a component of provisions for new regular houses. In addition to a market village and to rent both in cash and in kind, the failed Nížkov foundation of the thirties of the 13th century received a large tract of woodland for assarting [8, III/1, No. 100, pp. 115–117]. The reason for this may be found in the fact that deforestation of the Českomoravská-vrchovina (Bohemian-Moravian highland), where the abbey site was situated, had only just begun by then. No cultivated arable soil was simply available here, and this induced the founder to provide the abbey with a tract of woodland to be assarted in the future.

A similar situation pertained to the abbey of Vyšší-Brod (*Altovadum*, Hohenfurt). In fact, the southernmost part of Bohemia where this abbey lies had not undergone colonization in the foundation time of the abbey, or rather, the assarting of this region had just started. Upon its foundation in 1259, the regular house obtained the eponymous site, a market village, and five villages dispersed over a wide area including one site in Austrian territory, and one as far as Silesia. A considerable part of the endowment consisted of the *Abbey Wood* (Klášterní-les, *Klosterwald*), situated south and southwest of Vyšší-Brod, in the highlands by the present-day Czech-Austrian border [8, V/1, No. 187, pp. 298–300].

The Vyšší-Brod endowment differed from the previous cases by the fact that its component most interesting from the financial point of view was represented by rights to nominate parochial priests in three churches, together with shares in tithes from numerous villages including sites yet to be established. The explanation for the markedly dispersed character of holdings of the white monks of Vyšší-Brod may be sought in the fact that maybe the founder wished to keep the territory around the Rožmberk castle for his own lineage. It was only with the extinction of the Krumlov branch of the Vítkovci lineage (1302),

¹¹ The first *inspectio loci* known to us relates to Velehrad in Moravia. The procedure involved the abbot of Plasy as the future *pater-abbas* and the abbot of Pomuk as one of the inspectors [11, I, 1204, No. 44, p. 305]. Order controls carried out prior to the foundation of an abbey took place in the Bohemian houses of Nížkov [11, II, 1237, No. 62, p. 180]; a repeated call in [11, II, 1238, No. 48, pp. 194–195], Vyšší-Brod [11, II, 1259, No. 50, p. 459], Zlatá-Koruna [11, II, 1259, No. 52, p. 459] and Svaté-Pole [11, III, 1272, No. 38, p. 112].

hy, kde měl klášter stát, nebyl k dispozici dostatečně rozsáhlý majetek. Proto panovník věno rozdělil a cisterciákům věnoval dvě panství, menší v okolí kláštera, rozsáhlejší ve východních Čechách, jež však bylo od toho prvního značně vzdálené (cca 200 km). Rozsah věna činil v roce 1292 tři města a městečka a cca padesát vsí; roku 1304 král svou nadaci obměnil a rozšířil, takže čítala pět měst a městeček a cca sedmdesát vesnic [12, č. 1, s. 1–2; č. 15, s. 8–10].

Ve srovnání s rozsáhlým zbraslavským obdarováním, získala nejmladší česká fundace – klášter ve Skalici, pouze skromný nemovitý majetek. Ve druhé polovině 14. století, v době, kdy již osídlování země bylo ukončeno, bylo již obtížné vytvořit větší panství. Tento úkol se nepodařil ani tak zdatnému finančníkovi, jakým byl fundátor skalického opatství, Dětrich z Portic¹², jež nový ústav obdaroval pouze třemi vesnicemi spolu s lesem zvaným *Kozí Hřbet*. Vzhledem k tomu, že klášter nemohl vybavit dostatečným množstvím půdy, doplnil své nadání o peněžitou sumu ve výši 200 kop grošů, za niž si mniši sami měli další zdroje příjmů opatřit [13, č. 1, s. 381–382].

Obvěnění českých cisterciáckých klášterů dokládá, že většina opatství od nejstarších dob působení řádu v Čechách až po nejmladší lokace dostávala při svém založení především osedlou půdu¹³, jejíž výnos tvořil základ klášterních příjmů. Tento jev, ač v rozporu s tím, co by se dalo v případě klášterů cisterciáckého řádu očekávat, nebyl žádným specifickým českých zemí, ale můžeme se s ním setkat i v dalších oblastech střední Evropy¹⁴.

Vedle vesnického majetku získávaly české cisterciácké kláštery ve 13. století také lesy. Přesněji řečeno, lesnatá půda tvořila součást věna těch klášterů, jež se nacházely v oblastech, kde probíhalo nebo bylo v plánu osídlování. Zalesněná území se stala místem vlastní klášterní kolonizace, jež s výjimkou opatství Zlatá Koruna nedosáhla významnějších výsledků¹⁵.

Rozsah panství cisterciáckých klášterů v Čechách

Pozemková držba cisterciáckých klášterů v Čechách procházela od založení jednotlivých ústavů vývojem, který měl přes četné peripetie v zásadě až do druhé poloviny

and transfer of the centre of the Rožmberk-lineage holdings to the site of Český-Krumlov, that the founding family lost its fundamental interest in this region, and parts of it fell to the monastic possessions.

Unlike most of the other Cistercian houses of Bohemia, the abbey of Zlatá-Koruna (*Sancta Corona*, Goldenkron), established by King Přemysl Otakar II, received a considerable amount of woodland. The backbone of its endowment represented the so-called Boletice estate, an area of waste land the extent of which is estimated at 880 km [8, V/1, No. 391, pp. 581–582]. The character of this endowment, highly unusual in the Bohemian situation, followed out of the political situation. The sovereign intended to bar the way of the Vítkovci lineage towards annexation of another part of southern Bohemia. Here the Cistercians were expected to carry out cultivation of the land, as it duly happened in the following century. However, the Boletice estate did not constitute the only part of the Zlatá-Koruna endowment. The abbey obtained land that had already been settled – part of the Netolice region and the Rájov-bailiff precinct. In addition to this, the abbey was given two vineyards in Austria and other minor possessions [8, V/1, No. 391, pp. 581–582].

The latest Bohemian plants, those of Zbraslav (*Aula Regia*, Königssaal) and Skalice, differed again in the form of their endowments from houses established in the first half of 13th century. Both of them emerged in a time when most of Bohemia had already been assarted and occupied, and it was difficult to find more extensive and compact complexes of landed property. Providing for the *Aula Regia* abbey at Zbraslav, king Václav (Wenceslas) II divided its endowment in two parts. First and foremost, he gave the Cistercians a minor complex of property in the closest proximity of the abbey, in central Bohemia not far from Prague. A major cluster of Zbraslav landholdings was situated in east Bohemia. In 1292, the entire endowment consisted of three towns and boroughs, and of some fifty villages. This property underwent some changes in 1304 when king Wenceslas added other estates so that finally, Zbraslav received five towns and boroughs and, by and large, seventy villages [12, No. 1, pp. 1–2, No. 15, pp. 8–10]. It goes without saying that the monks found some difficulty in managing both property complexes, some 200 km apart.

In comparison with royal magnanimity exhibited towards Zbraslav, the latest Bohemian plant of the Order – the abbey at Skalice – received but a modest landed-property gift. The landholding situation within Bohemia of the second half of 14th century reached such a degree of consolidation and compactness that a creation of a major complex of immovable property presented considerable difficulties, even for an exceedingly able financial expert like the founder of Skalice, Dětrich (Theodoric) of Portitz¹². All he could give to the white monks were three villages and a wood called *Kozí-Hřbet* (Goat Back). In order to compensate for this shortcoming, he provided

¹² Dětrich z Portic byl pokládán za neobyčejně šikovného ve finančních otázkách. Tento svůj talent uplatňoval i ve službách císaře Karla IV.

¹³ Výjimkou se stalo obvěnění kláštera Zlatá Koruna, který získal kromě vesnického osídlení také rozsáhlé lesní území určené ke kolonizaci. Zlatokorunskému založení se do jisté míry podobala nezdařená fundace v Nížkově, která ač mnohem skromnější, se též skládala především z neosídlené krajiny.

¹⁴ Pro polské kláštery srv. například pasáže týkající se pozemkové držby jednotlivých opatství in: [14, s. 273–349]. K rané pozemkové držbě uherských řádových domů např. [15, s. 48, 63]. Stejný obraz obvěnění vykazují také kláštery v Braniborech [16], Meklenbursku a Předních Pomořanech [17, s. 85–86], [18, s. 283].

¹⁵ Zlatokorunští cisterciáci dali založit celkem 97 vsí [19, s. 56–60]. Sedlecký klášter založil 2–3 vesnice [20, s. 1]. Počet lokalit založených plaským klášterem lze odhadovat nejméně na čtyři; nejvíce kolem dvaceti [21, s. 73–83], [22, s. 223–232]. Kolonizace oseckého kláštera čítala asi 8–15 vesnic [23, s. 235–288], vyšebrodského kláštera maximálně kolem dvaceti vsí, zbraslavský klášter založil pravděpodobně tři vesnice [2, s. 38–43, 227].

¹² It was commonly assumed that Dětrich of Portitz fell very short of a financial genius. The emperor, Charles IV, frequently availed himself of Dětrich's services.

14. století stoupající tendenci. Díky tomu klášterní držba postupně rostla. Svého maxima dosáhla většinou před rokem 1400, kdy stoupající trend definitivně zastavila hluboká hospodářská krize.

Sedlecký klášter vybavený majetkem svého zakladatele Miroslava, jen postupně rozvíjel svůj majetek. Pramená základna nedovoluje tento proces blíže sledovat. Vzhledem k tomu, že původní donace byla značně rozptýlená, předpokládáme, že opatství postupně směřovalo vzdálené vsi za statky blíže položené a zaokrouhlovalo svůj majetek v okolí kláštera. Po polovině 13. století patřila sedleckým cisterciákům většina území, na němž později vznikla Kutná Hora. Kromě majetku v bezprostřední blízkosti opatství si mniši ponechávali i některé statky vzdálenější.

Zásadní průlom do vývoje sedleckého majetku znamenal objev velkých ložisek stříbra v jeho bezprostředním okolí. Velké finanční zisky, které sedleckému klášteru přinesl rozvoj důlního podnikání a vznik města Kutné Hory, se vbrzku odrazil i v rozšiřování klášterní domény. Sedlecký klášter, nyní bohatý a schopný investovat do pozemkového nákupu, začal skupovat volné statky v širším Kutnohorsku a zejména se zaměřil na oblast při Labi, kde zakoupil řadu vesnic. V prvních desetiletích 14. století již opatství patřilo na 50 vesnic a také dvě městečka, sousední Malín, vzdálený od Sedlce jen cca 2 km, a o něco vzdálenější Malešice ležící cca 15 km od kláštera. Ve stejné době klášter již také vlastnil zhruba 15 hospodářských dvorů. Většina sedleckého majetku se nacházela v okolí kláštera a tvořila souvislý pás od Kutné Hory na sever do Polabí; klášterní statky zasahovaly též na Kolínsko a Kouřimsko. Od počátku 14. století vlastnili sedlečtí cisterciáci i drobný majetek v Rakousku, v oblasti Klosterneuburgu. Po velkém vzepětí na přelomu 13. a 14. století se růst pozemkové držby sedleckého opatství zpomalil, nicméně pokračoval až do druhé poloviny 14. věku. Na konci předhusitské doby čítala sedlecká država na 70 vsí. Tehdy klášteru patřilo již jediné městečko, neboť Malešov v roce 1364 klášter prodal. Počet hospodářských dvorů se do počátku 15. století patrně rozrostl na dvě desítky¹⁶.

Plaský klášter založený stejně jako sedlecký klášter před polovinou 12. věku, vznikl v oblasti severního Plzeňska, které tehdy bylo ještě jen velmi řídké osídleno. Založení cisterciáckého kláštera představovalo součást širšího kolonizačního projektu zakladatele, knížete a později krále Vladislava I. Poloha v kolonizačním území přinesla cisterciákům dvojí výhodu. Na jedné straně opatství těžilo z kolonizace jako příjemce pozemkových darů, na straně druhé samo dostalo příležitost se na kolonizaci aktivně podílet. Během prvního století vývoje se majetek plaského opatství značně rozšířil. V roce 1250 již opatství patřilo na 50 vsí, z nichž valnou část získal jako dary a jen menšinu sám založil [8, IV, č. 192 a,

a sum of cash amounting to 200 sexagens of *grossi*, intended to provide a chance for the monks to secure alternative revenue sources [13, No. 1, pp. 381–382].

It may be plainly seen from the review of endowments of Bohemian Cistercian houses that ever since the origins of the Order, and up to the time of its latest foundations, the founders of our monasteries gave the monks first and foremost settled ground, the outcome of which supplied the bulk of monastic revenues¹³. Though this fact flatly contradicted whatever may be expected for plants of the Cistercian order, it hardly represented a feature specific to the Czech-speaking lands, which shared a situation common to other regions of central Europe¹⁴. In the 13th century, Bohemian houses frequently obtained woods in addition to village possessions. Tracts of woodland made up for endowment parts of monasteries situated in regions with incipient, or planned, assarts. Such woodland complexes then became theatres of monastic assarting operations¹⁵.

Extent of domains of Cistercian monasteries in Bohemia

Ever since the establishment of particular Order houses, landed property of Bohemian Cistercians followed an essentially cumulative development trajectory until the second half of 14th century, regardless of minor vacillations. Monastic landed-property complexes thus gradually grew in extent. In most cases, they reached the culmination points prior to the year 1400, when a deep economic crisis put a halt to this well-being.

We do not know much about the development of landed property of the Sedlec abbey until the half of 13th century. In terms of the Sedlec landholdings, the turning point was reached with the discovery of large deposits of silver ore in its closest proximity. Unheard-of riches which flowed in from the mining enterprise and establishment of the city of Kutná-Hora (Kuttenberg) soon resulted in the enlargement of the monastic holdings. The Sedlec abbey, rich in money and in chances of acquisition of landed property, set forth to purchase estates around Kutná-Hora, and especially along the Labe-river course where it became master of a number of villages. In the first decades of the 14th

¹³ An exception was constituted by the endowment of the Zlatá-Koruna house. In addition to village sites, it received extensive tracks of woodland for assarting. To a certain extent, the Zlatá-Koruna endowment approximated that of the failed Nížkov house, which also consisted of settlement-free land, albeit of a much more limited extent.

¹⁴ For the Polish monasteries see e. g. passages concerning landed property of singular abbeys in: [14, pp. 273–349]. On the early landed property of Hungarian houses see, for instance [15, pp. 48, 63]. The same picture is yielded by monasteries in the regions of Brandenburg [16], Mecklenburg and Vorpommern [17, pp. 85–86], [18, p. 283].

¹⁵ The most important assarting agency, the Zlatá-Koruna abbey, established ninety-seven villages [19, pp. 56–60]. Other abbeys fell much below this figure in the colonization of Bohemia. The house of Sedlec founded two to three villages [20, p. 1]. For the Plasy abbey, our estimates vary between at least four and at most twenty [21, pp. 73–83], [22, pp. 223–232]. The Osek house provided for establishment of eight to fifteen village sites [23, pp. 235–288], that of Vyšší-Brod for twenty at most, Zbraslav most likely for three villages [2, pp. 38–43, 227].

¹⁶ Detailně rozebírá vývoj pozemkové držby práce J. Čelakovského [20]. Podrobně se vývojem sedleckého klášterství zabývá také studie J. Nuhlička [24, s. 226–272]. Sedleckému panství se také věnují články J. Čechury [25, s. 2–72], [26, s. 39–72].

s. 352]. Většina plaského majetku se nacházela v okolí Plas a tvořila téměř uzavřenou klášterní doménu. Vedle tohoto panství vlastnili plasští cisterciáci také panství v okolí Prahy. Rozvoj plaské držby pokračoval až do konce 14. století. Přibývání statků po roce 1300 však ve srovnání s předchozím stoletím výrazně zvolnilo tempo. Opatství samo financovalo nákup části statků a v malé míře k rozvoji domény přispělo i další kolonizační činností. Dary vesnic, tak důležité ve 12. a 13. století, se staly ve 14. věku méně početné. Od poloviny 14. století však začala nová vlna štedrosti vůči opatství; v této době však již nešlo o dary vesnic, které vzhledem k ukončené kolonizaci kraje nebyly nadále snadným předmětem donace, ale většinou o dary platů. Na počátku 15. století, kdy rozsah plaských dosáhl svého vrcholu, se plaská doména na Plzeňsku skládala ze dvou městeček, dále k ní patřilo na 70 vesnic a asi 13 hospodářských dvorů. Majetek v zázemí Prahy zahrnoval cca pět vesnic, čtyři hospodářské dvory, vinice a další drobné majetky [27, s. 62–72].

Pozemková držba pomuckého kláštera patřila podobně jako držba plaského kláštera v rámci Čech k větším klášterním majetkům. Pro pomucký klášter nejsou sice k dispozici originální prameny, jeho majetkovou držbu však jde do jisté míry rekonstruovat na základě mladších písemností¹⁷. Podle rekonstrukce mohlo pomucké panství v době těsně předhusitské zahrnovat tři městečka, asi 80 vesnic a deset hospodářských dvorů. Panství se rozkládalo v širším okolí Pomuka v pásu táhnoucím se od Bílovic jihozápadním směrem ke Klatovsku až do předhůří Šumavy. Opatství neleželo v centru državy, ale v její severovýchodní části.

Stejně jako klášter v Pomuku ani opatství v Hradišti nad Jizerou nemá k dispozici listinný archiv. Zůstal však zachován zlomek urbáře z doby kolem roku 1400, který umožňuje alespoň do jisté míry rekonstruovat hradištskou držbu. Na jeho základě lze říci, že hradištský klášter vlastnil v době před husitskými válkami majetek ve 112 různých vesnicích a městech. Z toho tvořilo souvislé panství kolem kláštera jedno město, asi 80 vesnic a čtyři dvory, držba na Poděbradsku a Nymbursku cca čtyři vesnice a dva dvory, majetek na Čáslavsku jednu ves a dvůr. Kromě toho ke klášteru patřila různá drobnější zboží roztroušená severozápadně od Hradiště až po zemskou hranici. Zbytek připadl menším skupinám majetku a platům ze vsí, kde měl klášter pouze dílčí vlastnictví¹⁸.

Osecký klášter v severozápadních Čechách vznikl v oblasti začínající kolonizace. Ta umožnila, aby se majetek kláštera již od počátku relativně rychle rozvíjel. V první polovině 13. století rostlo klášterství především dary mecenášů, od druhé půle století začali cisterciáci

century the possessions of the abbey included some fifty villages and two boroughs, those of Malín adjacent to the eponymous site at a distance of some 2 km, and Malešov, situated at a distance of some 15 km from Sedlec. In the same time the abbey held some 15 manor farms. Most of the Sedlec possessions were situated in the vicinity of the abbey, making up a continuous belt zone from Kutná-Hora northwards to the Labe-river region; some monastic estates could have been found in the surroundings of the cities of Kolín-nad-Labem and Kouřim. From the beginning of 14th century the Sedlec Cistercians held a minor property complex in Austria, in the Klosterneuburg region. After the *floruit* of the turn of 13th and 14th centuries the growth of the Sedlec domain slowed down, but nevertheless continued until the second half of 14th century. Prior to 1420 the Sedlec possessions numbered some seventy villages. At that time the abbey held but one single borough, as Malešov was sold in 1364. The number of Sedlec manor farms grew then to some twenty sites¹⁶.

The abbey of Plasy emerged north of the present-day city of Plzeň (Pilsen), an area of scanty settlement in the earlier Middle Ages. The establishment of a Cistercian monastery represented a component of a major colonization project of its founder, duke and later king Vladislav I. The choice of the site brought a twofold advantage to the Cistercians. On one hand, the abbey received donations of freshly assarted land; on the other hand, this brought it the opportunity to engage actively in colonization enterprise. The Plasy possessions expanded considerably throughout the first century of existence of the house. In 1250, the abbey held some fifty villages, most of which it received as gifts and founded but a few of them [8, IV, No. 192 a, p. 352]. Most of the Plasy estates lied close to the abbey, making up a nearly compact monastic domain. In addition to this, the white monks of Plasy also kept estates in the vicinity of Prague. Development of the Plasy property continued until the end of 14th century. However, acquisition of land slowed down considerably after 1300. The abbey kept purchasing estates, and, to a certain extent, also founded villages on freshly assarted ground. Gifts of villages, so important in the 12th and 13th century, decreased in number over the 14th century. The influx of donations renewed after 1350, but these did not include whole villages, hard to come by after the consolidation of the landed-property structure in the 14th century, but rather revenues. At the beginning of the 15th century, when the Plasy domain assumed its largest extent, it included two boroughs, seventy villages and some 13 manor farms around the city of Plzeň. The Prague enclave numbered some five villages, four manor farms, vineyards and other minor possessions [27, pp. 62–72].

Much as those of Plasy, the possessions of Nepomuk belonged to major monastic property complexes of Bohemia. Though original sources for Pomuk history have perished, we may catch a glimpse of its possessions ac-

¹⁷ Rekonstrukce pomuckého majetku se opírá o zápis v zemských deskách z roku 1558, kdy Adam ze Šternberka získal do dědičné držby zelenohorské panství, které se skládalo převážně z bývalých pomuckých statků (Státní ústřední archiv v Praze, sign. DZ 13 A 17–18) a jiný zápis, jímž též Adam zapsal své choti část někdejšího pomuckého panství jako věno (Státní ústřední archiv v Praze, sign. DZ 10 D 30).

¹⁸ Urbář již v minulém století vydal J. Emler [28] a ve své vyčerpávající práci o hradištském klášteře zpracoval J.V. Šimák [29].

¹⁶ For detailed analysis of the landed-property development see J. Čelakovský [20], as well as J. Nuhlíček [24, pp. 226–272]. On the Sedlec domain see also J. Čechura [25, pp. 2–72], [26, pp. 39–72].

rozšiřovat své panství také nákupem statků. Ke zhodnocení držby přispěla vlastní osecká kolonizace, jejíž větší část proběhla na konci 13. století. Nedlouho po roce 1300 se územní rozvoj kláštera zpomalil a kolem poloviny 14. století téměř ustal. Před husitskými válkami kláštera patřilo jedno poddanské město, asi 50 vesnic a 10 klášterních dvorů¹⁹. Přes úpornost ve scelování statků, kterou odrážejí písemné prameny, se oseckým cisterciákům nepodařilo vytvořit koncentrované panství. Kompaktní država v širším okolí kláštera zahrnovala jen asi polovinu majetku, zbytek tvořily větší či menší enklávy majetku na Lounsku, Chomutovsku a též ve vzdálené oblasti dnešního Karlovarska, kde oseckým cisterciákům patřil šemnický újezd.

Bohaté písemné prameny vyšebrodského kláštera dovolují sledovat vývoj pozemkové držby, jak se utvářela od poloviny 13. století až po první desetiletí 15. věku. Panství v okolí kláštera se začalo rozšiřovat po roce 1275, spolu s postupující kolonizací kraje. Velký význam pro vývoj vyšebrodské državy měl zisk hořického zboží (severozápadně od Vyššího Brodu), které cisterciáci získali v roce 1290. Vedle těchto dvou panství postupně vznikalo třetí, na východ od Vyššího Brodu mezi klášterem a Krumlovem. Kromě toho mniši vlastnili menší enklávu majetků v okolí Českých Budějovic a rozptýlené statky za česko-rakouskou hranicí. K rozvoji svých statků klášter přispěl kolonizací v Klášterním lese a na Hořicku. Vyšší Brod rozšiřoval svou doménu plynule až do přelomu 14. a 15. století. Na počátku 15. století zahrnovala česká držba vyšebrodského kláštera dvě městečka, více než 70 vesnic a asi 12 hospodářských dvorů. V Rakousku patřilo vyšebrodským cisterciákům několik vinic a některé další pozemky. Jejich rozsah však nebyl velký a vytvořil ucelenější panství [2, s. 37–44].

Klášter Zlatá Koruna byl při svém vzniku vybaven především neosídlenou lesní půdou určenou ke kolonizaci. Klášter svůj kolonizační úkol splnil a v průběhu poslední čtvrtiny 13. a první poloviny 14. století dal vzniknout téměř stovce vesnic. Další statky získal dílem od šlechtických mecenášů, dílem si je cisterciáci, v době kdy jejich hospodářství prosperovalo, zakoupili z vlastních prostředků. V době před husitskými válkami tvořilo zlatokorunské panství se 150 vesnicemi, 20 hospodářskými dvory a třemi městečky největší cisterciácký majetek v Čechách [19, s. 56–91].

Klášter ve Svatém Poli přišel o svůj archiv patrně v husitských válkách. Informace o svatopolských statcích pocházejí většinou až z 15. a 16. století, v době, kdy někdejší majetek cisterciáků už přešel do šlechtické držby. Na základě těchto zpráv můžeme soudit, že na prahu husitské epochy zahrnoval rozptýlený klášterní velkostatek, jenž se rozkládal ve východních Čechách v okolí Dobrušky, přinejmenším jedno klášterní městečko a 13 vesnic. Kromě toho kláštera patřil blíže nepopsaný újezd v okolí Deštného ve vysoko položeném prostředí Orlických hor a nejméně dva hospodářské dvory [2, s. 163–167].

¹⁹ Podrobný popis klášterního panství podává konfirmace Jana Lucemburského z roku 1341 (RBM IV, č. 883, s. 351).

ording to later information¹⁷. Prior to 1420, the Pomuk holdings could have consisted of three boroughs, some eighty villages and ten manor farms. The domain occupied a wider proximity of Pomuk within a belt zone extending from Bílovice towards the southwest, in the direction of the city of Klatovy and the Šumava (Böhmerwald) submontane tracts. The abbey itself avoided the centre of its estate, lying in its northeastern part instead.

Much as that of Pomuk, the archive of the Hradištěnad-Jizerou monastery does not exist. All we have is a fragment of an estate book dating to around 1400, allowing at least a partial reconstruction of the Hradiště property. It seems that the Hradiště abbey held property in 112 various village- and town sites prior to 1420. The compact estate surrounding the monastery included one town, some eighty villages and four manor farms. The Hradiště possessions in the Poděbrady and Nymburk regions numbered four villages and two manor farms; the abbey held one village, and one manor farm, in the Čáslav-city region. Other dispersed estates could be found northwest of Hradiště as far as the land's border. Finally, there were minor pieces of property and rents from villages in which the abbey held property shares¹⁸.

The Osek abbey in northwest Bohemia emerged in a region of incipient colonization. This opened the way towards rapid expansion of monastic property ever since the beginning of its existence. In the first half of 13th century, monastic possessions grew by donations of mecenases; purchases of estate are attested to from the second half of the same century. The Osek assarting campaigns, which took place mostly at the end of the 13th century, enhanced the value of the monastic estates. The pace of the growth of monastic property slowed down not long after 1300, coming to a near-standstill around the half of 14th century. Prior to 1420, one servile borough, some fifty villages and ten manor farms belonged to the monastery¹⁹. In spite of the persistence with which the Osek Cistercians streamed to acquire landed property, as it follows out of written sources, they failed to create a compact domain. Estates adjacent to the abbey included some one-half of the complete property unit, the rest composed of larger or smaller holdings around the cities of Louny, Chomutov and as far the present-day city of Karlovy-Vary property where the white monks of Osek held the *Šemnice circuitus*.

The abundant written sources on the history of the Vyšší-Brod abbey throw light on the development of its landed property between half of the 13th century and the

¹⁷ The reconstruction of the Pomuk property leans on an entry in the Land register of Bohemia (*zemské desky*) of 1558, when Sire Adam of Šternberk obtained, as a hereditary possession, the Zelená-Hora domain composed mostly of the one-time Pomuk estates (Státní ústřední archiv v Praze, sign. DZ 13 A 17-18), and on another entry by which the same Sire Adam registered his wife as holder of a part of the one-time Pomuk domain in the form of dowry (Státní ústřední archiv v Praze, sign. DZ 10 D 30).

¹⁸ The estate book was published in the 19th century by J. Emler [28] and extensively analyzed in an exhaustive treatise on the Hradiště abbey by J. V. Šimák [29].

¹⁹ For a detailed description of the monastic holdings see the confirmation by king John of Luxembourg of 1341 (RBM IV, No. 883, p. 351).

Zbraslavské panství se od počátku své existence skládalo ze dvou od sebe značně vzdálených celků. Z území v okolí kláštera a z oblasti mezi Ústím nad Orlicí a Lanšperkem.

Rozvoj klášterní domény převzali po Václavovi II. členové lucemburského vládnoucího rodu, na které přešla zakladatelská práva²⁰. Kromě korunovaných hlav se jako mecenáši projevovali příslušníci patriciátu, výjimečně také drobná šlechta a církevní hodnostáři.

Dlouhodobá nízká rentabilita lanšperského panství vedla klášter ke snaze nahradit tento problematický majetek jistějším zdrojem příjmů. Proto zbraslavští cisterciáci většinu lanšperského panství v roce 1358 směnili s nově vznikajícím biskupstvím v Litomyšli za několik vsí a plat 100 kop gr. ročně²¹. V době předhusitské se zbraslavské panství skládalo z městeček Řevnic a Klínce, dále k němu patřilo více než 50 vesnic a asi 12 dvorů. Klášterství netvořilo uzavřený celek, jeho hlavní část se rozkládala na jih od Prahy podél řek Vltavy a Berounky. Klášterní majetky se rozkládaly většinou na vltavském levobřeží a zasahovaly na jih až za Slapy, ke vsím Buš a Krámy. K vltavskému levobřeží patřila i oblast Klášterního lesa, místo nevelké cisterciácké kolonizace [12, č. 18, s. 11; č. 30, s. 16–17; č. 45, s. 24–26].

Pozemková držba kláštera ve Skalici byla od samého počátku rozdělena do dvou částí, jedné v okolí kláštera, druhé v okolí lesa Kozí hřbety na Černokostecku. Obě enklávy dělila vzdálenost cca 15 km. Devět osad, tři hospodářské dvory mimo dvůr u kláštera a komplex v lese Kozí hřbety včetně hrádku Šumber představovaly celé skalické klášterství. Většinu vesnic získali skaličtí cisterciáci od zakladatele opatství, Dětricha z Portic [2, s. 284–287].

Největší državu vybudoval dům zlatokorunský, jemuž se podařilo vytvořit panství čítající tři poddanská městečka, zhruba 150 vesnic a 20 hospodářských dvorů. O výjimečném postavení Zlaté Koruny, která měla možnost rozšiřovat své panství rozsáhlou kolonizací, byla již opakovaně řeč. Kolonizaci čítající kolem sta založených osad si vysvětlujeme mimořádný rozsah majetku, jímž klášter disponoval. Další v pořadí velikosti svých panství byly ústavy Hradiště s cca 90 vesnicemi, dále Pomuk vlastníci přibližně kolem 80 vsí a Plasy s přibližně 75 vesnicemi. Všechny tři uvedené řádové domy byly založeny v oblasti, kde začínala kolonizace, a z osídlovacích aktivit vytěžily řadu pozemkových zisků, jež většinou získaly pravděpodobně jako dary. S ohledem na nedostatek písemných pramenů lze sledovat vlastní kolonizaci jen v případě plaského panství, kde však byla rozhodně méně významná než obdarování ze strany panovníka a šlechty.

²⁰ Klášter výrazně podporovala královna Eliška Přemyslovna, manželka Jana Lucemburského [30, s. 274, 307]; [12, č. 33, s. 17–18; č. 34, s. 18–19; č. 38, s. 21, č. 47; s. 26–27; č. 50, s. 28].

²¹ Průběh jednání i uzavření smlouvy s litomyšlským biskupstvím provází velké množství pramenů. Výběrově: [12, č. 128, s. 77; č. 129, s. 78; č. 130, s. 78–80; č. 136, s. 87–90; č. 146, s. 99–100; č. 147, s. 101; č. 148, s. 101–102]. Podstatu směny vysvětluje Z. Nejedlý [31, s. 131–135].

first decade of the 15th century. In connection with the onset of the local colonization, the holdings adjacent to Vyšší-Brod underwent expansion after 1275. The acquisition of the Hořice estate northwest of Vyšší-Brod in 1290 represented an event of great importance for further development of the monastic landholdings. Soon these two property clusters were joined by a third one, east of Vyšší-Brod between the abbey and the city of Český-Krumlov. Minor property complexes included an estate by the city of České-Budějovice, and dispersed holdings beyond the Bohemian-Austrian border. The monks themselves lent a hand to the development of their estates by colonization in the Klášterní-les (*Klosterwald*) and around the site of Hořice. The abbey of Vyšší-Brod continuously expanded its landholdings until the turn of the 14th and 15th centuries. At the beginning of 15th century, the abbey possessed two boroughs, more than seventy villages and some 12 manor farms. In addition to this, the white monks held vineyards in Austria and some other possessions; these were small in extent, and they did not make up a compact domain [2, pp. 37–44].

Unassarted woodland assigned for colonization made up a major part of endowment of the Zlatá-Koruna abbey. The task was duly carried out, and almost one hundred villages sprang up on this estate, in the course of the last quarter of 13th, and first half of 14th century. Other possessions came from aristocratic sponsors, or were purchased by the Cistercians themselves in the then prosperous times. Prior to 1420, the Zlatá-Koruna domain, numbering one hundred and fifty villages, 20 manor farms and three boroughs, represented the largest Cistercian holding in Bohemia [19, pp. 56–91].

The Svaté-Pole monastery lost its archive presumably in the Hussite wars. All we can go by are later information of the 15th and 16th centuries, when the one-time Cistercian possessions became aristocratic estates. These meagre data imply that prior to 1420, the monastic property, dispersed over East Bohemia in the vicinity of the town of Dobruška, comprised at least one monastic borough and thirteen villages. In addition to this, the abbey held a *circuitus* in the vicinity of the present-day town of Deštné in the montane tracts of Orlické-Hory, not described in detail, and at least two manor farms [2, pp. 163–167].

From its very inception, the Zbraslav domain consisted of two property complexes at a considerable distance from each other: one in the vicinity of the abbey itself, and the other in east Bohemia between the towns of Ústí nad Orlicí and Lanšperk. The responsibility for further development of the Zbraslav holdings fell to the Luxembourg dynasty, succeeding the Přemyslid kings and especially Wenceslas II, founder of Zbraslav, who assumed the founder's rights after 1310²⁰. In addition to royal munificence, the abbey profited from the generosity of rich burgesses, and exceptionally also from that of minor gentry and of dignitaries of the Church. The long-term low rentability of the Lanšperk estate induced the Cistercians

²⁰ The abbey received support from queen Elizabeth (Eliška) Přemyslid, consort of John of Luxembourg [30, pp. 274, 307], [12, No. 33, pp. 17–18; No. 34, pp. 18–19; No. 38, pp. 21; No. 47, pp. 26–27; No. 50, p. 28].

Na druhém pólu v rozsahu klášterství stojí panství skalické, které zahrnovalo jen devět osad. Opatství ve Skalici, nejmladší z českých řádových domů, jenž vznikl až po polovině 14. století, neměl pro rozvoj panství dobré výchozí podmínky, neboť ve středních Čechách, kde se nacházel, byla pozemková držba již dlouho rozdělena a možnosti tvorby většího pozemkového celku velmi omezené.

Celkem vlastnily cisterciácké kláštery v Čechách více než 600 vesnic. Kromě mužských opatství, jejichž pozemkovou držbu jsme sledovali, držely v Čechách statky také dva ústavy cisterciáckých jeptišek a menší panství patřila i cisterciáckým řádovým domům zahraničním, totiž opatstvím Waldsassen, Altzelle, Grünhain a Zwettl. Cisterciácký řád tak představoval v rámci Českého království jednoho z nejdůležitějších držitelů půdy²².

Struktura panství cisterciáckých klášterů v Čechách

O raném vývoji klášterů založených ve 12. století máme jen málo zpráv. Patrně již ve 12. věku se jejich majetek dále rozvíjel, nejspíše zbožnými dary, které představovaly významný zdroj přírůstků i ve 13. století.

Pozemková držba rostla nejvíce v období 1200–1300, v době nejintenzivnější kolonizace. Množství nových vsí, které kolonizací vznikalo, dovolovalo jejich vlastníkům relativně snadno některé z nich věnovat církevním institucím. Od 13. století se na rozvoji svých panství začínaly podílet také kláštery samy, a to jak koupí statků, tak také vlastní kolonizací. Vzhledem k tomu, že nekultivované území tvořilo u většiny opatství jen malou část klášterního majetku, nedosáhla klášterní kolonizace s výjimkou zlatokorunské državy většího měřítka.

Ve 14. století pokračoval nárůst pozemkové držby klášterů pomaleji než v předchozím období. Ubylo darů půdy. Místo vesnic, jež představovaly obvyklou donaci staršího období, začaly kláštery od svých mecenášů mnohem častěji dostávat tzv. *platy* – příjmy z výnosu osídlené půdy nebo z hospodářských provozů. Růst panství zajišťovaly většinou kláštery samy, nejčastěji nákupem nových vsí a dvorů, v malé míře též pokračující vlastní kolonizací. Rozvoj jednotlivých klášterních držav nebyl ve 14. století již plynulý a skončil většinou před rokem 1400.

První velká krize postihla cisterciácké kláštery ve 30. a 40. letech 14. století za vlády Jana Lucemburského. Značnou vinu na jejich stavu měla tvrdá ekonomická politika vládce, který zatížil panovnické kláštery do té míry, že se jejich hospodářství pod touto tíží začalo hroutit. Zároveň se však již zde začal projevovat ekonomický efekt typický pro 14. a 15. století, malá finanční výnosnost zemědělského podnikání a obecné chudnutí majitelů velkostatků. Tato krize se značně podobala podobným projevům úpadku klášterní ekonomiky, jaké známe ze západní Evropy již ze století třináctého.

to attempts to replace this problematic holding with another, more secure source of revenue. In 1358, the white monks of Zbraslav exchanged most of the Lanšperk estate with the newly founded bishopric at Litomyšl for several villages and an annual rent of 100 sexagens of *grossi*²¹. Prior to 1420, the Zbraslav domain consisted of the boroughs of Řevnice and Klíneč, of more than fifty villages and some 12 manor farms. The estate was not compact, and its main part extended south of Prague along the Vltava and Berounka rivers, with most possessions situated on the left bank of Vltava, reaching as far south as the sites of Slapy, Buš and Krámy. The area of the Klášterníles, theatre of a minor assarting operation by the Cistercians, also lied on the left bank of Vltava [12, No. 18, p. 11; No. 30, p. 16–17; No. 45, pp. 24–26].

Much the same can be said about the holdings of the Skalice monastery. These, too, fell into two components, one adjacent to the abbey, and the other in the vicinity of the Kozí-Hřbety woodland complex around the town of Kostelec-nad-Černými-Lesy, at a distance of some 15 km. The abbey could boast of nine villages, of three manor farms in addition to the farm adjacent to the monastery, and of a complex within the Kozí-Hřbety wood including the Šumber fortification. Most of the villages were contributed by the founder of the monastery, Theodoric (Dětřich) of Portitz [2, pp. 284–287].

The most extensive holding belonged to the Zlatá-Koruna abbey. This comprised three servile boroughs, some one hundred and fifty villages, and 20 manor farms. The exceptional position of Zlatá-Koruna, capable of expansion of its estates by extensive assarting activities, has repeatedly been mentioned here. This exceptionally large domain is likely to have come into being by colonization activities, thanks to which some one hundred villages sprang into existence. In terms of domain size, Zlatá-Koruna was followed by Hradiště (some ninety villages), Pomuk (some eighty sites), and Plasy (roughly seventy-five settlements). All of these regular houses saw the light of day in regions of incipient colonization, and are likely to have profited from assarting activities to obtain landed property, most probably in the form of gifts. Only the assarts of the Plasy abbey can be followed in detail due to the lack of written sources; in this particular case, they assumed a more limited extent than donations of the sovereigns and of nobility.

As against this, the Skalice holdings numbered no more than nine villages. The Skalice abbey, latest plant of the Order founded after the half of 14th century, lacked favorable conditions for development of its domain, as the property structures of central Bohemia, where it was situated, had consolidated long ago, and chances for building up a major landed-property complex ran low.

²² K pozemkové držbě ženských klášterů cisterciáckého řádu K. Charvátová [2, s. 321–326, 354–355]; k držbě zahraničních řádových domů [3, s. 157–239].

²¹ Both negotiations with, and concluding the final treaty with, the Litomyšl bishopric are illuminated by a host of sources (at least a selection: [12, No. 128, p. 77; No. 129, p. 78; No. 130, pp. 78–80; No. 136, pp. 87–90; No. 146, pp. 99–100; No. 147, p. 101; No. 148, pp. 101–102]). Basic data of the Exchange may be found in Z. Nejedlý [31, pp. 131–135].

Hospodářsky pozitivní vláda Karla IV. dokázala na určitý čas úpadek zastavit, stalo se tak však jen na krátký časový úsek. Po císařově smrti krize vypukla znovu. A s mnohem větší silou, než v první polovině století. Konec 14. století a první desetiletí 15. století přinesly hospodářský rozvrat většině Českého království. Také většině cisterciáckých klášterů Ekonomické obtíže některých z nich dosáhly takových rozměrů, že byly nuceny k odprodeji části svých majetků.

Ve dvacátých letech 15. století, během husitských válek byla většina cisterciáckých klášterů v Čechách husity dobytá a zapálena. Sekularizace církevních statků, jež na mnohých državách cisterciáckých klášterů začala ještě před vypuknutím husitské revoluce, připravila cisterciáky o většinu jejich majetku. Vzhledem k tomu, že sekularizaci stvrdil král Zikmund, ztratily kláštery většinu svého někdejšího majetku.

Většině klášterů zůstaly jen nepatrné pozůstatky z jejich bývalých držav. Za této situace část klášterů zcela zanikla. Pomuk, Hradiště nad Jizerou, Svaté Pole, Skalice, plných čtyřicet procent mužských klášterů definitivně odešlo z historické scény. Nestalo se tak ihned, vlastní dobytí klášterů nepřineslo ještě zánik opatství jako institucí. Oslabené organismy cisterciáckých ústavů však nepřežily další staletí a v průběhu 15. a 16. století definitivně zanikly.

All in all, Cistercian domains in Bohemia comprised more than six hundred villages. In addition to male houses under consideration here, two Cistercian nunneries also held possessions in Bohemia, and the land contained a few enclaves of foreign Cistercian establishments, namely the abbeys of Waldsassen, Altzelle, Grünhain and Zwettl. In terms of the kingdom of Bohemia, the Cistercian order belonged to one of the most important landholding overlords²².

Conclusion

Sources pertaining to the development of landholdings of particular abbeys allow the construction of a general development trajectory. In individual abbeys, this differs according to the date by which the houses entered the historical scene. Few records shed light on the development of early institutions founded in the 12th century. We may surmise that as early as this time, their landholdings grew, most probably due to pious donations continuing, as a major source of new acquisitions, into the 13th century.

The 13th century saw a considerable growth of the extent of landed property of all monasteries, surpassing in its scale that of the earlier and later epochs. All abbeys acquired new landholdings, frequently as gifts of their benefactors. The quantitative growth of donations was conditioned by the landscape-assarting processes. The emergence of a number of new settlements allowed the landlords considerable generosity in endowing ecclesiastical institutions. From the 13th century, the monasteries themselves took an active hand in the development of their estates, both through purchases and through their own assarting activities. In view of the fact that the majority of abbeys had at their disposal but a few tracts of uncultivated landscapes, monastic colonization usually remained on a low scale.

In the 14th century, donations to monasteries underwent a substantial change. Instead of tracts of arable land, typically singular villages constituting a usual endowment form of preceding periods, regular houses frequently received so-called census (*platy*), revenues from the contributions of settled land or from economic undertakings. The sources of such revenues nonetheless remained property of individual benefactors of the monasteries. The same period also witnessed first contributions coming from well-to-do burgesses.

Though the expansion of particular monastic landholdings continued until the Hussite wars, all regular houses had to cope with an economic crisis beginning in the forties of 14th century, and climaxing at the beginning of 15th century.

All domains of Cistercian monasteries of Bohemia derived their sustenance from contributions of servile villages as the chief source of revenue of each and every house, and that for the entire period of their existence. The second most frequent component of monastic landholdings was represented by manor farms. Such farms, called *curia*, could assume different forms, from servile farmsteads with a minimum of arable up to monastic granges with field

²² On landed property of Cistercian nunneries see K. Charvátová [2, pp. 321–326, 354–355]; on the holdings of foreign Cistercian houses [3, pp. 157–239].

systems counting as much as 18 manses (*lanei, mansi*). The quantities of manorial farms held by the abbeys were not in direct proportion to the numbers of villages held. The general rule, that richer houses possessing more servile villages also disposed of more numerous manorial farms, does not apply to all institutions, as some of them clearly concentrated on the establishment of manorial farms which could even compensate for the lack of census-bearing villages. For instance, the abbey of Skalice possessed four manorial farms in addition to nine villages.

Unlike the villages and farms of which the Cistercians held many, they displayed less interest in urban sites. At most, the abbeys held three boroughs, with the average amounting to one to two boroughs.

During the twenties of the 15th century, most of the Cistercian monasteries of Bohemia were conquered by the

Hussites and went up in flames. The following secularization, acknowledged by King Sigismund mostly in 1420 and 1421, and confirmed in writing in 1436–1437, deprived the Cistercians of most of their possessions, leasing them but tiny remnants of their former landholdings. In this situation, some monasteries ceased to exist. Those of Pomuk, Hradištěnad-Jizerou, Svaté-Pole and Skalice, that is, full forty per cent of male houses, left the stage of history. This did not happen at once. The occupation of monastic precincts did not bring about the extinction of the regular houses as institutions. The shattered organisms of Cistercian plants did nonetheless not survive into the following centuries, and finally perished in the course of 15th and 16th centuries.

Translated by
Petr Charvát

Bibliografie/References

- [1] Charvátová K., *Dějiny cisterckého řádu v Čechách 1142–1420*, 1. Svazek: *Fundace 12. století*, Praha 1998.
- [2] Charvátová K., *Dějiny cisterckého řádu v Čechách 1142–1420*, 2. Svazek: *Kláštery založené ve 13. a 14. století*, Praha 2002.
- [3] Charvátová K., *Dějiny cisterckého řádu v Čechách 1142–1420*, 3. Svazek: *Kláštery na hranicích a za hranicemi Čech*, Praha 2009.
- [4] *Klášter Zlatá Koruna. Dějiny, památky, lidé*, ed. M. Gaži, České Budějovice 2002.
- [5] *Sedlec. Historie, architektura a umělecká tvorba sedleckého kláštera ve středoevropském kontextu kolem roku 1300 a 1700. Sedletz/ Geschichte, Architektur und Kunstschaffen im Sedletzer Kloster im mitteleuropäischen Kontext um die Jahre 1300 und 1700*, ed. R. Lomičková, Praha 2009.
- [6] *Za zdi kláštera. Cisterciáci v českých dějinách*, ed. D. Dvořáčková-Malá, P. Charvát, B. Němec, Praha 2010.
- [7] Klápště J., *Proměna českých zemí ve středověku*, Praha 2005.
- [8] *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae I–V*, edd. G. Friedrich et alii, Pragae 1904 sqq.
- [9] Velimský T., *Ke vzniku maššovského územního a majetkového celku*, „Musejní a vlastivědná práce 30, Časopis společnosti přátel starožitností“ 1992, 100, 156–169.
- [10] *Le Cartulaire de l'abbaye cistercienne d'Obazine: XIe–XIIIe s.*, ed. B. Barrière, Clermont-Ferrand 1989.
- [11] *Statuta Capitulum generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1784*, ed. J.M. Canivez, Louvain 1933–1941.
- [12] *Listy kláštera zbraslavského*, ed. R. Tadra, Historický archiv č. 23, Praha 1904.
- [13] *Listiny klášterů sedleckého a skalického*, ed. J. Kalousek, AČ 14, Praha 1895.
- [14] *Monasticon Cisterciense Poloniae. T. 2: Katalog męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej*, ed. A.M. Wyrwa, J. Strzelczyk, K. Kaczmarek, Poznań 1999.
- [15] Hervay F.L., *Repertorium historicum ordinis Cisterciensis in Hungaria, Romae* 1984.
- [16] Creuz U., *Bibliographie der ehemaligen Klöster und Stifte im Bereich des Bistums Berlin*, des Bischöflichen Amtes Schwerin und angrenzende Gebiete, Leipzig 1983.
- [17] Bulach D., *Zisterzienser und Stadt. Die städtischen Beziehungen der Vorpommerischen Klöster Edlena, Neuenkamp und Hidensee*, [in:] *Zisterziensische Klosterwirtschaft zwischen Ostsee und Erzgebirge. Studien zu Klöstern in Vorpommern, zu Himmelpfort in Brandenburg und Grünhain in Brandenburg und Grünhain in Sachsen. Studien zu Geschichte, Kunst und Kultur der Zisterziensern 19*, ed. W. Schich, Berlin 2004.
- [18] Schich W., *Zum Wirken der Zisterzienser im östlichen Mitteleuropa im 12. und 13. Jahrhundert*, [in:] *Zisterziensische Spiritualität*, St. Ottilien 1994, 269–294.
- [19] Kadlec J., *Dějiny kláštera Svaté Koruny*, České Budějovice 1949.
- [20] Čelakovský J., *Klášter sedlecký jeho statky a práva v době před válkami husitskými*, Praha 1916.
- [21] Charvátová K., *Kolonizace plaského kláštera 1145–1250*, „Musejní a vlastivědná práce 30. Časopis společnosti přátel starožitností“ 1992, 100, 73–83.
- [22] Charvátová K., *Kolonizace plaského kláštera 1250–1420*, „Musejní a vlastivědná práce 30. Časopis společnosti přátel starožitností“ 1992, 100, 223–232.
- [23] Charvátová K., *Kolonizace oseckého kláštera ve 13. a 14. století*, „Folia historica Bohemica“ 1984, 6, 235–288.
- [24] Nuhlička J., *Zlomek urbáře kláštera sedleckého z třicátých let 14. století*, „Sborník archivních prací“ 1957, 7, 226–272.
- [25] Čechura J., *Dvě studie k sociálněekonomickému vývoji klášterního velkostatku v předhusitských Čechách*, „Sborník Národního muzea v Praze“ 1988, řada A, sv. 42, 2–72.
- [26] Čechura J., *Hospodářský vývoj sedleckého kláštera do roku 1346*, „Muzeum a současnost“ 1982, 5, 39–72.
- [27] Čechura J., *Príspevek k dějinám Menšího města Pražského*, „Documenta Pragensia“ 1984, 4, 62–72.
- [28] *Zlomek urbáře kláštera hradištského*, ed. J. Emler, Praha 1881.
- [29] Šimák J.V., *Dějinné paměti okresu mnichovohradištského*, I, Mnichovo Hradiště 1917.
- [30] *Chronicon Aulae Regiae*, ed. J. Emler, Fontes rerum Bohemicarum IV, Praha 1884.
- [31] Nejedlý Z., *Dějiny města Litomyšle I*, Litomyšl 1903.

Streszczenie

Praca dotyczy posiadłości ziemskich czeskich klasztorów cysterskich w średniowieczu, od ich początku do czasów wojen husyckich, które zupełnie zmieniły sytuację własności czeskich zakonów. Między 1142 a 1357 w królestwie Czech ufundowano dziesięć opactw białych mnichów. W tym kontekście nader ważne okazują się ramy czasowe powstawania indywidualnych domów klasztornych w relacji do głównych średniowiecznych przeobrażeń krajobrazowych (karczowanie) i działalności kultywacyjnej. W Czechach, proces ten, który znacznie zmienił krajobraz księstwa i późniejszego królestwa, nastąpił pomiędzy ostatnimi dziesięcioleściami XII a pierwszymi XIV w. Założenie najwcześniejszych opactw wyprzedziło

ten wzrost aktywności, ale większość cysterskich klasztorów stanowiła, w taki czy inny sposób, jej integralny komponent. Tylko najpóźniej powstałe cenobium białych mnichów wyłoniło się po zakończeniu tego intensywnego procesu osiedlania się. Dwunastowieczne darowizny dla opactw cysterskich bez wątpienia nie pokrywały ekonomicznych potrzeb klasztorów. Wszystkie fundacje opierały się nie na gospodarstwach uprawianych pracą ręczną beneficjentów zakonu, ale na pobieraniu dochodów poszczególnych wsi. To dotyczyło nawet najwcześniejszych fundacji, które powstawały za życia Bernarda z Clairvaux. Przykład darowizn dla opactw jasno wskazuje, do jakiego stopnia zwyczaj i przyzwyczajenia kraju goszczącego formacje zakonu wpływały na materialne środki nowych fundacji. Zakonnicy cysterscy otrzymywali taką samą materialną pomoc jak inne kościelne instytucje w Czechach, a nie takie, jakimi cieszyły się zakony w Europie Zachodniej. W XIII w. nastąpił znaczny wzrost własności ziemskiej wszystkich klasztorów, większy niż ten z wcześniejszych i późniejszych epok. Choć rozwój poszczególnych klasztornych posiadłości ziemskich trwał aż do wojen husyckich, wszystkie regularne domy musiały poradzić sobie z kryzysem gospodarczym, który rozpoczął się na początku lat 40. XIV w., a szczyt osiągnął na początku kolejnego stulecia. W latach 20. XV w. większość klasztorów cysterskich Czech została podbita przez husytów i stała w płomieniach. Po sekularyzacji pozbawiono cystersów większości z ich własności ziemskich i dzierżaw.

Słowa kluczowe: cystersi, klasztor, Czechy, średniowiecze

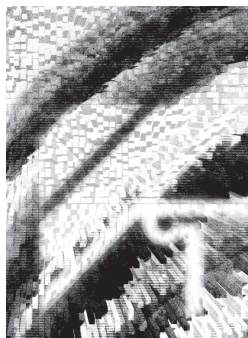
Abstract

This is a paper on landed property of Bohemian monasteries of the Cistercian order in the Middle Ages, from their beginnings up to the epoch of the Hussite wars which completely changed the property situation of the Bohemian houses. Between 1142 and 1357, the kingdom of Bohemia saw the foundation of ten abbeys of the white monks. In view of the emergence and development of monastic landholdings, a major role apparently fell to the chronological range of establishment of individual houses in relation to the main phase of medieval landscape-assarting and -cultivation activities. In Bohemia, this process, which substantially changed the landscapes of the duchy and later kingdom, was situated between the last decades of the 12th and the first decades of the 14th century. Foundations of the earliest houses of the Order preceded this upsurge of activities, but most of the Cistercian abbeys constituted, in one way or another, its integral component. Only the very latest house of the white monks emerged after the termination of this intensive settlement process, which, in the course of the “long 13th century”, covered the entire Bohemia. 12th-century donations to Cistercian abbeys show beyond all doubt that in terms of the property transferred to them, they fell short of complying with economic demands of the Order. All the foundations were based not on landholdings cultivated by manual labour of the monastery incumbents, but on the perception of revenues from singular villages. This related even to the earliest foundations of the Order which sprang up in the lifetime of Bernard of Clairvaux. The example of donations to the abbeys shows clearly to what extent the customs and habits of the land hosting the Order establishments influenced the material sustenance of the new foundations. Cistercian monks received the same kind of material support as other ecclesiastical institutions of Bohemia, not that enjoyed by the Order houses in western Europe. The 13th century saw a considerable growth of the extent of landed property of all monasteries, surpassing in its scale that of the earlier and later epochs. Though the expansion of particular monastic landholdings continued until the Hussite wars, all regular houses had to cope with an economic crisis beginning in the forties of 14th century, and climaxing at the beginning of 15th century. During the twenties of the 15th century, most of the Cistercian monasteries of Bohemia were conquered by the Hussites and went up in flames. The following secularization, acknowledged by king Sigismund mostly in 1420 and 1421, and confirmed in writing in 1436–1437, deprived the Cistercians of most of their possessions, leasing them but tiny vestiges of their former landholdings.

Key words: Cistercian, monastery, Bohemia, Middle Ages

Opactwo cystersów w Wąchocku,
wspornik w kapitulniku (fot. E. Łużyniecka)
Cistercian Abbey in Wąchock, the cantilever
in the chapterhouse (photo by E. Łużyniecka)

Ks. Franciszek Wolnik*

Działalność gospodarcza cystersów z Rud

Economic activity of Cistercians from Rudy

Klasztor rudzki – jako jedyny cystersów śląskich – został założony zgodnie z postanowieniami cysterskiej kapituły generalnej z dala od ludzkich osad [por. 1], w otoczeniu lasów i mokradeł, w miejscu gdzie zbiegają się wody: Rudy, Rudki, Wierzbnika i Buku [2, s. 155]. Cystersi wybrali dogodne miejsce obronne i komunikacyjne. Był to cypel stożka napływowego potoku Buk, otoczony z trzech stron podmokłymi terenami. Rzeka Ruda w tym miejscu miała wąskie koryto, ułatwiające przeprawę, nurt jej był zaś tu szybki, co umożliwiało wykorzystanie wody w celach gospodarczych. Mnisi modlili się i pracowali, zgodnie z benedyktyńską zasadą *ora et labora*, w ten sposób czynili sobie ziemię poddaną. Z biegiem czasu rozwinęli i utworzyli dobrze prosperujący „kombinat przemysłowy”, będący podstawą samowystarczalności opactwa.

Uposażenie opactwa

Po osiedleniu się nad rzeką Rudą, w latach pięćdziesiątych XIII w.¹, mnisi rozpoczęli akcję kolonizacyjną i działalność gospodarczą.

Na początkowo wyposażenie opactwa składały się dobra wcześniejszej fundacji woszczyckiej, powiększone o dobra nadane przez księcia Władysława I w połowie XIII w. Z fundacji woszczyckiej pochodziły wioski: Woszczyce

The monastery in Rudy was founded as the only monastery of Silesian Cistercians and in accordance with provisions of the General Cistercian Chapter it was built far from human settlements [cf. 1] surrounded by forests and swamps in a place where the waters of Ruda, Rudka, Wierzbnik and Buk rivers converged [2, p. 155]. Cistercians chose a suitable place as regards defence and communication. It was an alluvial fan peninsula of the Stream Buk surrounded by wetlands from three sides. At that place the riverbed of the River Ruda was narrow, which made the crossing easier, while its current was fast here, which made it possible to use the water for economic purposes. Monks prayed and worked according to the Benedictine rule *ora et labora* and in this way they were able to bring the earth under control. In the course of time they built and developed a well prospering ‘industrial plant’ which constituted the basis of the Abbey’s self-sufficiency.

Property of the Abbey

After having settled by the River Ruda in the middle of the 13th century¹, the monks began their colonisation actions and economic activities.

The initial property of the Abbey consisted of estates from the previous Woszczyce foundation and was later extended by estates granted by Prince Vladislav I in the middle of the 13th century. The following villages came from

* Wydział Teologiczny, Uniwersytet Opolski/Faculty of Theology, University of Opole.

¹ Różniące się między sobą daty fundacji rudzkiego opactwa: „1252 rok”, „1253 rok”, „lata 1252–1255”, „1255 rok”, „przed 1256 rokiem”, „przed 1258 rokiem” i „w 1258 roku” potwierdzają pogląd, iż zawsze fundacja nowego opactwa była złożonym procesem, trwającym zwykle wiele lat.

¹ Different dates of Rudy Abbey foundation: ‘1252’, ‘1253’, ‘the years 1252–1255’, ‘1255’, ‘before 1256’, ‘before 1258’ and ‘in 1258’ go to prove that the process of setting up a new abbey was always complex and it usually took many years.

(zamienione w 1283 r. na Żernicę), Dobrosławice, Maciowakrze, Zawada, część wsi Pogrzebień oraz pewne tereny w Boguszowicach [3, s. 30–31], darowizną księcia Władysława I były zaś Jankowice Rudzkie, Ruda Kozielska, Stanica oraz tereny leśne na północ od rzeki Bierawki. Pierwotne uposażenie rudzkiego opactwa nie należało więc do imponujących, zwłaszcza w porównaniu z wielkimi fundacjami dolnośląskimi.

Jak wspomniano, w tym czasie mnisi rozpoczęli akcję kolonizacyjną. Najprawdopodobniej założyli na swoich ziemiach wioski: Schönwald (później Szywałd, a dziś Bojków koło Gliwic), Wójtową Wieś, Zwonowice, Chwałęcice, Stodoły oraz położone na zachód od Żywca, nad rzeką Sołą: Łodygowice, Pietrzykowice i Wilkowice.

Sytuacja materialna opactwa w Rudach, mimo hojnych immunitetów nadanych w 1258 r. przez księcia Władysława I, była trudna. Rozłożone na prawym brzegu Odry dorzecze Rudy było obficie porośnięte lasami. Ziemia jest tam piaszczysta, nie pozwala na rozwinięcie dochodowych upraw zbożowych. Opactwo było więc skazane na gospodarkę leśną, bartnictwo oraz na zapewniającą w miarę godziwy zysk hodowlę ryb. Cystersi, choć w swoją misję mieli wpisane cywilizowanie tak trudnych obszarów, z pewnością liczyli na kolejne beneficje, przede wszystkim na dobra na lewym, żyznym brzegu Odry [2, s. 158], [4, s. 41–42], [5, s. 11–14].

W 1260 r. majątności klasztoru w Rudach składały się z ośmiu wiosek: Dobrosławic, Jankowic (Rudzkich), Maciowakrza, Rudy Kozielskiej, Stanicy, Woszczyce, Zawady Rybnickiej, Boguszowice oraz części wioski Pogrzebień. Wszystkie one istniały już przed przybyciem cystersów na Górny Śląsk. Ponadto do cystersów należały lasy pomiędzy rzekami Rudą a Suminą oraz na północ od Rud w kierunku Gliwic, a także oddalone znacznie od klasztoru tereny na lewym brzegu Soły, na północny zachód od Żywca.

Zaproszeni przez wojewodę opolskiego Mrocza Niemieccy koloniści w latach 1263–1269 założyli na cysterskiej ziemi wspomnianą osadę Schönwald. Osadnicy sprowadzeni przez klasztor przed 1300 r. dali początek Wójtowej Wsi. Potem udało się jeszcze opactwu założyć: Łodygowice, Pietrzykowice, Wilkowice i Chwałęcice oraz doprowadzić do rozrostu małych przysiółków: Zwonowice oraz Stodół [4, s. 44–46], [5, s. 10–11].

W późniejszym okresie mnisi pozyskali kolejne miejscowości: około 1615 r. klasztor nabył Jankowice oraz Szymocice, w 1680 r. folwark w Zwonowicach, w 1690 r. wieś Boguszowice, zaś w 1691 r. Urbanowice. W 1698 r. opat Bernard II Czernek (1696–1716) powiększył dobra klasztorne o wieś Dobieszów, a 1776 r. opat Augustyn Renner (1753–1783) założył Kolonię Renerowską.

W 1810 r., w czasie sekularyzacji klasztoru cystersi rudzcy posiadali 9 wsi z 10 422 ha ziemi, ale było w tym aż 7711 ha lasów, oraz dziesięciny z 14 wsi, obejmujących łącznie około 7500 ha [6, s. 29].

Struktura pracy w opactwie rudzkim

W śląskich opactwach cysterskich bracia konwersi, którzy stanowili zwykle niewielką część konwentu, nie byli podstawową siłą roboczą, pełnili raczej funk-

Woszczyce foundation: Woszczyce (changed to Żernica in 1283), Dobrosławice, Maciowakrze, Zawada, a part of Pogrzebień village and certain areas in Boguszowice [3, pp. 30–31], whereas Jankowice Rudzkie, Ruda Kozielska, Stanica and forest areas to the north of the River Bierawka were donated by Prince Vladislav I. As we can see, the original property of Ruda Abbey was not impressive, particularly in comparison with great Lower Silesian Foundations.

As it was mentioned above, the monks started their colonisation activity at that time. Most probably, they founded the following villages on their areas: Schönwald (later Szywałd, and today Bojków near Gliwice), Wójtowa Wieś, Zwonowice, Chwałęcice, Stodoły as well as Łodygowice, Pietrzykowice and Wilkowice which were situated to the west of Żywiec by the River Soła.

In spite of privileges having been granted by Prince Vladislav I in 1258, the material situation of the Abbey in Rudy was difficult. The Ruda basin on the right bank of the River Oder was rich in dense forests. With the soil being sandy here, it was impossible to develop lucrative cereal crops. Thus, the Abbey was destined to forest management, beekeeping and fish farming which ensured quite a reasonable profit. Although the Cistercians' mission was to civilise those difficult areas, they certainly expected to obtain some further profits, i.e. first of all properties situated on the fertile left bank of the River Oder [2, p. 158], [4, pp. 41–42], [5, pp. 11–14].

In 1260 the property of the Rudy monastery consisted of eight villages, namely, Dobrosławice, Jankowice (Rudzkie), Maciowakrze, Ruda Kozielska, Stanica, Woszczyce, Zawada Rybnicka, Boguszowice and a part of Pogrzebień village. All of those villages existed before the Cistercians arrived in Upper Silesia. Moreover, the forests between the Ruda and Sumina Rivers and to the north of Rudy in the direction of Gliwice belonged to Cistercians as well as the areas on the left bank of the Soła River to the north-west of Żywiec which were quite far away from the monastery.

German colonists, who were invited by Opole Province Governor Mroczek in the years 1263–1269, founded the abovementioned village Schönwald on the Cistercian territory. The settlers, who were brought by the monks before 1300, set up a village called Wójtowa Wieś. Later, the Abbey monks also founded the following villages: Pietrzykowice, Wilkowice and Chwałęcice as well as they developed small farmsteads called Zwonowice and Stodoły [4, pp. 44–46], [5, pp. 10–11].

In the subsequent period the monks gained further villages, i.e. in circa 1615 the monastery bought Jankowice and Szymocice, in 1680 the grange in Zwonowice, in 1690 Boguszowice village, and in 1691 Urbanowice. In 1698 Abbot Bernard II Czernek (1696–1716) extended the monastery property by Dobieszów village, whereas in 1776 Abbot Augustine Renner (1753–1783) set up Renerowska Colony.

In 1810 during the time of the monastery secularisation, Rudy Cistercians possessed nine villages with 10 422 hectares, however, 7711 hectares were covered by forests as well as tithes from 14 villages comprising in total 7500 hectares [6, p. 29].

cję ekonomów, kierujących pracą najemnej czeladzi czy czynszowników klasztoru. Ci ostatni byli siłą roboczą, która karczując lasy, systematycznie powiększała areal pól uprawnych. Oni to zajmowali się uprawą roli, hodowlą owiec, melioracją, zakładaniem stawów czy rzemiosłem. Robotnicy ci znajdowali stałe miejsce pracy przy klasztorze, często zamieszkanie, wyżywienie, poczucie bezpieczeństwa. Dzięki nim cystersi stworzyli własny system zaopatrzenia, byli gospodarczo niezależni od warunków zewnętrznych, od handlu [7, s. 44–45].

Sami mnisi, zobowiązani do służby Bożej, nie zdołali by zbyt wiele zrobić, pełnili funkcje nadzorujące, tworzyli pewne wzorce, uprawiając zwykle ogrody i pola położone w pobliżu klasztoru.

W folwarkach cystersów rudzkich pracowali chłopci. Czasami, szczególnie w okresie nowożytnym, mnisi mieli z nimi problemy natury dyscyplinarnej. Już w 1550 r. zbuntowała się ludność Dobrosławic i Szywałdu oraz sołtys Żernicy, co było powodem interwencji komisarza cesarskiego. W 1621 r. bunt chłopów w klasztornych dobrach złamano siłą. W 1706 r. poddani klasztoru poskarżyli się cesarzowi Józefowi, zarzucając zbyt duże obciążenie powinnościami. Bunt przybrał na sile szczególnie we wsi Żernica. Porządek przywróciło wojsko cesarskie dopiero w 1709 r. Przyczyną buntu chłopów były nadmierne kwatery w latach 1703–1705. Z takich powodów opactwo rozpoczęło proces uwłaszczenia za wykupem. Początek podziału gruntów datowany jest na 1784 r. Wolni chłopcy zaczęli opuszczać wieś i zatrudniać się w górnośląskich kopalniach i hutach, również w zakładach prowadzonych przez rudzkich mnichów.

Wokół swoich zakładów cystersi tworzyli osady przemysłowe, w których stale mieszkali robotnicy najemni. Dostawali oni niewielkie poletka do uprawy zbóż i warzyw [4, s. 150].

Rolnictwo i hodowla

Cystersi na przestrzeni wieków rozwijali różnorodną dziedzinę gospodarki, niektóre specyficzne dla danego opactwa, zależne od uwarunkowań geograficznych, klimatycznych czy od bogactw naturalnych. W Rudach w okresie od XIII do XVI w. podstawą działalności cystersów było rolnictwo i hodowla. Opactwo rozwijało w swoich majątkach sadownictwo, warzywnictwo, bartnictwo, prowadziło gospodarkę leśną [5, s. 13]. Własnością klasztoru były młyny. W następnych wiekach zwiększała się liczba folwarków, rozwijała się hodowla bydła i owiec.

Od stuleci w dobrach klasztornych uprawiano zboże, głównie żyto, jęczmień, owies, proso, pszenicę, groch, wykę, len oraz sporadycznie konopie. Na temat wysiewów, plonów zbóż i słomy przygotowywano dokładne sprawozdania z każdego folwarku, z podziałem na każdy rodzaj zboża i informacjami o zasadach sprzedaży. August Potthast w swej monografii opactwa rudzkiego wspomina, że istnieją jeszcze dokładne wykazy z lat 1724–1771 [8, s. 196].

W okresie pruskim klasztor zajmował się niektórymi uprawami na wyraźne polecenie władz. Rudzkiemu opactwu zlecono: sadzenie drzew morwowych i hodowlę

Labour structure in Rudy Abbey

Converse brothers, who usually constituted a small part of the order in Silesian Cistercian abbeys, were not the basic manpower and they rather fulfilled the function of stewards managing the work of hired servants or tenants of the monastery. The tenants and servants constituted manpower that systematically extended the acreage of cultivated fields by grubbing forests. They also dealt with cultivation of fields, melioration, sheep farming, and setting up ponds or craftsmanship. By the monastery those people found their permanent places of work and often a place of living, food as well as a sense of safety. Thanks to these workers Cistercians created their own system of supply and they were economically independent of external conditions and trade [7, pp. 44–45].

The monks themselves, who were obliged to serve God, would not be able to do much work. They fulfilled supervising functions, created certain models usually by gardening and cultivating fields situated near the monastery.

Peasants worked in granges of the Rudy Cistercians. Sometimes, particularly in modern times, the monks had problems with them. In 1550 the people from Dobrosławice and Szywałd as well as the village head revolted against the monks which resulted in the intervention of the Imperial Commissioner. In 1621 the peasant rebellion in the monastery estates was suppressed. In 1706 the subjects of the monastery complained to Emperor Joseph accusing the monks of burdening them with too many obligations. The rebellion became stronger particularly in Żernica village. The order was restored by the imperial army in 1709. The reason of the peasant rebellion was connected with the conditions of excessive living quarters in the years 1703–1705. In this situation, the Abbey began the process of enfranchisement by purchase. The beginning of the land division dates back to 1784. Free peasants started to leave the villages and work in Upper Silesian mines and ironworks as well as in factories run by Rudy monks.

Cistercians built industrial settlements around their own factories where workers lived on a permanent basis. They were given small fields where they cultivated cereals and vegetables [4, p. 150].

Farming and breeding

Throughout the centuries, Cistercians developed miscellaneous branches of economy, some of which were specific to a given abbey and depended on geographical and climatic conditions as well as on natural resources. In Rudy in the period from the 13th to 16th century the basic activity of Cistercians was concerned with farming and breeding. Fruit-farming, market gardening, beekeeping developed in the areas of the Abbey as well as forest management [5, p. 13]. Mills belonged to the monastery. During the next centuries, the number of granges increased as well as cattle and sheep farming developed.

For centuries, in the areas of the Abbey crops were cultivated, mainly rye, barley, oat, millet, wheat, pea, vetch,

jedwabników, uprawę tytoniu i prace nad ewentualnym przystosowaniem do miejscowych warunków klimatycznych upraw bawełny. Prusy nakazały również doskonale nie produkcji pszczelarskiej.

W XVIII w., kiedy gospodarka klasztorna przeżywała rozkwit, dobra rudzkie cystersów obejmowały około trzydziestu wsi i przysiółków, które płaciły dziesięciny, świadczyły renty odrobkowe lub w naturze, oraz osiem folwarków: Stary Dwór, Mogiłę, Szklarnię, Stodoły, Chwałęcice, Zwonowice i Jankowice. W folwarkach hodowano woły pociągowe, zarodowe buhaje, krowy mleczne, jałówki i byczki.

Hodowla ryb w zakładanych przez rudzkie mnichów stawach rozwijała się od samego początku istnienia klasztoru aż do jego sekularyzacji (1810 r.). Ryby stanowiły zawsze istotny składnik wyżywienia mnichów, a szczególnie w średniowieczu – istniało wówczas duże zapotrzebowanie na mięso ryb, ze względu na większą liczbę dni postnych w ciągu roku. Można sądzić, że stawy zachowane do dziś w okolicach Rud, Gliwic, Rybnika i Raciborza to dawne stawy klasztorne, liczące sobie niekiedy po kilkaset lat. Przykładem może być rezerwat Łęczczok koło Raciborza.

Opactwo miało także stado owiec liczące w różnych okresach od 1800 do 1900 sztuk. Wełnę wykorzystywano do własnego użytku oraz eksportowano, m.in. do Opawy i Hulczyna.

Początki działalności przemysłowej

Od XV w. na Górnym Śląsku rozwijało się kopalnictwo. Cystersi z Rud nie byli pionierami tej gałęzi gospodarki, lecz potrafili wykorzystać koniunkturę, tym bardziej że nieurodzajne gleby na prawym brzegu Odry okazały się bogate w rudę darniową. Jej bogate złoża odkryto między Rudami, Raciborzem a Kuźnią Raciborską.

Złoża rudy kopalnej znajdowały się również w okolicach Stanicy. W 1717 r. założono tam kopalnię rudy żelaza na potrzeby gospodarki klasztornej. Eksploatacja tego złoża trwała do połowy XIX w. Z siedmiu szybów wydobywano miesięcznie od 60 do 80 sążni surowca. Dodawano do niego wzbogacające domieszki z kopalń hrabiego Henckla von Donnensmarcka w Piekarach, Nakle i Radzionkowie oraz z kopalń Tarnowskich Gór.

Kuźnictwo stało się główną gałęzią gospodarki klasztornej. Zatrudnieni przez cystersów z Rud pracownicy wydobywali rudę żelaza. Już przed 1585 r. czynna była kuźnica w Stodołach, prowadzona okresowo przez dzierżawcę. Klasztor zobowiązał się w 1651 r. do budowy mieszkań dla kuźników, węglarzy i górników oraz do stałej dostawy rudy, w czasach gdy kuźnicę wydzierżawiono. Umowa dzierżawna zawarta w 1651 r. wskazuje, że klasztor zobowiązał się wybudować i utrzymywać w dobrym stanie rzeki, jazy i rowy. Było to ważne, gdyż wtedy woda była podstawową siłą napędową młynów i młotów w kuźniach. Dzierżawca mógł za darmo eksploatować złoża rudy i pobierać drewno z opackich lasów potrzebne do produkcji węgla drzewnego. Opactwo musiało dostarczyć furmanki do zwózki surowca i drewna. W zamian za to klasztor otrzymywał rocznie pięćset talarów czynszu

flax and occasionally hemp. Detailed records of seeding, harvest and straw were kept in each grange with the division into each type of crops and information regarding the rules of sale. August Potthast in his monograph mentions two detailed records from the years 1724–1771 preserved until today [8, p. 196].

During the Prussian period the monastery dealt with some crops cultivation by clear order of the authorities. Rudy Abbey was ordered the following cultivation: planting mulberry trees and silkworm rearing, tobacco cultivation and works on possible adaption of cotton cultivation to local climatic conditions. Prussia also required improvement of the beekeeping production.

In the 18th century when the monastery economy was in its prime, the property of the Rudy Cistercians comprised about thirty villages and hamlets which paid tithe, rendered their work or services in kind and also eight granges, namely, Stary Dwór, Mogiła, Szklarnia, Stodoły, Chwałęcice, Zwonowice and Jankowice. In these granges oxen, pedigree bulls, cows, heifers and bullocks were kept.

In the ponds which were constructed by Rudy monks fish farming was developed since the times when the monastery was set up until its secularisation (1810). Fish always constituted a significant component of the monks' food, particularly in the Middle Ages. At that time there was a greater need for fish because there were many days of fasting within the whole year. It can be supposed that the ponds which are preserved until today in the area of Rudy, Gliwice, Rybnik and Racibórz constitute old monastery ponds which are sometimes even several hundred years old. Łęczczok reserve near Racibórz may be an example here.

The Abbey also had a flock of sheep ranging from 1800 to 1900 animals in different periods of time. The wool was used for the monks' own use and it was also exported *inter alia* to Opawa and Hulczyn.

Beginnings of the industrial activity

Mining developed in Upper Silesia from the 15th century. The Cistercians from Rudy were not pioneers in this branch of economy; however, they managed to take advantage of the economic situation taking into consideration the fact that infertile lands on the right bank of the river Oder turned out to be rich in bog iron ore. Its rich deposits were discovered between Rudy, Racibórz and Kuźnia Raciborska.

Deposits of mineral ore were also in the area of Stanica. The iron ore mine was opened for the needs of the monastery economy in 1717. Exploitation of this deposit continued till the middle of the 19th century. About 60 to 80 fathoms of the raw material were extracted from seven shafts every month. Enriching additives were added to it which came from Count Henckel von Donnensmarck mines in Piekary, Nakło and Radzionków as well as from Tarnowskie Góry mines.

Forging became the main branch of the monastery economy. The Cistercians from Rudy extracted iron ore. A forging-works was opened in Stodoły before 1585 and it was run periodically by a leaser. In 1651 the Cister-

dzierżawnego od młota. Gdy wyprodukowane żelazo nie znalazło nabywców, klasztor musiał je odkupić. Jeśli produkcji przeszkodziła jakaś klęska naturalna, wtedy dzierżawca był zwolniony z czynszu.

W 1707 r. klasztor posiadał już pięć kuźnic. W 1701 r. powstała kuźnica z dymarką w Przeryciu, dwa lata później kuźnica z trzema dymarkami w Nowinach. W tym samym czasie powstał największy zakład hutniczy w Brantolce, niedaleko klasztoru. Wytwarzano w nim tzw. żelazo manufakturowe, które stanowiło surowiec do produkcji pił do drzewa, wiertel, części do wozów, lemiesz, łopat i gwoździ. W 1704 r. kuźnica w Nowinach produkowała kosy. Produkcja żelaza wzrosła z 568 centnarów w 1707 r. do 1568 centnarów w 1711 r.

W 1747 r. wybudowano w Stodołach pierwszy wielki piec na węgiel drzewny z dwoma fryszerkami, pracującymi już od 1740 r. Wielki piec w Stodołach był pierwszym na Górnym Śląsku [9, s. 363]. Dwie dalsze fryszerki powstały w Brantolce. Pieniądze na inwestycje pochodziły z zysków z dotychczasowej produkcji. Z wytopionego żelaza produkowano sprzęt gospodarczy: łopaty, kosy, piły, gwoździe, klamry ciesielskie, wiertła, noże oraz drut.

Wielki rozwój klasztorowego hutnictwa zauważyć można w drugiej połowie XVIII w., w czasie gdy od 1779 r. w Prusach obowiązywał zakaz importu żelaza ze Szwecji.

Wyroby hutnicze z opactwa rudzkiego sprzedawane były m.in. we Wrocławiu, dokąd transportowane były Odrą z portu utworzonego w Turzu k. Raciborza. Koszty transportu rzeczny z Turza do Opola i Wrocławia pokrywał Wyższy Urząd Górniczy we Wrocławiu. Urząd ten od 1779 r. zajmował się zbytem produkcji hutniczej, doprowadziło to do utworzenia we Wrocławiu magazynu na żelazo i artykuły żelazne. Stąd trafiały one do głównego magazynu w Berlinie. W 1780 r. urzędnicy berlińskiej administracji górniczo-hutniczej zerwali kontrakt z rudzkim opactwem [8, s. 157–166].

Pod koniec XVIII w. planowano w Turzu zbudować większy port przeładunkowy, ale planów nie zrealizowano.

W opactwie rudzkim wprowadzono również bardziej specjalistyczną produkcję. W 1763 r. do fryszerki w Brantolce doszła druciarnia, zbudowana według wzorców niemieckich, będąca przez długi czas jedyną druciarnią na Górnym Śląsku.

W 1783 r. wielki piec hutniczy w Stodołach produkował 4000 centnarów surówki, a w 1796 r. już 5000. Zapotrzebowanie na surówkę było wtedy bardzo wielkie, do tego stopnia, że cystersi zaczęli ją skupować z okolicznych hut, do dalszego przerobu.

W 1779 r. w Raciborzu, Koźlu, Opolu i Wrocławiu zorganizowano punkty skupu złomu. Już wtedy doceniono wartość racjonalnej gospodarki odpadami.

Sprzedaż wyrobów hutniczych przez długi czas była najbardziej dochodową gałęzią gospodarki opactwa, dawała około 46 procent wszystkich jego dochodów.

W 1725 r. nad rzeką Rudą, w pobliżu klasztoru, cystersi wybudowali działającą aż do 1835 r. kuźnicę miedzi. Materiał do tej kuźnicy sprowadzano z Cieszyna, Opawy lub Głubczyc [8, s. 166–167].

W latach 1713–1740 w miejscowości Zawada istniała klasztorna huta szkła. Materiały do produkcji szkła spro-

cians obliged themselves to build flats for forging workers, wood distillers and coalminers as well as to deliver ore permanently when the forging-works was leased out. According to the lease agreement which was concluded in 1651, the Cistercians obliged themselves to build and keep in good condition rivers, weirs and ditches. It was very important because at that time water was the basic impellent for mills and hammers in forging-works. The leaser could exploit ore deposits for free and take wood from the Abbey forests which was necessary for the production of charcoal. The Abbey had to deliver wagons for collection of the raw material and wood. In exchange for this the monastery received five hundred thalers of the lease payments for one hammer per annum. When there was no buyer for the produced iron, the monastery had to repurchase it. If the production was hindered by a natural disaster, the leaser was exempted from the rent.

In 1707 the monastery possessed as many as five forgery works. In 1701 a forging-works with a bloomery was set up in Przerycie and two years later a forging-works with three bloomeries was established in Nowiny. At the same time the biggest metallurgical plant in Brantolka near the monastery started its activity. The so called manufacturing iron was produced which constituted the material for the production of wood saws, drills, parts for wagons, blades, spades and nails. In 1704 the forging-works in Nowiny produced scythes. The production of iron increased from 568 centners in 1707 to 1568 centners in 1711.

In 1747 in Stodoły the first big charcoal furnace was built along with two metallurgical plants which worked already since 1740. This big furnace in Stodoły was the first in Upper Silesia [9, p. 363]. Two other metallurgical plants were built in Brantolka. The money for investments came from profits made on the existing production. From the smelted iron the following household appliances were produced: shovels, scythes, saws, nails, woodworking joints, drills, knives and wires.

A great development of metallurgy could be observed in the second half of the 18th century at the time when a ban on iron import from Sweden was imposed in Prussia in 1779.

Metallurgical products from Rudy Abbey were sold inter alia in Wrocław where they were transported by the River Oder from the port built in Turz near Racibórz. The costs of the river transport from Turz to Opole and Wrocław were covered by Higher Mining Authority in Wrocław. Since 1779 this Authority dealt with the metallurgical production market, which resulted in building a warehouse for iron and iron articles in Wrocław, from which the articles were transported to the main warehouse in Berlin. In 1780 the officials of Berlin Mining and Metallurgy Administration terminated the contract with the Abbey [8, pp. 157–166].

At the end of the 18th century there were plans with regard to the construction of a bigger trans-shipment port in Turz but they were not realised.

A more specialist production was carried out in the Abbey. In 1763 a wire drawing mill was built near the metallurgical plant in Brantolka; it was built according to German designs and for a long time it was the only wire drawing mill in Upper Silesia.

wadzano z Nysy i Wrocławia, wykorzystywano również materiały własne: potaż (jego wytwórnia działała w okolicach Rud od 1700 r.), piasek, gips, wapień i drewno. W hucie produkowano: szkło okienne, zwierciadła, karmki, dzbanki, butelki, różne naczynia i perełki do różańców. Wyroby z huty szkła eksportowano do Wrocławia oraz do Austrii. Dochody z huty szkła były wysokie, jednak w 1740 r. mnisi zdecydowali się ją zamknąć ze względu na szkody ekologiczne, które zakład czynił. W 1750 r. król pruski nakazał hutę ponownie uruchomić, ale opat sprzeciwił się tej decyzji, argumentując, że zyski nie zrekompensują strat w przyrodzie [8, s. 167–169].

W dobrach klasztornych od 1710 r. działała potażarnia, smolarnia [8, s. 169–170], a w latach 1770–1793 na rozkaz królewski klasztor utrzymywał dwie bielarnie płótna [3, s. 41–45], [9, s. 363]. Tak rozwinięta produkcja wymagała ogromnej ilości węgla drzewnego. Klasztor produkował wtedy drewno na opał (na własne potrzeby), a także paliwo przemysłowe, głównie węgiel drzewny dla hutnictwa. W 1765 r. wszystkie zakłady działające na terenach opactwa zużywały go tyle, że do produkcji potrzebne było 67,5 tysiąca metrów sześciennych drewna, przy rocznym wyrębie rzędu 83 tysięcy metrów sześciennych.

Obliczono, że w 1750 r. klasztor w Rudach zużył drewno ze 150 ha lasów [4, s. 144], w 1756 r. klasztor dokonał wyrębu na 22 853 metrach kwadratowych lasu. W latach 1800–1808 zużył 136,5 tysiąca metrów sześciennych drewna.

Zapotrzebowanie na drewno w związku z rozwijającym się przemysłem hutniczym było tak wielkie, że dokonywano zakupu drewna z lasów wokół Kuźni Raciborskiej. Opactwo nie chciało dopuścić do całkowitego wytrzebienia swoich lasów. Czynnione na bieżąco odnowienia nie były w stanie zaspokoić rosnących z roku na rok potrzeb. Można więc powiedzieć, że klasztor prowadził bardzo racjonalną gospodarkę leśną.

Po sekularyzacji opactwa klasztorne zakłady w Rudach, Stodołach, Paproci, Brantolce i Kuźni Raciborskiej czynne były jeszcze przez wiele lat [10].

Rzemiosło

Mnisi z Rud mieli swój browar, winiarnię i gorzelnię. Warzeniem piwa trudniono się w opactwie już na przełomie XIV i XV w. Piwowarzy o imionach Jan są wspomniani w 1339 i 1385 r., a w 1412 r. klasztor zatrudniał świeckiego piwowara. Oprócz piwa warzonego w cysterskim browarze, w wioskach klasztornych Szywałdzie i Żernicy do końca XVII w. sprzedawano także piwo z Wrocławia i Gliwic, przeciwko czemu mnisi protestowali [8, s. 171]. Oprócz piwa w opactwie produkowano również gorzałkę i likier. Klasztor posiadał własną gorzelnię (aż do sekularyzacji opactwa). Produkowano też miód pitny. Miód pochodził z własnych pasiek i z importu. W 1786 r. własnością klasztoru było 208 uli w pasiekach: Zwonowice, Stanowice, Kozikowiec, Olszowiec i Jankowice. Pasieki te w 50 procentach zaspokajały zapotrzebowanie klasztoru na wosk [8, s. 199–200].

W XIII w. w klasztornych piwnicach pojawiło się wino. Służyło głównie do posiłków. Jego produkcja trwała aż

In 1783 a big metallurgical furnace in Stodoły produced 4000 centnars of the raw material, while in 1796 already 5000 centnars. At that time a demand for the raw material was so great that the Cistercians began to buy the raw material for further processing from the neighbouring ironworks.

In 1779 scrap-metal purchase points were organised in Racibórz, Opole and Wrocław. The value of rational waste management was greatly appreciated even then.

For a long time the sale of metallurgical products was the most lucrative branch of the monastery economy and brought about 46 percent of all incomes of the Abbey.

In 1725 the Cistercians built a copper forging-works by the River Ruda near the monastery, which worked until 1835. The material for the forging-works was delivered from Cieszyn, Opawa or Głubczyce [8, pp. 166–167].

In the years 1713–1740 in Zawada there was a monastery glassworks. Materials for the production of glass were delivered from Nysa and Wrocław and also own materials were used, i.e. potash (a potash plant worked in the area of Rudy since 1700), sand, gypsum, limestone and wood. Window glass, mirrors, decanters, jugs, bottles, various items of crockery and beads for rosaries were produced in this ironworks. Products from the glassworks were exported to Wrocław and Austria. Incomes from the glassworks were very high, however, in 1740 the monks decided to close it due to ecological damages which were made by the glassworks. In 1750 the Prussian King ordered to open the glassworks again but the Abbot objected to this decision saying that the incomes would not make up for the losses in nature [8, pp. 167–169].

In 1710 in the area of monastery properties a potash-works and wood-distillers' works started their activity [8, pp. 169–170] and in the years 1770–1793 by the king's order the monastery managed two bleaching-works of canvas [3, pp. 41–45], [9, p. 363]. The production which was developed in this way required a great amount of charcoal. At that time, the monastery produced wood for fuel for its own needs and industrial fuel, mainly charcoal for metallurgy. In 1765 all plants that worked in the area of the Abbey used so much of it that 67.5 thousand cubic meters of wood was required for the production with the annual felling at 83 thousand cubic meters.

It was calculated that in 1750 the monastery in Rudy used wood from 150 hectares of forests [4, p. 144] and in 1756 the monastery cut down the trees on the area of 22 853 square meters of forests. In the years 1800–1808 it used 136.5 thousand cubic meters of wood.

In connection with the development of the metallurgical industry, the demand for wood was so great that some amounts of wood were bought from the forests around Kuźnia Raciborska. The Abbey wanted to prevent its forests from undergoing total destruction. Planting new trees on a current basis was not enough to satisfy the constantly growing needs. Hence we can conclude that the Abbey conducted its forest management in a very rational way.

After the Abbey was secularised, the monastery works in Rudy, Stodoły, Paprocie, Brantolka and Kuźnia Raciborska were still active for many years [10].

do przełomu XVIII i XIX w. W 1789 r. mnisi rudzcy założyli w rejonie Zwonowic winnicę, zwaną Winną Górą.

Cystersi rudzcy bazowali jednak głównie na imporcie win austriackich i węgierskich. W 1768 r. zakupili dla swej kuchni wina francuskie za ponad 1000 florenów.

Opactwo handlowało głównie gorzałką i piwem. Sprzedaż alkoholu dawała blisko 35 procent ogólnych dochodów. Sprzedawano go we wszystkich karczmach w wioskach należących do klasztoru. Karczmarze otrzymywali dla siebie co 11 wiadro gorzałki i 8 srebrnych groszy od sprzedanego piwa. Największe zyski dawał handel spirytusem [4, s. 146].

Dochody opactwa

Trudne jest dziś ustalenie dochodów opactwa. Wydaje się, że cystersi z Rud robili wiele, by ukryć rzeczywiste zyski. Zapisy w księgach rachunkowych prowadzili bardzo nieregularnie, a jeśli już to poszczególne dochody umieszczali w różnych dokumentach.

August Potthast, autor pierwszej monografii klasztoru [8, s. 206–209], który jako student historii, będąc wychowawcą dzieci księcia raciborskiego, był w Rudach i miał dostęp do klasztornych źródeł, dziś już nieistniejących, zauważył, że w księgach XVIII-wiecznych łączne dochody roczne opactwa w wielu przypadkach się nie zgadzają [8, s. 206–209]. Dopatrywał się w tym celowego kamuflażu. Trzeba przyznać mu rację, skoro w 1738 r. kwitujące opactwo w Rudach razem z Jemielnicą płaciło kapitule w Cîteaux jedynie dwa złote dukaty.

Wiek XVII i XVIII to okres prac renowacyjnych w kościele, rozbudowa *claustrum*, rozwój zakładów przynoszących spore zyski, to również umiejętne pomnażanie gotówki w klasztornym skarbcu przez udzielanie pożyczek, np. opactwo pożyczyło miastu Gliwice środki na organizację pobytu króla Jana III Sobieskiego zdążającego pod Wiedeń. Do gospodarczego rozkwitu opactwa przyczyniali się kolejni wybitni opaci rudzkiego konwentu: Andrzej Emanuel Pospel (1648–1679), Józef I Herenk (1679–1696), Józef II Von Strachwitz-Gëppersdorf (1716–1735), Augustyn Renner (1753–1783).

Cystersi a środowisko naturalne

W trakcie prowadzonej przez mnichów intensywnej gospodarki środowisko naturalne nie zostało zniszczone, ponieważ cystersi dbali o zachowanie natury w niezmiennym stanie.

W razie potrzeby kupowali drewno na potrzeby klasztoru i gospodarki, by nie wyrzeźbić własnych lasów. Mnisi sprzeciwili się królowi pruskiemu i zaniechali produkcji szkła, gdy zauważyli, że produkcja szkła i potażu prowadzi do dewastacji środowiska naturalnego.

Cystersi z Rud pozostawili po sobie krajobraz prawie nietknięty, a jego zmiany są właściwie niezauważalne dla oka dzisiejszego odbiorcy. Wprowadzane przez cystersów nieliczne zmiany w naturalnym krajobrazie zostały umiejętnie wkomponowane w przyrodę regionu. Tak było np. ze średniowiecznymi stawami hodowlanymi, których wiele zachowało się do dziś. Groble stawów obsadzano

Crafts

The monks from Rudy ran their own brewery, winery and distillery. In the Abbey beer was brewed as early as at the turn of the 15th century. Brewers called John are mentioned in 1339 and 1385 and in 1412 the monastery employed a lay brewer in its brewery. Apart from beer brewed in the monastery brewery, in the monastery villages of Szywałd and Żernica also beer from Wrocław and Gliwice was sold but the monastery opposed to this [8, p. 171]. The Abbey did not only produce beer but also vodka and liqueur. The monastery was in possession of its own distillery (until its secularisation). Mead was produced as well. Honey came from the monastery apiaries and it was also imported. In 1786 the monastery owned 208 beehives in the following apiaries: Zwonowice, Stanowice, Kozikowiec, Olszowiec and Jankowice. These apiaries satisfied the monastery's demand for beeswax in 50 percent [8, pp. 199–200].

In the 13th century wine appeared in the monastery cellars. It was used mainly during meals. It was produced until the end of the 18th century. In 1789 Rudy monks established a vineyard called Winna Góra in the area of Zwonowice.

However, Rudy Cistercians mostly imported wine from Austria and Hungary. They purchased various French wines for over 1000 florins for their kitchen in 1768.

The Abbey mainly dealt in selling vodka and beer. Sales of alcohol constituted almost 35 percent of the total income. It was sold in all inns in the villages belonging to the monastery. Innkeepers received every eleventh bucket of vodka and eight silver pennies for each sold beer. The greatest gains were made in selling spirit [4, p. 146].

The Abbey income

The real income of the Abbey is difficult to be assessed today. It seems that the Cistercians from Rudy tried to conceal their actual profits. Records in the account books were kept irregularly, with the particular items of income placed in various documents.

August Potthast – the author of the first monograph of the monastery [8, pp. 206–209] as a history student was a tutor of Racibórz Prince's children and he often stayed in Rudy. He had access to the monastery sources, not existing today, and he noticed that the total annual incomes of the monastery in the 18th-century books in many cases were inconsistent [8, pp. 206–209]. In his opinion, this was a deliberate camouflage. It must be admitted that he was right taking into account the fact that in 1738 the flourishing Rudy Abbey along with Jemielnica paid only two gold ducats to the Chapter in Cîteaux.

The 17th and 18th centuries are a period of church renovation works, the extension of *claustrum*, the development of plants bringing considerable profits and skilful operations augmenting resources of cash in the monastery treasury by loaning money, for instance the Abbey lent the city of Gliwice funds for organising the stay of King John III Sobieski on his way to Vienna. Remarkable abbots of Rudy Order contributed to the economic de-

drzewami, często dębami szypułkowymi, by ocienić lustro wody i ochronić je przed silnym wiatrem.

Przykładem przyjaznej dla środowiska działalności cystersów może być również sieć dróg utworzona już w średniowieczu. Połączyli oni klasztor w Rudach siecią dróg w kształcie pajęczyny, rozchodzących się w różnych kierunkach. Taki system komunikacyjny pozwalał dotrzeć do wszystkich posiadłości klasztornych. Pozostałości tego systemu, dostrzegalne jeszcze na współczesnych mapach, nazywane są „cysterską pajęczyną”. Z Rud Wielkich zakonnicy poprowadzili prawie dziesięć gościńców, które promieniście wybiegały w stronę najbliższych osad i miast: do Raciborza przez Górki, do Raciborza przez dzisiejszy rezerwat Łęczczok, do Rybnika przez Chwałęcice, do Zwonowic, Ochojca, Stanicy, Sośnicowic, do Koźła przez Solarnię, do Kuźni Raciborskiej przez Rudę Kozielską. Większość dawnych gościńców cysterskich istnieje do dziś i pełni obecnie funkcje dróg powiatowych bądź krajowych [11].

Wyrazem przychylności cystersów dla natury było również zakładanie przez nich licznych parków. Jednym z cenniejszych jest park o charakterze angielskim przy klasztorze w Rudach, obejmujący 10 ha powierzchni, w którym dziś znajdziemy około 70 gatunków drzew i krzewów egzotycznych, 46 gatunków drzew i krzewów ozdobnych. Trzydzieści z nich to okazy mające ponad 150 lat. Na terenie parku znajduje się 20 pomników przyrody, jednym z nich jest dąb „Cysters” liczący sobie obecnie około 450 lat [12].

Cystersów można więc słusznie uznać za prekursorów ekologii [11].

velopment of the Abbey, namely, Andrzej Emanuel Pospel (1648–1679), Józef I Herenk (1679–1696), Józef II Von Strachwitz-Gëppersdorf (1716–1735), Augustyn Renner (1753–1783).

Cistercians and natural environment

The Cistercians took care of preserving nature in an unchanged condition, thus the natural environment was not damaged during the intensive economy managed by the monks.

When necessary the monks bought wood for the needs of the monastery and economy in order not to destroy their own forests. The monks opposed the Prussian King and stopped producing glass when they realised that the production of glass and potash led to the devastation of the environment.

In fact, the Cistercians from Rudy left the environment practically intact and its changes are virtually invisible for the eye of today's recipient. A few changes in the natural environment, which were introduced by the Cistercians, skilfully blended in with the nature of the region. It referred to, for example, medieval breeding ponds, many of which still exist until our times. Weirs of ponds were planted with trees, often by petiolar oaks, in order to shade the surface of water and protect it from strong winds.

An example of the environmentally friendly activity of the Cistercians can be also a road network that was built already in the Middle Ages. The monastery in Rudy was covered by the road network in the form of a spider web spreading in different directions. This communication system made it possible to reach all estates of the monastery. The remnants of this system, which can still be seen on modern maps, are called the 'Cistercian spider web'. The monks built almost ten roads which from Rudy Wielkie radially led to the nearest villages and towns, i.e. to Racibórz through Górki, to Racibórz through the present Łęczczok Reserve, to Rybnik through Chwałęcice, to Zwonowice, Ochojec, Stanica, Sośnicowice, to Koźle through Solarnia, to Kuźnia Raciborska through Ruda Kozielska. Most of the old Cistercian roads have survived until today and now they perform the function of provincial or national roads [11].

Another expression of protecting nature by the Cistercians was the fact that they established numerous parks. One of the most valuable examples is an English park situated near the monastery in Rudy comprising the area of ten hectares in which today there are circa 70 species of exotic trees and bushes as well as 46 species of ornamental trees and bushes. Thirty individual examples of those plants are older than 150 years. There are 20 natural monuments within the park, including the oak called 'Cistercian' which is now about 450 years old [12].

Cistercians can certainly be regarded as forerunners of ecology [11].

Bibliografia/References

- [1] Zawadzka J., *Proces fundowania opactw cysterskich w XII i XIII w.*, „Roczniki Humanistyczne” 1960, R. 7, z. 2, 121–150.
- [2] Waga J.M., *Przyrodnicze uwarunkowania lokalizacji klasztoru cystersów w Rudach*, „Scripta Rudensia” 1995, nr 4, 155.
- [3] Rybandt S., *Średniowieczne opactwo cystersów w Rudach*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1977.
- [4] Wawoczny G., *Rudy wczoraj i dziś*, WAW, Racibórz 2001.
- [5] Sufryd M., Winiewski J., *Opactwo cystersów w Rudach 1258–1810*, Centralny Ośrodek Informacji Turystycznej & PTTK, Katowice 1993.
- [6] Barciak A., *Klasztor cystersów w Rudach. Zarys dziejów*, [w:] Kajzer L. (red.), *Opactwo cysterskie w Rudach na Górnym Śląsku w świetle badań terenowych w latach 1992–1995*, Centrum Dziedzictwa Kulturowego Górnego Śląska, Katowice 2001, 23–42.
- [7] Dola K., *Krzyszów cysterski – Krzyszów benedyktyński (1242–1946)*, „Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne” 2002, vol. 1, nr 1, 40–60.
- [8] Potthast A., *Historia dawnego klasztoru cystersów w Rudach na Górnym Śląsku*, Wydawnictwo Pracowni Komputerowej Jacka Skalmierskiego, Rudy 2008.
- [9] Barciak A., Gorzelik J., *Woszczyce-Rudy*, [w:] A. Wyrwa, J. Strzelczyk, K. Kaczmarek (red.), *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. 2, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1999, 363.
- [10] Cimała B., *Dobra komory raciborskiej w XIX i XX wieku*, [w:] L. Kajzer (red.), *Opactwo cysterskie w Rudach na Górnym Śląsku w świetle badań terenowych w latach 1992–1995*, Centrum Dziedzictwa Kulturowego Górnego Śląska, Katowice 2001, 43–80.
- [11] Postawka H., *Aleja dębów w Górkach Śląskich*, „Ziemia Raciborska” 2002, nr 11–12, 9–14.
- [12] *Park krajobrazowy. Cysterskie kompozycje krajobrazowe Rud Wielkich*, [b.r., b.m.].

Streszczenie

W Rudach od połowy XIII w. mnisi modlili się i pracowali, zgodnie z benedyktyńską zasadą *ora et labora*. Z biegiem czasu rozwinęli i utworzyli dobrze prosperujący „kombinat przemysłowy”, będący podstawą samowystarczalności opactwa. W artykule przedstawiono początkowe uposażenie klasztoru, przebieg akcji kolonizacyjnej prowadzonej przez zakonników, materialny rozwój konwentu, dzięki dynamicznemu rozkwitowi rolnictwa, rozsądnie prowadzonej gospodarce leśnej, szerokiej działalności przemysłowej, w tym kopalniom, kuźnicom, hutnictwie, a także dzięki rzemiosłu – gorzelnictwie, pszczelarstwie. Omówiono także godny naśladowania stosunek cystersów do przyrody – na eksploatowanym terenie, w trakcie prowadzonej przez mnichów intensywnej gospodarki środowisko naturalne nie zostało zniszczone, ponieważ cystersi kupowali drewno na potrzeby klasztoru i gospodarki, by nie wyrzeźbić własnych lasów, zaniechali też produkcji szkła, gdy zauważyli, że jego produkcja prowadzi do dewastacji środowiska naturalnego, stworzyli bogatą sieć dróg. Cystersi z Rud pozostawili po sobie krajobraz prawie nietknięty. Wprowadzane przez cystersów nieliczne zmiany w naturalnym krajobrazie zostały umiejętnie wkomponowane w przyrodę regionu.

Słowa kluczowe: cystersi, opactwo, rolnictwo, gospodarka, ekologia

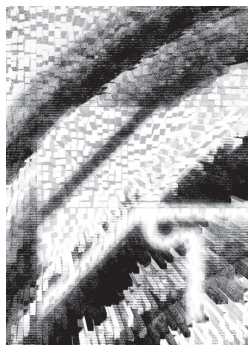
Abstract

In Rudy starting from the mid-13th century monks prayed and worked in accordance with the Benedictine rule *ora et labora*. In the course of time they built and developed a well prospering ‘industrial plant’ which constituted the basis of the abbey’s self-sufficiency. This article is a presentation of the initial endowment of the monastery, the course of colonization activities carried out by the monks and the monastery’s material development due to the dynamic success in agriculture, reasonably conducted forest management and broad industrial activities, including mines, forgery works, metallurgical plants and crafts such as distilleries and beekeeping. The Cistercians’ attitude to nature – well-worth imitating – was also discussed because in the areas that they exploited the natural environment was not damaged during the intensive economy managed by the monks. The Cistercians when necessary bought wood for the needs of the monastery and its economy in order not to destroy their own forests; they also stopped producing glass when they realised that its production led to the devastation of the environment and moreover, they created a rich network of roads. The Cistercians from Rudy left the environment practically intact. A few changes in the natural environment which they introduced skilfully blended in with the nature of the region.

Key words: Cistercians, abbey, agriculture, economy, ecology

Opactwo cystersów w Wąchocku,
wspornik w kapitułarzu (fot. E. Łużyniecka)
Cistercian Abbey in Wąchock, the cantilever
in the chapterhouse (photo by E. Łużyniecka)

Jolanta M. Marszalska*

*Folwarki klasztoru cystersów w Szczyrzycu
od XVII do XX w. w świetle zachowanych inwentarzy*

*The Cistercian monastic granges in Szczyrzyc
in the 17th to the 20th centuries as presented in the original inventories*

Podstawą gospodarki cysterskiej w wiekach średnich i w epoce nowożytnej była ziemia i związana z nią produkcja roślinna oraz hodowla. Miało to na celu przede wszystkim zaspokojenie bieżących potrzeb każdego konwentu. Od drugiej połowy XIII w. i istniejące, i nowo powstające wspólnoty cysterskie powiększały swoje dobra głównie poprzez nadania. Również od drugiej połowy XIII w. obserwuje się zwiększoną tendencję do zamiany dóbr leżących z dala od klasztoru na wsie lub ich części położone bliżej, co wiązało się z komasacją włości wokół poszczególnych klasztorów. Taka praktyka była również stosowana w klasztorze szczyrzyckim. Na przełomie XIV i XV w. w klasztorach cysterskich, wraz z rozwojem procesów osadniczych i zmianami organizacyjnymi, zaczęły kształtować się nowe formy gospodarowania – folwarki.

Ważnym działem gospodarki cysterskiej była produkcja rzemieślnicza, która zabezpieczała podstawowe potrzeby danego klasztoru i była też przeznaczana na handel. W zależności od zapotrzebowania działały między innymi piekarnie, browary, garbarnie, warsztaty szewskie czy kowalskie. Wspólnoty cysterskie zajmowały się hodowlą ryb (np. w Szczyrzycu znajdowały się trzy stawy), gospodarką leśną (pozyskiwano drewno na opał czy do budowl), hodowlą bydła i trzody chlewnej, ogrodnictwem, sadownictwem, pasiecznictwem, a także zielarstwem. Przy niektórych klasztorach cysterskich (również w Szczyrzy-

The Cistercian monastic economy in the Middle Ages and in the modern era was based on land farming and animal husbandry which provided for the current needs of each abbey. Since the second half of the 13th century both the existing and newly established Cistercian communities extended their estates mainly through endowments. Furthermore, since the second half of the 13th century more and more farmsteads located far from the abbey were traded for villages or their parts located closer, which in turn resulted in accumulation of the estates around specific abbeys. This was also a typical practice in the monastery in Szczyrzyc. At the turn of the 14th and 15th centuries new forms of farmsteads – granges – began to develop in the Cistercian monasteries along with the increased settlement processes and organizational changes.

One of the important branches of the Cistercian economy was handicraft production which provided for the basic needs of individual monasteries and the handmade products were also sold. Depending on their needs, the monasteries had bakeries, breweries, tanneries, cobblers and smithies. The Cistercian communities had fisheries (e.g. three fishponds in Szczyrzyc), forests (timber was produced for firewood or construction), cattle and swine, gardens, orchards, apiaries and herbaries. Some Cistercian monasteries (also in Szczyrzyc) had vineyards. When Stanisław VI Drohojowski was the abbot in Szczyrzyc, a brewery was built there (in 1628) which operated practically all the time until 1996 [1].

The monastic economy in Szczyrzyc was mainly agricultural and included fields, meadows, pastures, gardens

* Instytut Nauk Historycznych UKSW w Warszawie/Institute of History Science, Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw.

cu) uprawiano winorośl. W Szczyrzycu w czasach rządów opata Stanisława VI Drohojowskiego (w 1628 r.) powstał browar i praktycznie nieprzerwanie prowadził działalność do 1996 r. [1].

Gospodarka klasztoru szczyrzyckiego miała zdecydowanie charakter rolniczy. Obejmowała pola, łąki, pastwiska, ogrody i sady. Podstawowymi uprawami były zboża kłosowe: żyto, pszenica, jęczmień, owies, a także proso zaliczane do roślin zbożowych z rodziny traw. Oprócz tych pięciu zbóż sadzono tatarak, grykę, wykę, koniczynę, ziemniaki, z przemysłowych konopie i chmiel. W ogrodach uprawiano następujące warzywa: pasternak, czarnuchę, chrzan, kapustę, marchew, pietruszkę, bób, rzepę, cebulę, buraki i mak. W ogrodach znajdowały się również drzewa owocowe, głównie jabłonie, grusze i śliwy.

Istotnym materiałem źródłowym do poznania gospodarki cystersów szczyrzyckich są zachowane w archiwum klasztornym XVII-, XVIII- i XIX-wieczne inwentarze gospodarcze [2]–[8] oraz wiele innych dokumentów, zwłaszcza odnoszących się do epoki nowożytnej. Szczególnie przydatne do omówienia zagadnienia gospodarki klasztornej były inwentarze XVIII- i XIX-wieczne. Na podstawie analizy ich zawartości można zauważyć wśród nich podobieństwa i różnice. I tak inwentarz *Revisio...* dokładnie opisuje stan zabudowań folwarcznych, podaje dokładny, imienny wykaz ludności pracującej w folwarkach (przy niektórych osobach nawet – wykonywany zawód, a także powiązania rodzinne). Dość szczegółowo ten sam inwentarz wymienia stan pogłowia bydła rogatego (przy krowach we wszystkich folwarkach podaje nawet ich imiona). Po raz pierwszy spotyka się w tym inwentarzu informacje o hodowli krów rasy tzw. poprawnej (krowa polska rasy czerwonej), a także o uprawach ogrodowych. Lakonicznie inwentarz informuje o wysiewach zbóż i ich zbiorach, o sprzęcie gospodarczym czy sprzęcie do gaszenia ognia.

Drugi inwentarz, z 1827 r., również opisuje stan zabudowań pięciu folwarków klasztornych z krescencją wysiewów i zbiorów (najbardziej pełny opis wysiewów i zbiorów dotyczy tylko folwarku w Raciborzanych). W wielu przypadkach zawiera identyczne dane jak inwentarz z 1868 r., dotyczące zbiorów zarówno zbóż, jak i z łąk i pastwisk, co sugeruje, że spisujący inwentarz w 1868 r. korzystał z informacji zawartych w inwentarzu z 1827 r.! Warto podkreślić, że inwentarz ten (1827) ma bardzo szczegółowy spis mieszkańców folwarków łącznie z ich powinnościami wobec klasztoru.

Ostatni z inwentarzy, sporządzony w latach 1868–1871, w porównaniu z poprzednimi, daje najbardziej precyzyjny opis zabudowań gospodarczych folwarków (było ich siedem), ich wyposażenia między innymi w narzędzia gospodarcze i sprzęt do gaszenia ognia. Wiernie opisuje poszczególne pomieszczenia folwarków, ich usytuowanie, stan zachowania, wyposażenie czy umeblowanie. Inwentarz ten daje również bardzo dokładny obraz wysiewów i zbiorów (zboża, ziemniaki, łąki, pastwiska) oraz informacje na temat stanu hodowli w poszczególnych folwarkach (wyszczególniając nawet wiek zwierząt). Największym mankamentem tego cennego źródła do poznania gospodarki klasztornej w drugiej połowie XIX w. jest brak jakichkolwiek wzmianek o ludności zamieszkującej w folwarkach.

and orchards. The basic crops included: rye, wheat, barley, oat as well as millet. Furthermore, they grew calamus, buckwheat, vetch, clover, potatoes as well as hemp and hops. In the gardens they grew parsnip, nigella, horseradish, cabbage, carrot, parsley, broad bean, turnip, onion, beet and poppy as well as fruit trees such as apple, pear and plum.

The main sources of information on the Cistercian economy in Szczyrzyc include the original 17th, 18th and 19th-century monastic inventories [2]–[8] and many other documents, especially those regarding the modern era, in particular the inventories from the 18th and 19th century. Their analysis provides information about similarities and differences concerning the monastic economy. For instance the *Revisio...* inventory describes in detail the condition of the grange buildings and includes a detailed register of people working at the granges with their names (sometimes even their occupations and family connections). The same inventory has a quite detailed list of horned cattle (it provides even the names of the cows in all granges). This is the first inventory to mention the breeding of original Polish cows (Polish Red Cattle) as well as garden production. The inventory provides laconic information about crops and their yield, farming equipment or equipment to put out fires.

The other inventory from 1827 also describes the condition of the buildings in five monastic granges with the amounts sown and harvested (the most comprehensive description of the amounts sown as well as harvested regards only the grange in Raciborzany). In many cases the inventory provides the same details as the one from 1868, regarding the yield of crops as well as from meadows and pastures, which suggests that the author of the inventory in 1868 used the information included in the inventory from 1827! It should be noted that the inventory from 1827 has a very detailed list of inhabitants of the granges, including their duties to the monastery.

The last of the inventories, made in 1868–1871, in comparison to previous ones, provides the most precise description of the buildings at the granges (there were seven of them), their facilities, including farming machinery and equipment to put out fires. It describes in detail individual rooms at the granges, their location, condition, furnishings or furniture. The inventory also provides a very precise description of the amounts sown and harvested (crops, potatoes, meadows, pastures) as well as information about the animals kept in individual granges (specifying even their age). The greatest drawback of that useful source of information about the monastery economy in the second half of the 19th century is the lack of any information about the people living at the granges.

For the purposes of this paper only the grange in Dobroniów from the 17th until the 19th century will be described in detail with its outbuildings, equipment, social structure as well as farming and animal production and its proceeds. In the case of the other granges only their outbuildings are presented in this paper. As regards the 20th century, the issue is presented collectively.

Na potrzeby niniejszego artykułu dokładnie omówiony zostanie tylko folwark w Dobroniowie od XVII do końca XIX w. wraz z zabudową, wyposażeniem, strukturą społeczną oraz produkcją rolno-hodowlaną i czerpanymi z tego tytułu dochodami. W przypadku pozostałych folwarków ograniczono się jedynie do przedstawienia stanu ich zabudowy. Dla XX w. zagadnienie to zostanie potraktowane zbiorczo.

Folwark w Dobroniowie

Na podstawie zachowanych XVIII- i XIX-wiecznych inwentarzy gospodarczych klasztoru można określić podział administracyjny dóbr klasztornych. I tak *Revisio Praediorum, Inventariorum, Subditorum, ac omnis suppellectillis ad Oeconomiam pertinentium in Villis Monasterij Ciricensis S.O.Cist.* [...] z lat 1741–1754 wymienia pięć folwarków: Dobroniów, Janowice, Raciborzany, Goduszę i Porąbkę; drugi z inwentarzy, sporządzony ponad 20 lat później *Calculationes [...] Officialistarum Conventus Sciricensis Conscriptae* [...] z lat 1763–1774 wymienia cztery folwarki: Goduszę, Raciborzany, Dobroniów, Janowice; trzeci z inwentarzy XVIII-wiecznych, sporządzony za lata 1775–1782, *Colligit in Unum ad est Calculatio et Annotatio Proventuum Monasterij S.O.C.* [...] wymienia cztery folwarki: Raciborzany, Janowice, Dobroniów i Goduszę; XIX-wieczny inwentarz: *Inventarium Klosters zu Szczyrzyc* [...] z 1827 r. wymienia pięć folwarków: Raciborzany, Janowice, Dobroniów, Goduszę i Porąbkę, zaś *Inwentarz Klasztoru męskiego Księży Cystersów w Szczyrzycu* z 1868 r. wymienia aż siedem folwarków: Raciborzany, Janowice, Dobroniów, Goduszę, Porąbkę, Szczyrzyc i Pogorzany. Inwentarze XVIII-wieczne natomiast nie wymieniają folwarków w Pogorzanych i Szczyrzycu, a inwentarze za lata 1763–1774 i 1775–1782 nie wzmiankują o folwarku w Porąbce.

Działalność gospodarcza klasztoru zostanie pokazana poprzez omówienie poszczególnych folwarków na podstawie zachowanych źródeł archiwalnych, przede wszystkim samych inwentarzy.

Folwark w Dobroniowie zostanie przedstawiony na podstawie dwóch zachowanych inwentarzy: *Revisio...* [3], który zawiera opisy folwarku, jego stanu, wyposażenia, upraw, hodowli i struktury społecznej ludności za lata 1741–1754 oraz *Inwentarz Klasztoru męskiego Księży Cystersów w Szczyrzycu* z 1868 r. [8].

Zabudowania

Zabudowania folwarku w Dobroniowie, oprócz stodoły i spichlerza, spłonęły 19 marca 1740 r. [3, k. 8]. Wkrótce po pożarze został on odbudowany – na podstawie opisu z 1741 r. wiadomo, że folwark był drewniany, z trzema oknami, skierowanymi w stronę spichlerza z posadzką glinianą. Składał się z jednej izby, gdzie znajdował się piec kaflowy, kominek, dwie ławy przy ścianach, długi, drewniany stół, oraz komnaty, pod którą była piwnica [3, k. 1]. Oprócz budynku mieszkalnego liczył jeszcze: kurnik, gęsiarnię, oborę, szope, stajnię, piekarnię drewnianą z 1730 r., dwie stodoły, spichlerz z sernikiem (miejsce do wyrabiania sera) cały drewniany. W obrębie folwarku

The grange in Dobroniów

On the basis of the original 18th and 19th-century monastic inventories, one can figure out the administrative division of the monastic estates. *Revisio Praediorum, Inventariorum, Subditorum, ac omnis suppellectillis ad Oeconomiam pertinentium in Villis Monasterij Ciricensis S.O.Cist.* [...] from 1741–1754 mentions five granges: Dobroniów, Janowice, Raciborzany, Godusza and Porąbka; the second inventory, made over 20 years later, *Calculations [...] Officialistarum Conventus Sciricensis Conscriptae* [...] from 1763–1774 mentions four granges: Godusza, Raciborzany, Dobroniów, Janowice; the third of the 18th-century inventories, made for 1775–1782, *Colligit in Unum ad est Calculatio et Annotatio Proventuum Monasterij S.O.C.* [...] mentions four granges: Raciborzany, Janowice, Dobroniów and Godusza; the 19th-century inventory: *Inventarium Klosters zu Szczyrzyc* [...] from 1827 mentions five granges: Raciborzany, Janowice, Dobroniów, Godusza and Porąbka, and the *Inwentarz Klasztoru męskiego Księży Cystersów w Szczyrzycu* from 1868 mentions as many as seven granges: Raciborzany, Janowice, Dobroniów, Godusza, Porąbka, Szczyrzyc and Pogorzany. However, the 18th-century inventories do not mention the granges in Pogorzany or Szczyrzyc, and the inventories for 1763–1774 and 1775–1782 do not mention the grange in Porąbka.

The monastic economic activity is hereby presented by describing individual granges on the basis of original sources, primarily the inventories.

The grange in Dobroniów is presented on the basis of two original inventories: *Revisio...* [3] which provides the descriptions of the grange, its conditions, facilities, crops, animal husbandry and social structure for 1741–1754 and the *Inwentarz Klasztoru męskiego Księży Cystersów w Szczyrzycu* from 1868 [8].

Outbuildings

The outbuildings at the grange in Dobroniów, apart from the barn and the granary, burned down on March 19, 1740 [3, k. 8]. Soon after the fire it was rebuilt – the description from 1741 provides information that the grange was made of wood; it had three windows and was oriented to the granary and had a clay floor. It had one room with a tile stove, a fireplace, two benches by the walls, a long wooden table and a chamber with a cellar below it [3, k. 1]. Apart from the residential building it also had a chicken coop, a goose house, a cowshed, a shed, a stable, a wooden bakery from 1730, two barns, a granary with a separate place to make cheese all made of wood. Furthermore, the grange had a large pen for calves – with a pool in its center and an apiary by the door to the shed with *two old tree trunk beehives* [3, k. 1–3v].

The inventory from 1868 mentions also that the residential building, which was made of wood, was located with its front to the north; it was not whitewashed and it had one stone chimney above the thatched roof. In front of the building was a door leading from the grange courtyard covered with small cobble stones. Inside the building there was an entrance hall, openwork stairs leading to the

znajdował się też obszerny pasternik (wydzielone miejsce) dla cieląt – pośrodku z sadzawką, zaś przy drzwiach prowadzących do szopy – „pszelnik”, w którym były *dwa pniaczki pszczół starych* [3, k. 1–3v].

Inwentarz z 1868 r. również odnotowuje, że budynek mieszkalny był drewniany, usytuowany frontem w kierunku północnym, pokryty słomą, niepobielany, z jednym, murowanym kominem w dachu. Do budynku prowadziły drzwi z wybrukowanego drobnym kamieniem dziedzińca folwarcznego. Wewnątrz budynku znajdowała się sień, nieoszalowane schody prowadzące na strych cały wylepiony gliną. W sieni znajdowało się troje drzwi: jedne prowadziły do komory z oknem wychodzącym na dziedzińiec folwarczy, drugie do stajni przeznaczonej dla krów, trzecie zaś do izby czeladnej, którą oświetlały dwa okna wychodzące na stronę południową. W izbie czeladnej znajdowała się kuchnia, piec piekarski, kuchenka angielska o czterech blachach, od której ogrzewał się piec z kamyków ustawiony w ścianie i służący do ogrzewania izby czeladnej i sąsiadującego z nią pomieszczenia. Spisujący inwentarz zaznaczył, że budynek mieszkalny folwarku był w złym stanie [8, s. 181–182]. Poza budynkiem mieszkalnym znajdowały się: stajnia na konie, źrebięta i woły (na podmurowaniu z kamienia łamanego, z drewna postawiony, słomą kryty) z komorą na sprzęty gospodarskie oraz wozownią, chlewy na nierogaciznę (budynek na podmurówce z kamienia łamanego, drewniany, kryty słomą), spichlerz (również drewniany na podmurówce), dwie stodoły (obie stawiane na podmurówce z kamienia łamanego, pokryte słomą, a na kalenicy i okapach podwójnie gontem podbite) [8, s. 183–185].

W folwarku dobroniowskim był jeden staw o powierzchni 740 sążni, wpisany do księgi gruntów w 1820 r. pod numerem 11. Staw nie był zarybiony [8, s. 302].

Sprzęty gospodarcze

Inwentarz z 1868 r. wymienia sprzęty, jakich przy pracach używano w folwarku dobroniowskim. Były to trzy kute wozy fornalskie, dwa kute wozy wolarskie, trzy pługi niemieckie, sześć kutych jarzm z łańcuchami na woły, trzy pary bron z kolcami, cztery pary leter osiecznych, siedem łańcuchów do wozów, 32 łańcuchy na bydło, trzy pary chomątów z naszelnikami na konie, trzy pary szlei z postronkami, jedna piła, dłuto, ośnik, dwa świdry, sześć kos do sieczenia, pięć sierpów, jedna skrzynka do sieczki, sześć kopaczek i jeden kopacz, dwa kilofy, jeden drąg żelazny, cztery sztuki wideł do siana i cztery do nawozu, trzy łopaty kute, dwie maźnice, sześć półkoszków do wozów, osiem luszni wielkich, sześć luszni małych, pięć klódek żelaznych, pięć par zgrzebeł i szczotek, dwie putnie na wodę, trzy młotki, cztery derki na konie, jeden młynek niemiecki, jeden młynek polski, cztery szufle, pięć koszyków na plecy, pięć sań z włókami, cztery włóki do pługów, sześć grabi gumiennych, 24 grabie sienne, 10 grabi stajennych, jeden pług do oborywania ziemniaków, jedna skrzynia do zawożenia ziemniaków, jeden sąsiek na obrok, pięć skopców, pięć stołków do dojenia krów, jeden żłób do pojenia i jedno wiadro kute do studni [8, s. 261–262].

attic all clay-covered. There were three doors in the entrance hall: one led to a smaller room with a window overlooking the grange courtyard, another led to the stable for cows, and the third one led to the servants' room with two windows facing south. The servants' room had a stove, a baking oven, a stove with four metal plates (so called *English stove*) which heated the stove made of small stones placed in the wall which in turn heated the servants' room and its adjoining room. The author of the inventory noted that the residential building at the grange was in poor condition [8, pp. 181–182]. Apart from the residential building, the grange had also a stable for horses, colts, and oxen (built on a rubble wall base, made of wood with a thatched roof) with a room for farming equipment and a coach house, swineries (built on a rubble wall base, made of wood with a thatched roof), a granary (also on a rubble wall base, made of wood), two barns (both on a rubble wall base with a thatched roof and two layers of shingles on the roof ridge and eaves) [8, pp. 183–185].

The grange in Dobroniów had one pond with the area of 740 fathoms entered into the land register in 1820 under number 11. The pond had no fish [8, p. 302].

Farming equipment

The inventory from 1868 lists the farming equipment used at the grange in Dobroniów which included three horse wagons with iron elements, two ox wagons with iron elements, three German plows, six yokes with iron elements and chains for oxen, three spike-tooth harrows, four ladder wagon sides, seven chains for wagons, 32 chains for cattle, three horse collars with traces, three harnesses with roles, one saw, a chisel, a drawknife, two drills, six scythes, five sickles, one box for chaff, six hoes and one digger, two pickaxes, one iron beam, four pitchforks for hay and four pitchforks for manure, three spades with iron elements, two axleboxes, six wicker baskets for wagons, eight big ladder wagon support beams, six small ladder wagon support beams, five iron padlocks, five curycombs and brushes, two water buckets, three hammers, four horse blankets, one German grinder, one Polish grinder, four shovels, five baskets to carry on the back, five sleighs with drags, four drags for plows, six threshing floor rakes, 24 hay rakes, 10 stable rakes, one plow for covering potatoes, one box to carry potatoes, one mow for fodder, five milk buckets, five stools for milking cows, one watering trough and one water well bucket with iron bends [8, pp. 261–262].

The same inventory also lists some equipment to put out fires that was at the grange in Dobroniów, including three ladders for chimneys, two pike poles, four watering cans, four buckets and two lanterns [8, p. 238].

In the case of the grange in Dobroniów, the 18th-century inventories do not mention any farming equipment. It was only under the date of 1740 that some information was provided about the equipment used in the cowshed – it included a copper cauldron, two watering cans, ropes for cows, an iron hoe and an iron-tipped shovel [3, k. 3]. That list indicates that the equipment was not impressive.

W tym samym inwentarzu zostały również wymienione sprzęty do gaszenia pożarów, jakie znajdowały się na wyposażeniu folwarku dobroniowskiego, były to: trzy drabiny do kominów, dwie osęki do ognia, cztery konewki, cztery wiadra i dwie latarnie [8, s. 238].

W przypadku folwarku dobroniowskiego inwentarze XVIII-wieczne nie wymieniają narzędzi gospodarskich. Zaledwie pod datą 1740 umieszczono informacje o sprzętach używanych w oborze – były to: kociołek miedziany, dwie konwie, powrozy na krowy, motyka żelazna i łopata okowana [3, k. 3]. Jak wynika z tego zestawienia, nie były one imponujące.

Struktura społeczna folwarku w Dobroniowie

Folwarkiem w Dobroniowie kolejno zarządzali:

– **Dzierżawcy:** Skórscy (wzmiankowani w 1663 r.)¹; Jakub Dziaduń (wymieniony w 1751 r.) z rodziną (żona Franciszka, synowie: Sebastian i Piotr). Wraz z nim zamieszkiwali: pasterka – Katarzyna Grucelonka, świniarka – Zofia Ferfeconka, komornik – Marcin Koziołek z żoną Małgorzatą [3, k. 8]; Jan Dubrasz (1753) [3, k. 14]; Grzegorz Turzański (1924)²; Szymon Pflarter (1927)³; Aleksander Bydłowski (1932)⁴.

W wiosce Dobroniów według zapisu z 1751 r. zamieszkiwało: dwóch kmieci, dwóch półrolników, dwóch zagrodników i pięciu komorników.

– **Kmiecie:** Macko (1675) [9], Frysik (1675) [9], Markowic (1675) [9], Jakub Pietrzykowski (1753) wraz z żoną Zofią i dziećmi: synem Szymonem, córkami Agnieszką, Reginą i Zofią. Ponadto u tego kmiecia pracowali: parobek – Łukasz Pazdanik, koniarczyk – Marcin, wolarz – Stanisław Młynarczyk [3, k. 8]; Jakub Macko (1753) wraz z żoną Reginą. Pracowali u niego również: parobek – Stanisław Pitwor, koniarczyk – Stanisław Kawula, wolarz – Kazimierz Biały, pasterka – Małgorzata Zającówna, dziewczyna do pomocy (dziewka) – Franciszka Rubaszonka. W domu zamieszkiwali też dwaj komornicy: Wojciech Gargas z żoną Anną oraz Andrzej Gargas z żoną Katarzyną [3, k. 8].

– **Półrolnicy:** Piszczek (1675) [9], Markowa (wdowa 1675) [9], Opiela (1675) [9], Łukasz Piszczek (1753) wraz z żoną Anną, parobkiem Janem Kutrą, dziewczynami do pomocy (dziewki) – Małgorzatą Pitworzonką i Magdaleną Miskowszczoneką, pasterką – Jadwigą Pitworzonką, wolarzem – Błażem Białym. W domu wspomnianego półrolnika zamieszkiwali komornik – Łukasz Pitwor z żoną Zofią [3, k. 8]; Jakub Marek (1753) z żoną Anną, dziećmi – synami: Wawrzyńcem, Marcinem i Wojciechem, córkami: Maryną, Zofią, Magdaleną; nadto parobek – Jan Marek, koniarz – Michał Kapera, dziewczyna do pomocy (dziewka) – Franciszka Trzeczówna, pasterka – Urszula Kurkówna. W domu tym zamieszkiwał również komornik – Andrzej Mucha z żoną Jadwigą [3, k. 8].

– **Zagrodnicy:** Brewka (1675) [9], Stanisław Piszczek (1753) z żoną Zofią, parobek – Piotr Makietka. W domu

The social structure of the grange in Dobroniów

The grange in Dobroniów was managed by the following:

– **Leaseholders:** the Skórskis (mentioned in 1663)¹; Jakub Dziaduń (mentioned in 1751) with family (wife Franciszka, sons: Sebastian and Piotr). Other residents included: shepherdess – Katarzyna Grucelonka, swineherd – Zofia Ferfeconka, landless peasant – Marcin Koziołek with his wife Małgorzata [3, k. 8]; Jan Dubrasz (1753) [3, k. 14]; Grzegorz Turzański (1924)²; Szymon Pflarter (1927)³; Aleksander Bydłowski (1932)⁴.

According to the register from 1751 the village of Dobroniów was inhabited by the following: two peasants, two small farmers, two croft owners and five landless peasants.

– **Peasants:** Macko (1675) [9], Frysik (1675) [9], Markowic (1675) [9], Jakub Pietrzykowski (1753) with his wife Zofia and children: son Szymon, daughters Agnieszka, Regina, and Zofia. Furthermore, the following persons worked for that peasant: farmhand – Łukasz Pazdanik, broom – Marcin, oxherd – Stanisław Młynarczyk [3, k. 8]; Jakub Macko (1753) with his wife Regina. The following persons also worked for him: farmhand – Stanisław Pitwor, broom – Stanisław Kawula, oxherd – Kazimierz Biały, shepherdess – Małgorzata Zającówna, maid – Franciszka Rubaszonka. Other residents of the house included two landless peasants: Wojciech Gargas with his wife Anna and Andrzej Gargas with his wife Katarzyną [3, k. 8].

– **Small farmers:** Piszczek (1675) [9], Markowa (widow 1675) [9], Opiela (1675) [9], Łukasz Piszczek (1753) with his wife Anna, farmhand Jan Kutra, maids – Małgorzata Pitworzonka and Magdalena Miskowszczoneka, shepherdess – Jadwiga Pitworzonka, oxherd – Błażej Biały. Other residents of the house included landless peasant – Łukasz Pitwor with his wife Zofia [3, k. 8]; Jakub Marek (1753) with his wife Anna, children – sons: Wawrzyńiec, Marcin, and Wojciech, daughters: Maryna, Zofia, Magdalena; as well as farmhand – Jan Marek, broom – Michał Kapera, maid – Franciszka Trzeczówna, shepherdess – Urszula Kurkówna. The following persons also lived in that house: landless peasant – Andrzej Mucha with his wife Jadwiga [3, k. 8].

– **Croft owners:** Brewka (1675) [9], Stanisław Piszczek (1753) with his wife Zofia, farmhand – Piotr Makietka. Other residents of the house included landless peasant – Sebastian Pietrzykowski with his wife Agnieszka, son Błażej and daughter Anastazja⁵; Jan Marek with his wife Franciszka and daughters: Jadwiga and Kune-gunda [3, k. 8–8v]⁶.

The above list demonstrates that the inhabitants included whole families of leaseholders, peasants, small farmers and croft owners working at the monastic estates, and their first original mentions come not before 1663. The

¹ Arch. i BOCist. sygn. III. 49.

² Arch. i BOCist. sygn. XXV. 458.

³ Arch. i BOCist. sygn. XXV. 458.

⁴ Arch. i BOCist. sygn. XXV. 688.

¹ Arch. and BOCist. file no. III. 49.

² Arch. and BOCist. file no. XXV. 458.

³ Arch. and BOCist. file no. XXV. 458.

⁴ Arch. and BOCist. file no. XXV. 688.

⁵ Arch. and BOCist. file no. III. 50.

⁶ Arch. and BOCist. file no. S.V.10.

tym zamieszkiwał również komornik – Sebastian Pietrzykowski z żoną Agnieszką, synem Błażem i córką Anasztazją⁵; Jan Marek z żoną Franciszką i córkami: Jadwigą i Kunegundą [3, k. 8–8v]⁶.

Jak wynika z powyższego zestawienia, były to całe rodziny zarówno dzierżawców, kmieci, półrolników, jak i zagrodników pracujących w dobrach klasztornych, a pierwsze zachowane wzmianki pochodzą dopiero z 1663 r. Określenia zamieszczone przy imionach bądź nazwiskach (przezwiskach) poszczególnych osób pozwalają uchwycić czynności, jakie wykonywali na co dzień. Byli wśród nich parobkowie, wolarze, świniarki, koniarze i tzw. dziewczki do rozmaitych posług. Wszyscy oni tworzyli dużą grupę osób pracujących w folwarku dobroniowskim.

Folwark w Janowicach

Według inwentarza z 1675 r. pierwotne, drewniane zabudowania folwarku uległy zniszczeniu. Odnotowano bowiem, iż był ponownie wybudowany (1669) i znajdował się w dobrym stanie. Inwentarz wymienia następujące zabudowania folwarczne: spiżarnię (w której znajdowały się cztery beczki, dzieża, konew, maśnica), kurnik, oborę, stajnie, chlewy, stodoły [9].

Pierwszy budynek folwarczny w 1741 r. był drewniany, kryty słomą i położony obok sadzawki, tuż przy spichlerzu. Zewnętrzne drzwi prowadziły do sieni wyłożonej glinianą posadzką, a z niej przechodziło się do następnej izby, którą oświetlały trzy, niewielkich rozmiarów, okna. W izbie znajdowała się posadzka z tarcic – jak zaznaczył spisujący inwentarz – w złym stanie, ponadto stary piec kaflowy, osadzony na fundamencie z kamienia, obok pieca stały dwie proste, usytuowane na słupkach ławki. Dalej w izbie znajdowała się szafka, niewielkich rozmiarów stół z tarcic jodłowych i „wieszadka” przymocowana kołkami do ściany. Z izby prowadziły drzwi do komnaty o dwóch oknach, w komnacie usytuowane były dwie ławy z tarcic. Obok komnaty była komora z dwoma oknami.

W sieni budynku folwarczego znajdowały się również drzwi wejściowe prowadzące do piekarni o trzech oknach, zwróconych ku sadowi. W niej stał piec chlebowy, wykonany z kamienia i gliny, oraz trzy ławy. Z piekarni przez sień prowadziło wejście do komory i obory. Do piekarni przylegała gęsiarnia, dalej zaś obora z drewna bukowego, przykryta zniszczonym już słomianym dachem. Nieopodal obory znajdowały się dwie stajnie dla cieląt, będące już w złym stanie, spróchniałe o zniszczonym dachu. Budynek mieszkalny folwarku połączony był z oborą płotem wykonanym z żerdzi. Oprócz wyżej wymienionych budynków znajdowały się jeszcze dwie drewniane stodoły (jedna nowo wybudowana), dalej wołownia ze zniszczonym dachem i spichlerz usytuowany od strony północnej, pokryty gontem, z dymnikiem, w którym było drewniane okno. Przed stodołami usytuowane były trzy gumna [3, k. 34v–35v]. Wspomniany budynek folwarczny wraz z zabudowaniami, oprócz sto-

terms recorded by the first or last names (nicknames) of the individual persons provide some information about their daily jobs. This included farmhands, oxherds, swineherds, brooms and maids performing various jobs. All of them created a large group of persons working at the grange in Dobroniów.

The grange in Janowice

According to the inventory from 1675, the condition of the originally wooden outbuildings at the grange deteriorated, however, it was rebuilt (1669) and its condition was good. The inventory lists the following outbuildings at the grange: storage house (with four barrels, dough-rising bucket, watering can, butter churn), chicken coop, cowshed, stables, swineries, barns [9].

The first grange building in 1741 was made of wood, had a thatched roof and was located near a pool right by the granary. The external door led to the entrance hall with a clay floor and further to the next room with three small windows. The room had a timber floor – as described by the author of the inventory – in poor condition as well as an old tile stove on a stone foundation with two crude benches on posts next to it. Further in the room there was a chest, a small table made of fir wood and a rack fixed to the wall. A door in that room led to another room with two windows and two benches made of wood. There was another smaller room with two windows next to that room.

In the entrance hall of the grange building there was also a door leading to the baking oven room with three windows overlooking the orchard with a bread oven made of stone and clay as well as three benches. A door in that room led through an entrance hall to a smaller room and a cowshed. There was a goose house adjoining the baking oven room, and further a cowshed made of beech wood covered with a dilapidated thatched roof. Near the cowshed there were two dilapidated stables for calves with rotten roofs. A fence made of poles connected the grange residential building with the cowshed. Apart from the buildings mentioned above there were two more wooden barns (one newly built), an ox house with a dilapidated roof and a granary located from the north side covered with a shingled roof with a smoke vent, and a wooden window. There were three thrashing fields in front of the barns [3, k. 34v–35v]. The grange building with other outbuildings, except for the barns and the granary, burned down in the fire on August 28, 1848 [3, k. 40v].

The inventory from 1868 informs that the residential building at the grange was made of wood, had a thatched roof from the east side and shingled roof from the west, south, and north sides. There was a door leading to the building from the west side, directly from the grange courtyard. The building had an entrance hall, a masonry vaulted kitchen with a rubble stone floor, a stove with three plates and a inbuilt copper kettle and a huge baking oven. Another door led to a servants' room and further to a boarding room. Another door led from the entrance hall to another servants' room whose floor – as noted in 1868 – was already ruined and its ceiling dilapidated. It should be noted that in 1868 these rooms were not inhabited.

⁵ Arch. i BOCist. sygn. III. 50.

⁶ Arch. i BOCist. sygn. S.V.10.

dół i spichlerza, spłonął w czasie pożaru, jaki miał miejsce 28 sierpnia 1848 r. [3, k. 40v].

Inwentarz z 1868 r. informuje, że budynek mieszkalny folwarku był drewniany, od strony wschodniej kryty słomą, zaś od zachodu, południa i północy pokryty gontem. Do budynku prowadziły drzwi od strony zachodniej, wprost z dziedzińca folwarcznego. W budynku znajdowała się sień, kuchnia murowana, sklepiona z podłogą wyłożoną kamieniem łamanym, kuchenka angielska z trzema blachami i wmurowanym kotłem miedzianym, a także wielki piec piekarski. Dalej prowadziły drzwi do izby czeladnej, z niej zaś do stancji. Z sieni można też było wejść do drugiej izby czeladnej, w której – jak odnotowano – w 1868 r. podłoga była już zrujnowana, a powała zniszczona. Warto zaznaczyć, że w 1868 r. pomieszczenia te nie były zamieszkałe. W budynku tym istniały jeszcze dwie ciemne komory, w których umieszczono drób. Na północ od niego znajdowały się zabudowania gospodarcze: murowany, piętrowy spichlerz⁷ o dwóch pomieszczeniach (przedsionek, pomieszczenie właściwe), stajnia drewniana, pokryta słomą, przeznaczona na konie, woły i cielęta, a także wozownia, komora na sprzęty gospodarskie, komora na paszę dla koni i bydła. Na południe od budynku mieszkalnego folwarku znajdowała się drewniana (pokryta słomą) stajnia dla krów i nierogacizny. Po między stajnią a budynkiem mieszkalnym dla gospodarza umieszczono murowaną piwnicę, pokrytą gontem. Poza dziedzińcem folwarcznym, w kierunku zachodnim, usytuowane były trzy drewniane stodoły pokryte słomą, w dobrym stanie, z dwoma sąsiekami i boiskiem do młócenia zboża. Przed budynkiem mieszkalnym ułożono studnię, głęboką, okrągłą na 5–6 sągów z cembrzyną murowaną i kołem do ciągnięcia wody [8, s. 173–180].

Folwark janowicki miał też dwa stawy wpisane do metryki gruntowej w 1820 r. pod numerem 11. Większy liczył 576 sążni powierzchni, mniejszy – 480. Stawy nie były zarybione [8, s. 302].

Folwark w Raciborzanach

Budynek folwarku w Raciborzanach spłonął w 1740 r. Jeszcze w tym samym roku został wybudowany nowy, drewniany [3, k. 63]. Z dziedzińca folwarcznego przez drzwi wchodziło się do izby, w której znajdowała się posadzka ubita z ziemi i dwa okna „oprawione w olów”. W pomieszczeniu były dwie ławy wykonane z tarcic, nieheblowane, oraz piec kafłowy na fundamencie z kamienia i gliny. W pobliżu pieca stała ławka, również z tarcic. Z izby przez drzwi wchodziło się do komnaty z posadzką z ubitej ziemi i jednym oknem. Obok komnaty znajdował się kurniczek, gęsiarnia i piekarnia (z dwiema małymi ławkami), a pod nią piwnica. Piekarniany piec wykonany był z cegły, na fundamencie z kamienia i gliny, sklepiony. Z piekarni przez drzwi wchodziło się do komory.

Obok budynku mieszkalnego w folwarku znajdowała się wolarnia, przy niej zaś obora. Od węgła obory do spi-

There were two more dark rooms in that building to keep poultry. To the north of it there were farm buildings such as a masonry granary⁷ with two levels and two rooms (hall, main room), a wooden stable with a thatched roof for horses, oxen, and calves as well as a wagon house, a smaller room for farming tools, a room for horse and cattle fodder. To the south of the residential building there was a wooden stable (with a thatched roof) for cows and swine. Between the stable and the residential building for the farmer there was a masonry storage house with a shingled roof. Outside of the grange courtyard, to the west, there were three wooden barns with thatched roofs in good condition with two mows for straw and a threshing field. In front of the residential building there was a round, 5–6 fathoms deep well with a stonework well wall and a wheel to draw water [8, pp. 173–180].

The grange in Janowice also had two ponds entered in the land register in 1820 under number 11. The area of the bigger one was 576 and the other one 480 fathoms. The ponds did not have fish [8, p. 302].

The grange in Raciborzany

The grange in Raciborzany burned down in 1740. Still in the same year a new one was made of wood [3, k. 63]. A door led from the grange courtyard to a room with a beaten earth floor and two windows “clad with lead”. The room had two benches made of unplanned timber and a tile stove on a stone and clay base. There was a bench, also made of timber, near the stove. A door led from the room to a room with a beaten earth floor and one window. Next to the room there was a small chicken coop, a goose pen, and a baking oven room (with two small benches), and a storage cellar underneath. The baking oven was made of bricks on a stone and clay base, vaulted. A door led from that room to another smaller room.

Next to the residential building there was an ox house, and a cowshed next to it. A wooden fence led from the cowshed corner to the granary. The roofed granary had seven storage sections. There was a wooden stable and two wooden barns near the granary, in rather good condition.

The grange in Raciborzany also had an old watermill with a shaft and a water wheel as well as an oil pressing house and sawmill. The author of the inventory noted that the saw gate and benches required repair. Furthermore, there was also an inn with two windows and a timber floor. Inside, the inn had one room with benches by the walls and a table in the middle, all painted. The inn had a yellow tile stove on a stone and clay base. There were two paintings on canvas hanging on the walls, one of Christ Crucified and the other of St. Bernard. Furthermore, the furnishings included a candlestick, a stoup, and a wardrobe [3, k. 62–68v].

The inventory from 1868 recorded that the residential building at the grange in Raciborzany was made of wood and it was remodeled in 1862. It had a thatched roof and

⁷ Wystawiony na miejsce drewnianego, być może po pożarze, jaki miał miejsce w 1748 r.

⁷ Erected in the place of the wooden one maybe after the fire which broke out in 1748.

chlerza prowadziło ogrodzenie wykonane z drewna. Spichlerz podzielony był na siedem szańców, zwieńczony dachem. Nieopodal spichlerza pobudowana była drewniana stajnia i dwie drewniane stodoły, ogólnie w dobrym stanie.

W folwarku raciborskim znajdował się również stary młyn, z wałem i wodnym kołem, nadto olejarnia i tracz. Jak zanotował spisujący, wóz i ławy tracza potrzebowały reperacji. Ponadto była też karczma o dwóch oknach, z drewnianą posadzką z tarcic. Wewnątrz karczmy znajdowała się jedna izba, zaś wzdłuż jej ścian stały ławy, a pośrodku stół, cały pomalowany. W karczmie był żółty kaflowy piec, postawiony na murowanym z kamienia i gliny fundamencie. Na ścianach izby wisiały dwa obrazy, malowane na płótnie, jeden z wizerunkiem Chrystusa Ukrzyżowanego, drugi zaś św. Bernarda. Ponadto na wyposażeniu były: świecznik, kropielniczka i szafa [3, k. 62–68v].

Inwentarz z 1868 r. odnotowuje, iż budynek mieszkalny folwarku w Raciborzanych był drewniany i został przebudowany w 1862 r. Pokryto go słomą, a na kalenicy i okapach podwójnie podbito gontem. W budynku znajdowała się sień z powalą z desek, podłogą ubitą z gliny i głównym kominem (w który wmurowany został wielki kocioł miedziany), ponadto dwie stancje i pięć komór. W stancjach i komorach była już podłoga wykonana z desek. Wszystkie stancje były oświetlone niewielkimi oknami. Na wschód od budynku mieszkalnego znajdował się spichlerz drewniany, ustawiony na podmurowaniu kamiennym, pokryty słomą z przydaszkiem o trzech słupach drewnianych. Podzielony był na sześć szańców. Na zachód od spichlerza usytuowana była stajnia przeznaczona na konie oraz wozownia. Również i ten budynek był drewniany. Dalej w kierunku zachodnim znajdowały się stajnie dla bydła. Były one murowane z kamienia na wpół z cegłą i pokryte słomą. Budynek przeznaczony był dla krów, cieląt, wołów i do przechowywania sprzętów gospodarczych. Do stajni od strony wschodniej dobudowano drewniane chlewy na nierogaciznę. Poddasze chlewni przeznaczono na kurnik. Już za dziedzińcem folwarcznym od strony południowo-wschodniej znajdowały się trzy stodoły, dwie z nich były drewniane, trzecia zaś postawiona była z trzech „calowych forsztów”, zapuszczonych w murowane słupy. Do domu dobudowany był młyn i tracz, cały drewniany, podmurowany i pokryty gontem. We młynie znajdowało się pomieszczenie zwane „młynnicą”, z przyrządami do mielenia, oraz izba mieszkalna. Po czterech drewnianych stopniach prowadziło przejście z „młynnicy” do tracza, w którym usytuowane było urządzenie do tarcia desek na jedną piłę [8, s. 165–172].

Na terenie folwarku Raciborzany znajdował się również staw o powierzchni 390 sążni, zapisany w metryce gruntowej w 1820 r. pod numerem topograficznym 11. Nie był zarybiony, służył tylko do pojenia bydła [8, s. 302].

Folwark w Goduszy

W 1740 r. budynek folwarczny był drewniany i jak zanotowano – w dobrym stanie. Znajdowała się w nim izba o dwóch oknach, pod którymi stała jedna duża ława

two layers of shingles on the roof ridge and eaves. The building had an entrance hall with a board ceiling, beaten clay floor and the main chimney (with a large inbuilt copper kettle); furthermore, it had two boarding rooms and five smaller rooms which had timber board floors. All boarding rooms had small windows. To the east of this building there was a wooden granary on a stone base, a thatched roof with an additional narrow roof on three wooden posts with six storage sections. To the west of the granary there was a stable for horses and a wagon house. That building was also made of wood. Further to the west there were stables for cattle (cows, calves, and oxen) with thatched roofs, made of stone and brick as well as for keeping farm tools. Wooden swineries were added to the stables from the east side. A chicken coop was in the attic of the swinery. There were three barns behind the grange courtyard from the south-east side, two of which were made of wood and the third one was made of three “hefty boards” fixed in masonry posts. There was a mill and a sawmill added to the house, all made of wood on a stone base with a shingled roof. The mill had a special room with milling tools and a living quarter. There was a passageway with four wooden steps from that “milling room” to the sawmill with one saw [8, pp. 165–172].

The grange in Raciborzany also had a pond of the area of 390 fathoms entered into the land register in 1820 under the topographic number 11. It had no fish and it was used only for watering cattle [8, p. 302].

The grange in Godusza

In 1740, the grange was made of wood and its condition was good. It had a room with two windows, one large bench and two small benches by the tile stove placed on a stone and clay base. The stove had a straight chimney, also made of clay. There was also another room in the building with one window in a wooden frame. The room had two paintings on canvas: Virgin Mary and St. Anthony. There was a door leading from that room to the entrance hall and further from the entrance hall directly to the orchard in the direction of the granary. Another door led from the entrance hall to the baking oven room with three windows. There was a “clay-made” baking oven in the middle of that room placed on a base and a bench “hewed from wood”. The baking oven room had an entrance to the smaller room and further to the entrance hall and then directly outside towards the cowshed. In a small entrance hall there was also a small wooden swinery. Next to the residential building there was a small storage house made of stone and clay to be closed with an “iron hasp and staples”.

The grange outbuildings were separated from the residential building by a high “tyninowy” fence going all the way to the courtyard. A new granary with a shingled roof was located closest to the residential building, then there was shed with a thatched roof and no walls, then a cowshed and a stable – all made of wood. The stable had a goose pen “made of small trees” with a beam ceiling [3, k. 92–93v]⁸.

⁸ Arch. and BOCist. file no. S.V.10.

i dwie ławeczki koło pieca kaflowego, osadzonego na fundamencie z kamienia i gliny. Do pieca przylegał prosty komin, również lepiący z gliny. Oprócz wspomnianej izby w budynku znajdowała się komnata, w niej zaś jedno okno oprawione w drewnianą futrynę. Na ścianach komnaty wisiały malowane na płótnie dwa obrazy: Najświętszej Maryi Panny i św. Antoniego. Z komnaty można było przejść do sieni. Bezpośrednio z sieni wychodziło się do sadu, w kierunku spichlerza. Z sieni prowadziły również drzwi do piekarni, oświetlonej trzema oknami. W piekarni centralne miejsce zajmował piec piekarniczy, „ulepiiony z gliny”, osadzony na fundamencie, obok niego stała ława – z „drzewa ciosana”. Z piekarni prowadziło wejście do komory, dalej zaś do sieni, z której wprost wychodziło się w kierunku obory. W małej sionce znajdował się również drewniany chlewik. Obok budynku mieszkalnego wymurowano z kamienia i gliny niewielką piwnicę, zamkniętą na „wrzecie żelazny ze skobelkami”.

Zabudowania folwarczne od budynku mieszkalnego odgradzał wysoki „tyninowy” płot, ciągnący się aż do samego gumna. Najbliżej budynku mieszkalnego usytuowany był spichlerz, nowo wybudowany, kryty gontem, dalej szopa bez ścian – przykryta słomą, następnie obora i stajnia – wszystkie wybudowane z drzewa. W stajni zaś znajdowała się gęsiarnia „z drzewek budowana” z powalą z żerdzi kładzioną [3, k. 92–93v]⁸.

Inwentarz z 1868 r. odnotowuje, że budynek mieszkalny folwarku w Goduszy frontem skierowany był na południe. Był on już w całości murowany z kamienia łamanego na wpół z cegłą, wytynkowany i pobielony wapnem oraz pokryty słomą. Do budynku wchodziło się przez drewniany ganek do sieni, a stamtąd do izby wyposażonej w podłogę z desek, dwa okna usytuowane od strony południowej i piec z kamieni. Łącznie w budynku mieszkalnym było sześć izb, wszystkie z drewnianymi podłogami. Naprzeciw głównego wejścia do sieni była niewielka komora z jednym oknem (nieopalaną) służąca do przechowywania sprzętów gospodarskich. Obok drzwi do komory znajdowały się schody prowadzące na strych i do piwnicy, dalej zaś pomieszczenie kuchenne wyposażone w kuchnię angielską o czterech blachach z wmurowanym kociołkiem miedzianym i murowaną nalepą pod kapą oraz piecem piekarniczym. Pod budynkiem znajdował się korytarz, który ciągnął się od północy w kierunku południowym, zasklepiony z podłogą wyłożoną łamanym kamieniem, jak zanotowano – oświetlony dwoma oknami od strony południowej i wschodniej. Po obydwu stronach korytarza osadzonych było pięć drzwi prowadzących do dziesięciu piwnic.

Na wschód od budynku mieszkalnego znajdował się spichlerz drewniany na podmurowaniu z kamienia łamanego, pokryty słomą. Dalej w kierunku południowym usytuowana była stajnia na konie i woły, murowana, pokryta słomą, podzielona na pięć części: w pierwszej był kurnik, w kolejnych konie, woły i wozownia, pomieszczenie ostatnie zaś przeznaczone było do przechowywania sprzętów gospodarskich. Wśród zabudowań gospo-

The inventory from 1868 recorded that the residential building at the grange in Godusza was built with its front facing south. It was all made of rubble stone and brick, plastered and lime whitewashed, with a thatched roof. A wooden porch led to an entrance hall and further to the main room which had a board floor and two windows located on the south side and a stone stove. The residential building had in total six rooms, all with wooden floors. Opposite the main entrance to the entrance hall there was a smaller room with one window (not heated) to store farm tools. Next to its door there were stairs leading to the attic and the cellar, and a kitchen behind it with a stove with four plates as well as an inbuilt copper kettle, masonry stovetop under hood and a baking oven. There was a passageway under the building going south to north, vaulted with a rubble stone floor with two windows from the south and east sides. There were five doors on both sides of the passageway leading to ten cellars.

To the east of the residential building there was a wooden granary on a rubble stone base with a thatched roof. Further to the south there was a masonry stable for horses and oxen with a thatched roof divided into five sections for chicken, horses, oxen and wagons; the last section was a storage of farm tools. The grange outbuildings included: swineries, a stable for 30 cows, a storage house for animal feed and farm tools as well as a wooden barn [8, pp. 186–193].

The grange in Porąbka

In 1740, the grange building was small, made of wood with no floor, and it had a small room with two windows. Inside that room there was only one crude bench, a new tile stove and a fireplace on a base. A door led from that room to a baking oven room whose condition was poor. It had two windows and an oven made of stone and clay. A little further there was a door leading to a cowshed (dilapidated “with no roof”) and to four barns. The fourth one served as a sheepshed. Nearby there was a small stable with a chaffpen and a sheep shed [k. 123–124]⁹.

According to the inventory from 1868 the residential building at the grange in Porąbka was made of wood on a stone base and it had a shingled roof with a masonry chimney. The entrance to the building led from the side of the north courtyard through the porch to a rubble stone entrance hall, and further to the main room with a wooden floor and another smaller room behind it and still further to a kitchen with one window facing south, a stove with four plates, an inbuilt copper kettle and a baking oven. A door in the kitchen led to two more rooms connected with each other with board floors and ceilings. To the east of the residential building there were wooden stables on a high rubble stone base with a thatched roof for cows, horses and farm tools. Next to the stables there were two masonry storage houses with two small windows facing east. Right next to the stables there was a wooden granary on a rubble stone base also with

⁸ Arch. i BOCist. sygn. S.V.10.

⁹ Arch. and BOCist. file no. XIII. 13.

darczych folwarku należy wymienić: chlewy na nierogaciznę, stajnię dla 30 krów, komorę na paszę i sprzęty gospodarskie oraz drewnianą stodołę [8, s. 186–193].

Folwark w Porąbce

W 1740 r. budynek folwarczny był drewniany, niewielkich rozmiarów, bez posadzki, z małą komorą, którą oświetlały dwa okna. Wewnątrz komory była zaledwie jedna prosta ława, nowy piec kaflowy, obok niego komin osadzony na fundamencie. Z komory prowadziły drzwi do piekarni, znajdującej się wówczas w złym stanie. Były w niej dwa okna, piec wykonany z kamienia i gliny. Nieco dalej prowadziły drzwi do obory (w złym stanie „bez poszycia”) oraz do czterech stodół. Czwarta stodoła została przeznaczona na owczarnię. Nieopodal nich znajdowała się stajenka, do której przylegał plewnik oraz owczarnia [k. 123–124]⁹.

Według inwentarza z 1868 r. budynek mieszkalny folwarku w Porąbce był drewniany na podmurowaniu z kamienia, pokryty gontem. Nad dachem wznosił się murywany komin. Wejście do budynku wiodło od strony dziedzińca północnego przez ganek do wybrukowanej kamieniem łamanym sieni. Stąd do izby z drewnianą podłogą, za którą była następna izdebka, a dalej do kuchni z jednym oknem wychodzącym na południe i kuchenką angielską o czterech blachach z wmurowanym kociołkiem miedzianym i piecem piekarskim. Z kuchni przechodziło się do dwóch kolejnych izb, połączonych ze sobą, w których była podłoga z desek i powała zwyczajna. Na wschód od budynku mieszkalnego znajdowały się drewniane stajnie osadzone na wysokim podmurowaniu z kamienia łamanego i pokryte słomianym dachem, przeznaczone dla krów, koni i wołów oraz na sprzęty gospodarskie. Obok stajni były dwie murywane piwnice oświetlone dwoma małymi oknami wychodzącymi w kierunku wschodnim. Tuż obok stajni znajdował się drewniany spichlerz na podmurowaniu z kamienia łamanego, również pokryty słomą. Spichlerz posiadał drewnianą podłogę i jedno małe, pojedyncze okno. Podzielony był na sześć przedziałów służących do przechowywania zboża. Od strony zachodniej budynku mieszkalnego folwarku usytuowana była stodoła z wozownią, również drewniana, kryta słomą. Prowadziła do niej wielka, dwuskrzydlna brama wjazdowa [8, s. 194–198].

Do zabudowań folwarcznych należał również niewielki browar, do którego wchodziło się przez mostek znajdujący się tuż przed drzwiami wykonanymi z tarcic. Mieściła się w nim suszarnia do słodu, palarnia, chlewik, izba o dwóch oknach, w których w 1741 r. nie było szyb. Na wyposażeniu izby był komin wykonany z gliny, mały piec kaflowy, dwie ławy i prosty stół. Ponadto w browarze była komora, a obok budynku piwnica. Browar pokryty był gontem [3, k. 125–125v]. Prawdopodobnie browar ten przestał funkcjonować, albowiem nie wspomina o nim inwentarz gospodarczy dóbr klasztoru za lata 1868–1871.

a thatched roof. The granary had a wooden floor and one small single window. It was divided into six sections to store cereal. From the west side of the residential building at the grange there was a barn for wagons also made of wood with a thatched roof and a huge two-winged entrance gate [8, pp. 194–198].

The grange outbuildings also included a small brewery with a small bridge right in front of the door made of timber. It had a malt drying room, a fire room, a small swinery, a room with two windows which had no glass in 1741. The furnishings of the room included a clay chimney, a small tile stove, two benches and a crude table. Furthermore, the brewery had a smaller room and a storage house next to the building. The brewery had a shingled roof [3, k. 125–125v]. Probably the brewery ceased to operate as the inventory of the monastery for 1868–1871 does not mention it.

The grange in Pogorzany

The inventory from 1781 recorded that Józef and Magdalena Wierzchlejski were the leaseholders of the grange in Pogorzany¹⁰. In 1794 the estates located in the so called *Abramowicki Estate*, which comprised Pogorzany, Smykań, Góra św. Jana, Pobęczyn and Wilkowisko: [...] were granted to Count *Dzieduszycki* in exchange for brine baths. Their value was estimated at 23,417 fl. 3 [10, p. 48]. The *Dzieduszycki* family owned Pogorzany until 1865. On March 3, 1865, the Prior of the monastery in Szczyrzyc Aleksander Antoni Czopek and the order concluded a contract with Countess *Dzieduszycka* regarding the purchase of the property in Szczyrzyc with its outbuildings and adjacent land by the monastery. The parties agreed the price at 77,500 guldens. *The monastery bought the property in Szczyrzyc with its outbuildings and adjacent land pursuant to the extract from the national register for 77,500 guldens as evidenced in the first article of the contract concluded on March 3, 1865 which provides that Her Majesty Countess Dzieduszycka offered for sale her property in Szczyrzyc with its outbuildings and adjacent land as recorded in the land register and the cadaster that she had bought, held or to which she was entitled, etc.*¹¹ The property in Szczyrzyc which was repurchased by the monastery included: Szczyrzyc, Pogorzany, Góra św. Jana, Smykań, Pobęczyn and Abramowice¹². The original inventory from the second half of the 19th century does not mention the inhabitants of the grange in Pogorzany.

The residential building at the grange in Pogorzany in 1868 was made of rubble stone and brick; it had a shingled roof and its front was facing west. It was 9.5 fathoms long, 5 fathoms wide, and 1.5 fathoms high. There was a door leading from the entrance hall of the building to the first living quarter with a stove with three metal plates and an inbuilt copper kettle, a clay stovetop, a baking oven

¹⁰ Arch. and BOCist. file no. III. 94.

¹¹ Arch. and BOCist. file no. IV. 467/b; Arch. and BOCist. file no. IV. 495; Arch. and BOCist. file no. IV. 523.

¹² Arch. and BOCist. file no. IV. 515.

⁹ Arch. i BOCist. sygn. XIII. 13.

Folwark w Pogorzanach

Na podstawie zapisu pochodzącego z 1781 r. wiadomo, że dzierżawcami folwarku w Pogorzanach byli Józef i Magdalena Wierzchlejscy¹⁰. Kilkanaście lat później w 1794 r. dobra położone w tzw. kluczu abramowickim, w którego skład wchodziły Pogorzany, Smykań, Góra św. Jana, Pobęczyn i Wilkowisko: [...] *dano hr. Dzieduszyckiemu w zamian za dobra solankowe. Wartość oznaczono 23.417 fl. 3* [10, s. 48]. Pogorzany znajdowały się w posiadaniu Dzieduszyckich do 1865 r. Przeor klasztoru szczyrzyckiego Aleksander Antoni Czopek wraz z konwentem zawarł 3 marca 1865 r. kontrakt z hrabiną Dzieduszycką dotyczący kupna przez klasztor dóbr szczyrzyckich wraz z przyległościami. Strony ustaliły wysokość kwoty na 77 500 złotych. *Klasztor kupił dobra Szczyrzyc z przyległościami podług wyciągu z tabuli krajowej za sumę 77 500 złotych reńskich jak to udowadnia artykuł pierwszy kontraktu zawartego dnia 3 III 1865 r., podług którego artykułu JW. Hrabina Dzieduszycka swe dobra Szczyrzyc z przyległościami podług ksiąg gruntowych i pomiaru katastralnego na sprzedaż wystawiła i do tej samej objętości jakiej je kupiła i posiadała albo posiadać prawo miała, z wszystkimi zabudowaniami itd.*¹¹ W skład dóbr szczyrzyckich odkupionych przez klasztor weszły: Szczyrzyc, Pogorzany, Góra św. Jana, Smykań, Pobęczyn i Abramowice¹². Zachowany inwentarz z drugiej połowy XIX w. nie wymienia składu osobowego folwarku w Pogorzanach.

Budynek mieszkalny folwarku w Pogorzanach w 1868 r. był murowany z kamienia łamanego na wpół z cegłą, podbity gontem i usytuowany frontem w kierunku zachodnim. Posiadał wymiary: 9,5 sążnia długości, 5 sążni szerokości, 1,5 sążnia wysokości. Z sieni budynku prowadziło wejście do pierwszej izby mieszkalnej. Znajdowała się w niej kuchnia angielska o trzech blachach z wmurowanym kotłem miedzianym, nalepą, piecem piekarskim i piecem z kamyków. Z izby kuchennej przechodziło się do komory służącej do przechowywania sprzętów gospodarskich, dalej zaś do drugiej izby, oświetlonej trzema oknami (dwa wychodziły na zachód, jedno na południe). Obok drugiej izby znajdowała się niewielka komórka. W pobliżu budynku mieszkalnego od strony południowej usytuowane były chlewy na nierogaciznę i kurnik, zbudowane z drewna i podbite gontem. Budynek podzielony był na niewielkich rozmiarów pomieszczenia służące do przechowywania zwierząt. Dalej w kierunku zachodnim usytuowana była stajnia dla krów, murowana z kamienia na wpół z cegłą i podbita gontem, o wymiarach 11,33 sążnia długości, 4,33 sążnia szerokości i 1,33 sążnia wysokości. Budynek posiadał strych wylepiony gliną. Dalej od stajni w kierunku zachodnim znajdowała się stodoła, w całości murowana, pokryta słomą o wymiarach: 13,66 sążnia długości, 5 sążni szerokości, 1,5 sążnia wysokości. W stodole mieściło się jedno boisko do młócenia zboża, zaś po bokach dwa sąsieki. Naprzeciw

and a stone stove. Behind the kitchen there was a smaller room to store farm tools, and another room with three windows (two facing west and one facing south). There was another smaller room next to that room. Near the residential building from the south there were swineries and a chicken coop, made of wood with shingled roofs. The building was divided into small rooms to keep animals. Further to the west there was a 11.33 fathoms long, 4.33 fathoms wide, and 1.33 fathoms high stable for cows made of rubble stone and brick with a shingled roof. The building had a clay-covered attic. To the west from the stable there was a masonry barn with a thatched roof (13.66 fathoms long, 5 fathoms wide, 1.5 fathoms high). The barn had one threshing field and two storage sections on the sides. Another barn was located opposite that barn. All buildings at the grange were enclosed by a fence made of forest branches and poles.

Outside the grange (by the forest and Ciecień Mount) there was a wooden forester's lodge (7.5 fathoms long, 3 fathoms wide, and 1.33 fathoms high). The building had an entrance hall, a small stable for cows behind a partition wall in the entrance hall, and two living quarters [8, pp. 214–218].

The grange in Szczyrzyc

The 18th-century inventories did not record any information about that grange. It should be noted that the oldest inventory regarding the grange in Szczyrzyc is the inventory from 1645 when Joachim II Mstowski from Mstów was the abbot. It has only one sheet with details on the buildings at the grange, the cowshed, the barns, the monastic brewery and the amount of grain in the granary [11]. The ownership of the grange in Szczyrzyc with some monastic buildings was transferred to the Dzieduszycki counts in 1794. It was only after a few dozen years that on March 3, 1865 the order repurchased the monastic buildings as well as the monastic estates in Szczyrzyc from Helena Dzieduszycka¹³. The most detailed description of the grange in Szczyrzyc comes from 1868. Just like in the case of the grange in Pogorzany, the inventory of the monastery with the description of the grange in Szczyrzyc in 1868 does not list its inhabitants.

According to the records from 1645 the grange was located right next to the monastery. The inventory lists the following buildings at the grange: a granary with three "chambers", a chicken coop and a small stable in the granary entrance hall, swineries, a cheese making place, a cellar underneath, a residential building, barns and a brewery located by the monastery¹⁴. According to the inventory from 1868 the residential building at the grange (19 fathoms long and 5 fathoms wide) had its front facing north. From the west side it was made of rubble stone and brick, and of wood from the east; it had a shingled roof and four masonry chimneys. The building had four

¹⁰ Arch. i BOCist. sygn. III. 94.

¹¹ Arch. i BOCist. sygn. IV. 467/b; Arch. i BOCist. sygn. IV. 495; Arch. i BOCist. sygn. IV. 523.

¹² Arch. i BOCist. sygn. IV. 515.

¹³ Arch. and BOCist. file no. IV. 467/b; Arch. and BOCist. file no. IV. 495; Arch. and BOCist. file no. IV. 523.

¹⁴ Arch. and BOCist. file no. IV. 467/b; Arch. and BOCist. file no. IV. 495; Arch. and BOCist. file no. IV. 523.

tej stodoły ulokowano drugą. Wszystkie budynki folwarczne ogrodzone były płotem z gałęzi leśnych i żerdzi.

Poza folwarkiem (pod lasem i górą Ciecień) znajdował się drewniany budynek przeznaczony dla leśniczego dworskiego (o wymiarach: 7,5 sążnia długości, 3 sążnie szerokości i 1,33 sążnia wysokości). W budynku znajdowały się: sień, mała stajenka dla krów utworzona przez „przepierzenie” sieni i dwóch izb mieszkalnych [8, s. 214–218].

Folwark w Szczyrzycu

Brakuje wiadomości o tym folwarku w inwentarzach XVIII-wiecznych. Warto zaznaczyć, że najstarszym inwentarzem dotyczącym folwarku szczyrzyckiego jest inwentarz pochodzący z 1645 r., z czasów rządów opata Joachima II z Mstowa Mstowskiego. Jest to zaledwie jedna karta zawierająca dane o zabudowaniach folwarku, stanie obory, stodołach, browarze klasztornym i zawartości zboża w spichlerzu [11]. Folwark w Szczyrzycu wraz z częścią zabudowań klasztornych w 1794 r. przeszedł na własność hrabiów Dzieduszyckich. Dopiero po kilkudziesięciu latach, 3 marca 1865 r., konwent odkupił od Heleny Dzieduszyckiej zajmowaną część budynków klasztornych, jak również dobra klasztorne w Szczyrzycu¹³. Najbardziej pełny opis folwarku szczyrzyckiego pochodzi z 1868 r. Analogicznie jak w przypadku folwarku w Pogorzanach, inwentarz klasztoru zawierający opis folwarku szczyrzyckiego w 1868 r. nie wymienia jego składu osobowego.

Według danych z 1645 r. folwark znajdował się tuż przy klasztorze. Inwentarz wymienia następujące zabudowania folwarczne: spichlerz z trzema „komorami”, w sieni spichlerza kurnik i stajenkę, dalej chlewy, sernik, a pod nim piwniczkę, budynek mieszkalny, stodoły oraz browar usytuowany pod klasztorem¹⁴. Budynek mieszkalny folwarku (o wymiarach: 19 sążni długości i 5 sążni szerokości) według inwentarza z 1868 r. usytuowany był frontem w kierunku północnym. Od strony zachodniej był murowany z kamienia łamanego na wpół z cegłą, zaś od strony wschodniej drewniany, cały pokryty gontem. Nad dachem wznosiły się cztery murowane kominy. W budynku były cztery sienie, pięć izb mieszkalnych, spiżarnia i izba czeladna. We wszystkich izbach były drewniane podłogi. Izby, połączone ze sobą, ogrzewały trzy piece z kamyków. W dwóch izbach znajdowały się kuchenki angielskie o trzech blachach, w jednej zaś piec piekarniczy. Wszystkie izby mieszkalne były oświetlone pojedynczymi lub podwójnymi, dwuskrzydlnymi oknami. W budynku folwarcznym znajdowały się także: spiżarnia i izba czeladna z kuchnią angielską o trzech wielkich blachach i piecem z kamyków ogrzewającym jednocześnie dwa pomieszczenia.

Od południowo-zachodniej strony budynku znajdowała się stajnia dla krów i wołów. Budynek był murowany z kamienia łamanego na wpół z cegłą, o wymiarach

halls, five living quarters, a larder and the servants' room. All rooms had wooden floors and were heated with three stone stoves. Two of the rooms had stoves with three plates, one with a baking oven. All living quarters had single or double, two-winged windows. The grange building also had a larder and the servants' room with a stove with three huge plates and a stone stove heating two rooms at the same time.

From the south-west side of the building there was a stable for cows and oxen. The 15 fathoms long and 4.5 fathoms wide building was made of rubble stone and brick. Its entrance led from the grange courtyard. The stable was furnished with an appropriate number of mangers and ladders. Further there were two “thick-boarded” swineries with a regular board ceiling. The first of them had five stalls, the other two. From the north-east side of the building there were annexed wooden swineries also with five stalls. To the north of the stalls there was a chicken coop. The building was 7 fathoms long and 2.66 fathoms wide and it was made of rubble stone and brick. It had five sections separated by wooden partition walls. A dozen or so steps away from the chicken coop there was a wagon house made of stone and brick with a shingled roof and a stable for horses and oxen.

Further from the north side there were three barns made of stone and brick with thatched roofs, and two layers of shingles on the roof ridge and eaves. Two barns were 31 fathoms long, 5 fathoms wide, and 1.66 fathoms high, and the third one was 21 fathoms long, 6.5 fathoms wide, and 2 fathoms high. Each of them had three huge single, two-winged entrance gates with wooden hanging posts and there were sheds for farm tools added to each of them from the south side.

All of the buildings were enclosed by a fence made of boards. On the left side from the road leading to the abbey from the grange, and further to Góra św. Jana, there was a building which earlier served as a communal cell block. The building was 6 fathoms long, 4 fathoms wide, and 2 fathoms high. It was made of rubble stone and brick; it had a shingled roof and a masonry chimney.

Opposite the main entrance to the monastery there was a watermill. The building, located on a free plot by the road leading from Skrzydlna to Szczyrzyc, was made of rubble stone and brick and it had a shingled roof. The mill was furnished with all tools for grinding grain and two millstones. It also had a living quarter for the miller with a stove with four plates, a baking oven, and a stone stove for heating.

Right behind the watermill there was an 8 fathoms long, 2.66 fathoms wide, and 1.66 fathoms high sawmill made of timber on a rubble stone base. It had a wood sawing device for one saw. On the left side of the road going from the abbey in Szczyrzyc to Skrzydlna there was a school. The 15 fathoms long, 11 fathoms wide, and 2 fathoms high building was made of wood, plastered and had a shingled roof with two masonry chimneys. From the front on the south side the building had two porches added to the sides, each supported on two wooden posts. Behind the school building from the north side there was a small courtyard enclosed with a fence made of boards.

¹³ Arch. i BOCist. sygn. IV. 467/b; Arch. i BOCist. sygn. IV. 495; Arch. i BOCist. sygn. IV. 523.

¹⁴ Arch. i BOCist. sygn. IV. 467/b; Arch. i BOCist. sygn. IV. 495; Arch. i BOCist. sygn. IV. 523.

15 sążni długości i 4,5 sążnia szerokości. Prowadziło do niego wejście z dziedzińca folwarcznego. Stajnia wyposażona była w potrzebną liczbę żłobów i drabin. Dalej znajdowały się dwa chlewy na nierogaciznę, „wydylowane”, z powalą zwyczajną. Pierwszy podzielony był na pięć stajenek, drugi na dwie. Od strony północno-wschodniej budynku przybudowane były chlewy na nierogaciznę, drewniane, podzielone również na pięć stajenek. Na północ od stajenek usytuowany był kurnik. Budynek o wymiarach 7 sążni długości i 2,66 sążnia szerokości był murowany z kamienia łamanego na wpół z cegłą i składał się z pięciu części, które między sobą były przepierzone ścianami drewnianymi. O kilkanaście kroków od kurnika znajdowała się wozownia, murowana z kamienia na wpół z cegłą, cała podbita gontem, dalej zaś stajnia na konie i woły.

Dalej od strony północnej znajdowały się trzy stodoły murowane z kamienia na wpół z cegłą, pokryte słomą, a na kalenicy i okapach podwójne gontem podbite. Dwie stodoły miały wymiary: 31 sążni długości, 5 sążni szerokości i 1,66 sążnia wysokości, trzecia stodoła – 21 sążni długości, 6,5 sążnia szerokości i 2 sążnie wysokości. Do każdej prowadziły po trzy wielkie pojedyncze, dwuskrzydłowe bramy wjazdne, na drewnianych biegunach, ponadto od strony południowej przybudowano po jednej komórcie na sprzęty gospodarskie.

Wszystkie wyżej opisane budynki otoczone były parkanem z desek. Po lewej stronie drogi wiodącej do klasztoru, od folwarku, a dalej do Góry św. Jana, znajdował się budynek, który służył dawniej za areszt dominikalny. Budynek aresztu miał wymiary 6 sążni długości, 4 sążnie szerokości i 2 sążnie wysokości. Był murowany z kamienia łamanego na wpół z cegłą, pokryty gontem, nad dachem wznosił się murowany komin.

Naprzeciw głównego wejścia do klasztoru znajdował się młyn wodny. Budynek ten, stojąc na wolnym placu około drogi prowadzącej ze Skrzydłnej do Szczyrzycy, był murowany z kamienia łamanego na wpół z cegłą i podbity gontem. Młyn wyposażono we wszystkie przyrządy do mielenia zboża na dwa kamienie. Znajdowała się też w nim izba mieszkalna dla młynarza, a w niej kuchnia angielska o czterech blachach z piecem piekarskim oraz piec z kamyków służący do ogrzewania.

Zaraz za młynem był tracz o wymiarach 8 sążni długości, 2,66 sążnia szerokości i 1,66 sążnia wysokości, wystawiony z ciosanego drzewa na podmurowaniu z kamienia łamanego. Wewnątrz znajdował się cały przyrząd do rżnięcia drzewa na jedną piłę. Po lewej stronie drogi wiodącej z klasztoru w Szczyrzycu do Skrzydłnej znajdowała się szkoła. Budynek ten, o wymiarach 15 sążni długości, 11 sążni szerokości i 2 sążnie wysokości, w całości był drewniany, otynkowany, gontem kryty. Nad dachem wznosiły się dwa murowane kominy. Z frontu od strony południowej budynek zdołały dwa po bokach przystawione ganki, każdy wsparty na dwóch słupach drewnianych. Za budynkiem szkoły od strony północnej znajdował się mały dziedziniec otoczony parkanem z desek.

Na wprost budynku klasztorowego usytuowany był browar, wybudowany za rządów opata Drohojowskiego w 1628 r. Najstarszy zachowany opis browaru pochodzi z 1645 r. *Od dębu są wrota stare na biegunie drewnianym, do bro-*

Opposite the monastic building there was a brewery, built when Drohojowski was abbot in 1628. The oldest original description of the brewery comes from 1645. *An oak tree gate with a wooden hanging post to the brewery door with iron hinges to be closed with an iron hasp and staples by the door to the cellars. The brewery had a brewing room with a tub for malt. Further a room to store malts [...]. Bad kiln. Tub for frying hops. New drying room and twelve tubs [...]* [11].

In the 17th century, the building was built in part of masonry and in part of wood with a cellar and smaller room¹⁵. Its condition deteriorated in time and under abbot Grzymisławski in 1772–1774 a new brewery was built in the place of the former one *Then X. Jędrzej, profes, prior on his own initiative and architectural design built a masonry brewery as seen in 1772, three masons erected all walls ad extra, our subjects built the roof and in 1773, the three masons finished all intus, with chimney, further along the abbey pond, from the brewery wall, as it is [smudged] laid. Masons received unequal fees, one three times a week dinner and almost three mugs of booze, jug of beer each day, 12 guldens a week, another 9 guldens, third hardly worked, two feast occurred in a week, money for one of them deducted. By the wall of the brewery erected in 1774 X. Jędrzej, our prior built stables* [3, k. 22].

In the 19th century, the brewery was 27 fathoms long and 36 fathoms wide; it was made of stone and brick. Its gable roof frame had no post with two layers of shingles. There were three masonry chimneys. A door led from the courtyard in front of the brewery to the entrance hall whose ceiling was made of boards and the floor of stone slabs. Another door led from the entrance hall to a steeping room and a malting room. In the middle of the steeping room there was a masonry pillar supporting the beam under the ceiling joists. The room also had a stone stove, a tub for soaking malt, a malt grinding machine and an alembic for brewing malt. A door led from that room to a drying room with a brick floor where there was a malt drying masonry device with a roof made of iron slabs covered with a black metal sheet. Behind the drying room there was a cooling room with a large inbuilt copper kettle for brewing beer and one round tub with iron bends, hearths for the drying room and a kettle. The places for the hearths were roofed and separated by a wall from the brewery. The hearths had iron doors with two iron hinges and a latch. Near the main brewery building there was a cooling house with cellars. There was a roofed ice house with no floor next to the cellars.

The granary, with its front facing west, was located to the south of the main monastic building. It was made of rubble stone, had two levels and was 7 fathoms 5 feet and 6 inches long, 4 fathoms and 4 feet wide, and 4.33 fathoms high. Its pavilion roof had two layers of shingles and no post. In the middle under the granary there was a vaulted passageway with a rubble stone floor going to the garden and the courtyard in front of the abbey. The semicircular, two winged entrance gate to that passageway was made

¹⁵ Arch. and BOCist. file no. XXI. 258.

waru wchodząc drzwi na żelaznych zawiasach wrzeczając ze skoblami przy których są drzwi do piwnic. W browarze była izba browarna w niej zaś umieszczona kadź do zalewania słodów. Dalej zaś pomieszczenie do przechowania słodów [...]. Piec zły. Kocioł do smażenia chmiela. Suszarnia nowa i dwanaście kadzi [...] [11].

W XVII w. budynek był częściowo murowany, a częściowo drewniany z piwnicą i komorą¹⁵. Z czasem uległ on zniszczeniu, tak iż za rządów opata Grzymisławskiego w latach 1772–1774 wybudowano nowy browar na miejscu dawnego drewnianego *Zaczym X. Jędrzej, profes tutejszy, przeor swoim wymysłem i architektury wystawił browar murowany jako widzimy w roku 1772, mularzów trzech wszystkie ściany ad extra wystawili, nasi poddani dachem pokryli, w tym zaś roku 1773, mularze trzej intus ściany i wszystko skończyli, kominy jako wiodący, wyprawdzili, nad to bokiem stawu opackiego, od muru browarnego, jako już jest taki [zamazane] pociągnęli. Mularze nierównej płace brali, jeden trzy razy w tydzień obiad i niecałe trzy kubki gorzółki, piwa garniec co dzień, złotych polskich 12 na tydzień, drugi po złp. 9, trzeci jakby robił, dwa święta w tydzień przypadły, za jedno z nich pieniądze wytrącono. Pod murem od browaru pociągnionym w roku 1774 X. Jędrzej, przeor nasz stajnie wystawił [3, k. 22].*

Budynek browarny w XIX w. miał wymiary: 27 sążni długości, 36 sążni szerokości, był murowany z kamienia, na wół z cegłą. Dach na tym budynku był szczytowy z więźbą bez krzesła z podwójnym pokryciem gontowym. Nad dachem wznosiły się trzy murowane kominy. Z dziedzińca znajdującego się przed budynkiem browaru wchodziło się do sieni, z powalą z desek i podłogą z płyt kamiennych. Dalej z sieni prowadziły drzwi do rostowni i słodowni. W środku rostowni stał murowany filar podpierający podciąg pod belkami powalowymi. W izbie był również piec z kamyków, kadź do moczenia słołu, maszyna do mielenia słołu i alembik do przepędzania surowicy. Z izby prowadziły drzwi do suszarni z posadzką ceglana, w której znajdował się przyrząd do suszenia słołu, murowany, z dachem złożonym ze sztab żelaznych, pokryty czarną blachą żelazną. Z suszarni przechodziło się dalej do chłodziarni, w której znajdował się wielki zamurowany kocioł miedziany służący do warzenia piwa oraz jedna okrągła kadź, okuta żelaznymi obręczami, paleniska pod suszarnią i kocioł. Miejsce, gdzie były paleniska, zasklepiono i oddzielono murem od browaru. Drzwiczki do palenisk były żelazne i okute dwoma zawiaskami i zasuwką. W pobliżu zasadniczego budynku browaru znajdował się budynek chłodni z piwnicami. Obok piwnic umieszczono lodownię, zasklepioną i bez posadzki.

Na południe od głównego budynku klasztornego frontem na zachód usytuowany był spichlerz. Budynek ten był murowany z kamienia łamanego, dwupiętrowy o wymiarach 7 sążni, 5 stóp, 6 cali długości, 4 sążnie i 4 stopy szerokości oraz 4,33 sążnia wysokości. Miał namiotowy dach, podwójnie gontem pokryty „bez krzesła”. W środku pod spichlerzem był przejazd zasklepiony, wybrukowany kamieniem łamanym, wiodący do ogrodu i na dzie-

of glued two-inch-thick pine tree boards with trimmers. Its frame was made of ashlar and had six long, straight hinges with ornaments and an iron latch with a device to close with a padlock [8, pp. 149–164].

The monastic granges in the 20th century

The Cistercian monastery in Szczyrzyc was granted the status of abbey again in 1918. The monastic property according to the records from the end of 1918 included: arable land 832 morgas [c. 1151 acres] (including badlands – 60 morgas [c. 83 acres], leased land – 155 morgas [c. 215 acres], cultivated by the grange servants – 46 morgas [c. 64 acres]), meadows – 71 morgas [c. 86 acres], natural pastures – 62 morgas [c. 86 acres], gardens – 18 morgas [c. 25 acres], ponds – 8, forests – 1125 morgas [c. 1557 acres], under buildings – 8 morgas [c. 11 acres], roads – 49. It should be noted that livestock at the same time included: horses – 35, oxen – 83, cows – 75, swine – 45, sheep – 4. The farmstead had 7 treadmill threshers. The structure of crop cultivation at the monastic farmstead in the fall 1918 and spring 1919 was as follows: wheat – 95 morgas [c. 132 acres], rye – 53 morgas [c. 73 acres], barley – 54 morgas [c. 75 acres], oats – 108 morgas [c. 150 acres], spelt – 9 morgas [c. 13 acres], pea – 1 morga [c. 1.38 acres], potatoes – 43 morgas [c. 60 acres], beets – 15 morgas [c. 55 acres], clover – 140 morgas, vetch – 40 morgas [c. 55 acres] and cabbage – 8 morgas [c. 11 acres]¹⁶.

At that time the monastery owned the following rooms and buildings: *The monastic building has 30 rooms for clerical monks, 20 of which are occupied by the members of the order and the servants, whereas the rest is not inhabited but used for other purposes (library, refectory, larder, offices and guest rooms) [...]*¹⁷.

Apart from the monastery the order owned the following buildings: brewery – leased to Marian Szubert for the annual rent of 2000 crowns (The brewery building at the end of 1914, during the war, was significantly damaged and as a result the brewery ceased to operate. After some repairs it resumed its operations on May 1, 1919); the monastic mill – leased to Stanisław Orzechowski for the annual rent of 200 crowns; the brewer's house for which the monastery did not charge rent; a general school with four grades, maintained by the order. Apart from those buildings each of the seven monastic granges had one residential building inhabited by the grange servants¹⁸.

According to the records made by the abbey in 1925 the monastery had in total the area of 2233 morgas [c. 3090 acres], including: arable land, mostly class III – 832 morgas [c. 1151 acres], meadows – 71 morgas [c. 98 acres], gardens – 18 morgas [c. 25 acres], pastures – 62 morgas [c. 86 acres], ponds – 8, land after buildings – 57 morgas [c. 79 acres], badlands – 60 morgas [c. 83 acres], forests – 1125 morgas [c. 1557 acres]. An estimate value of those

¹⁶ Arch. and BOCist. file no. XXV. 381.

¹⁷ Arch. and BOCist. file no. XXV. 388.

¹⁸ Arch. and BOCist. file no. XXV. 388.

¹⁵ Arch. i BOCist. sygn. XXI. 258.

dziniec przed opactwo. Brama wjezdna do tego przejazdu była półkolista, dwuskrzydlna klejona, z dwucalowych sosnowych dylów z opierzeniem, w futrynie z kamienia ciosowego i okuta sześcioma długimi, prostymi zawiasami z krukami i żelazną zasuwą z przyrządem do zamykania na kłódkę [8, s. 149–164].

Folwarki klasztorne w XX w.

W 1918 r. klasztor cystersów w Szczyrzycu ponownie otrzymał status opactwa. Majątek klasztorny na podstawie spisu z końca 1918 r. liczył: roli uprawnej 832 morgi (w tym ugory stanowiły 60 mórg, dzierżawy – 155 mórg, użytkowanie przez służbę folwarczną – 46 mórg), łąk – 71 mórg, pastwisk naturalnych – 62 morgi, ogrodów – 18 mórg, stawów – 8, lasów – 1125 mórg, pod budynkami – 8 mórg, dróg – 49. Warto zaznaczyć, że stan inwentarza żywego w tym samym czasie wynosił: koni – 35, wołów – 83, krów – 75, świń – 45, owiec – 4. Gospodarstwo dysponowało 7 młocarniami kieratowymi. Struktura upraw gospodarstwa klasztornego jesienią 1918 i wiosną 1919 r. przedstawiała się następująco: pszenicy – 95 mórg, żyta – 53 morgi, jęczmienia – 54 morgi, owsa – 108 mórg, orkisz – 9 mórg, grochu – 1 morga, ziemniaków – 43 morgi, buraków – 15 mórg, koniczyny – 140 mórg, wyki – 40 mórg i kapusty – 8 mórg¹⁶.

W tym czasie do klasztoru należały następujące pomieszczenia i zabudowania: *Budynek klasztorny mieści w sobie 30 ubikacji (pomieszczeń dla zakonników), z których 20 zajmują członkowie konwentu i służba, reszta zaś nie jest zamieszkała ale użyta na inne cele (biblioteka, re-fektarz, spiżarnia, kancelarie i pokoje gościnne)* [...] ¹⁷.

Oprócz klasztoru konwent posiadał następujące budynki: browar – wydzierżawiony Marianowi Szubertowi za rocznym czynszem 2000 koron (Budynek browaru pod koniec 1914 r., podczas działań wojennych, został znacznie uszkodzony. Wskutek tego browar zawiesił swoją działalność. Po przeprowadzeniu naprawy został uruchomiony 1 maja 1919 r.); młyn klasztorny – wydzierżawiony Stanisławowi Orzechowskiemu za roczny czynsz w wysokości 200 koron; budynek zamieszkały przez piwowara, za który klasztor nie pobierał opłaty czynszu; szkoła czteroklasowa ludowa, utrzymywana kosztem konwentu. Oprócz wymienionych budynków w każdym z siedmiu folwarków klasztornych znajdował się jeden dom mieszkalny, który zajmowała służba folwarczna¹⁸.

Na podstawie wykazu z 1925 r. sporządzonego przez opactwo wiadomo, że klasztor dysponował łącznie areałem o łącznej powierzchni 2233 mórg, w tym: ziemi ornej, przeważnie klasy III – 832 morgi, łąk – 71 mórg, ogrodów – 18 mórg, pastwisk – 62, stawów – 8, gruntów pobudowlanych – 57, nieużytków – 60, lasów – 1125 mórg. Wartość szacunkowa tych gruntów według ówczesnych cen w tamtejszej okolicy wynosiła 16 000 000 koron; dochód katastralny z tych gruntów to 6881 koron i 56 halery, a dochód gospodarczy rzeczowy – 160 000 koron.

lands calculated according to the prices then appropriate for that region was 16 000 000 crowns; the cadaster income from those lands was 6881 crowns and 56 halers, and the real economic income – 160 000 crowns. In 1925, almost the whole monastic property was managed by the monastery. Only 155 morgas [c. 215 acres] were leased to as many as 120 persons. The average rent from one morga [c. 1.38 acres] was 100 crowns. The monastic grange had 91 persons employed permanently. The monastic lands included then seven granges (four made of wood and three made of masonry), 14 wooden barns, six granaries (four made of wood and two made of masonry), one brewery and six tenement houses whose value in 1925 was over 680 000 crowns¹⁹.

In 1928, in reply to the letter from the district authorities in Limanowa from April 19, 1928²⁰, abbot Teodor Magiera made a list of arable land as well as all residential buildings and farmhouses that belonged to the monastic estates. The monastery in Szczyrzyc had 147 ha of land, including 111 ha of arable land, 5 ha of orchards and gardens, 22 ha of meadows and pastures, 2 ha of badlands and 7 ha – other. The **grange in Dobroniów had in total 85 ha**, including 72 ha of arable land, 1 ha orchards and gardens, 7 ha of meadows and pastures, 5 ha – forests; the **grange in Janowice had in total 83 ha**, including 64 ha of arable land, 1 ha of orchards and gardens, 8 ha of meadows and pastures, 9 ha of forests, 1 ha of badlands; the **grange in Raciborzany had in total 78 ha**, including 61 ha of arable land, 2 ha of orchards and gardens, 8 ha of meadows and pastures, 2 ha of forests, 5 ha of badlands; the **grange in Gruszów had in total 246 ha**, including 55 ha of arable land, 3 ha – orchards and gardens, 2 ha – meadows and pastures, 185 ha – forests, 1 ha – badlands; the **grange in Pogorzany had in total 340 ha**, all 340 ha of forests; the **grange in Porąbka had in total 105 ha**, all forests and the same in Markuszowa which had in total 21 ha – all forests²¹. The biggest granges were in Pogorzany, Gruszów, and Porąbka, however, the total arable area of the other granges was similar, with the exception of the grange in Pogorzany and Porąbka whose whole land was forested.

Part of the monastic property was sold to provide for the needs of the monastery, whereas another part was parceled out in the 1920s. In August 1919, abbot Teodor Magiera and the abbey in Szczyrzyc as the owners of the land by the inn in Góra św. Jan signed an agreement with the representatives of the Commune of Góra St. Jan for sale by the order of “Podogrodzie” land and “Na przedewsią” land to the Commune of Góra św. Jan for 20 000 crowns provided that part of the land will be used for a cemetery and another part for a school. The order granted the Commune the square at the market, where the inn used to be, provided that the Commune undertakes by a separate contract that nothing will be built on that square. Failure to comply with that provision shall

¹⁶ Arch. i BOCist. sygn. XXV. 381.

¹⁷ Arch. i BOCist. sygn. XXV. 388.

¹⁸ Arch. i BOCist. sygn. XXV. 388.

¹⁹ Arch. and BOCist. file no. XXV. 482.

²⁰ Arch. and BOCist. file no. XXV. 565.

²¹ Arch. and BOCist. file no. XXV. 565/c.

W 1925 r. prawie cały majątek klasztorny administrowany był przez klasztor. Jedynie w dzierżawie aż u 120 osób znajdowało się 155 mórg. Przeciętny czynsz z jednej morgi wynosił 100 koron. Gospodarstwo klasztorne zatrudniało do pracy na stałe 91 osób. Do gruntów klasztornych należało wówczas siedem folwarków (cztery drewniane i trzy murowane), 14 stodół drewnianych, sześć spichlerzy (cztery drewniane i dwa murowane), jeden browar i sześć domów czynszowych, których wartość w 1925 r. wynosiła ponad 680 000 koron¹⁹.

W 1928 r., w odpowiedzi na pismo Starostwa w Limanowej z 19 kwietnia 1928 r.²⁰, opat Teodor Magiera sporządził wykaz użytkowanej ziemi oraz wszystkich budynków mieszkalnych i gospodarskich należących do dóbr klasztornych. I tak klasztor w Szczyrzycu posiadał 147 ha ziemi, w tym 111 ha gruntów ornych, 5 ha sadów i ogrodów, 22 ha łąk i pastwisk, 2 ha nieużytków oraz 7 ha – innych. W **folwarku w Dobroniowie łącznie 85 ha**, w tym 72 ha gruntów ornych, 1 ha sadów i ogrodów, 7 ha łąk i pastwisk, 5 ha – lasów; w **folwarku w Janowicach – łącznie 83 ha**, w tym 64 ha gruntów ornych, 1 ha sadów i ogrodów, 8 ha łąk i pastwisk, 9 ha lasów, 1 ha nieużytków; w **folwarku w Raciborzanach, łącznie 78 ha**, w tym 61 ha gruntów ornych, 2 ha sadów i ogrodów, 8 ha łąk i pastwisk, 2 ha lasów, 5 ha nieużytków; w **folwarku w Gruszowie, łącznie 246 ha**, w tym 55 ha gruntów ornych, 3 ha – sadów i ogrodów, 2 ha – łąk i pastwisk, 185 ha – lasów, 1 ha – nieużytków; w **folwarku w Pogorzanych łącznie 340 ha** w tym 340 ha lasów; w **folwarku w Porąbce łącznie 105 ha** w tym całość stanowił las. Analogicznie było w Markuszowej, gdzie łącznie było 21 ha i całość stanowił las²¹. Zdecydowanie największymi były folwarki w Pogorzanych, Gruszowie i Porąbce, pozostałe folwarki były porównywalne, jeśli chodzi o łączną powierzchnię użytkowanych areałów. Wyjątek odnotowano w folwarku w Pogorzanych i Porąbce, w których areał stanowił w całości las.

Część majątku klasztornego była sprzedawana na zabezpieczenie potrzeb klasztoru, część zaś podlegała w latach 20. XX w. parcelacji. I tak w sierpniu 1919 r. opat Teodor Magiera i konwent szczyrzycki jako właściciele gruntu należącego do karczmy w Górze św. Jana zawarł umowę z przedstawicielami gminy Góra św. Jana w sprawie sprzedaży przez konwent gminie Góra św. Jana gruntu „Podogrodzie” oraz gruntu „Na przedewsią” za kwotę 20 000 koron z zastrzeżeniem, że ten grunt ma być w części przeznaczony pod cmentarz, a w części pod szkołę. Plac w rynku, gdzie znajdowała się karczma, konwent podarował gminie, pod warunkiem że gmina zobowiąże się oddzielnym kontraktem, iż nic na tym placu nie będzie wybudowane. W razie niedotrzymania warunku umowy plac automatycznie miał przejść na własność konwentu²².

W 1920 r. opat sprzedał młyn i tartak w Raciborzanach Józefowi Tatarze²³. Cztery lata później opat Teodor Magiera z upoważnienia konwentu sprzedał 65 mórg położo-

result in automatic transfer of the square ownership to the order²².

In 1920, the abbot sold the mill and the sawmill in Raciborzany to Józef Tatar²³. Four years later abbot Teodor Magiera was authorized by the order to sell 65 morgas [c. 90 acres] of land located in Góra-Pobrzeczyn (Dąbrowa) to pay forest tax and land tax in the amount of PLN 30 000²⁴.

In 1927, the monastic grange in Pogorzany was parceled out and the village of Pogorzany was sold to the “Land Unification Board” which was composed of *Jan Frys, Jędrzej Wąsowicz, Gustaw Morajko, Jan Repelewicz and Józef Drzyzgiewicz*²⁵. In total 129 morgas (c. 179 acres) of land were sold²⁶. Abbot Magiera authorized engineer Bromowicz from Cracow to perform all acts connected with the parceling out of the grange²⁷. By resolution of the order from April 26, 1936 the monastery sold 1 ha of land for PLN 3500 for building a school and provided 500 cubic meters of construction wood for PLN 6000. [...] *provided that it shall not be required any more to perform any other obligations to finish the school building, furnish the school or any other buildings that prove to be necessary for the school purposes (such as an apartment for the principal, woodshed, toilets, fence)*²⁸.

The register of land owned by the monastery in Szczyrzyc, which was made in 1925, recorded that the parceling out adversely affects the following:

- pastoral work – as it is impossible for the priest alone to provide on a regular basis means of transportation needed for the sick, schools, and Sunday excursions in the area of over 20 morgas [c. 28 acres];
- maintaining parish clerics – who work in four parishes incorporated at the order with no subsidies to provide for those priests;
- Christian charity – it shall totally prevent the hitherto existing charity work for small-farm owners, landless farmers, and the poor both locally and farther away;
- pastoral work in education and economic institutions – due to the lack of adequate number of priests no one will be available to work at the local school with 4 grades maintained exclusively at the expense of the order through Reiffeisen and local farmers’ associations;
- maintaining the agricultural level – as parceling out of the monastic lands shall result in disappearance of the pattern to follow and incentive to run the farmsteads rationally at the parish and the basis of the subsistence for the families working permanently at the abbey²⁹.

The monastic granges did suffer hard times too. For instance the steam-powered sawmill in Szczyrzyc and the nearby mill burned down in 1921³⁰. *That year the mill*

¹⁹ Arch. i BOCist. sygn. XXV. 482.

²⁰ Arch. i BOCist. sygn. XXV. 565.

²¹ Arch. i BOCist. sygn. XXV. 565/c.

²² Arch. i BOCist. sygn. XXV. 380.

²³ Arch. i BOCist. sygn. XXV. 394.

²² Arch. and BOCist. file no. XXV. 380.

²³ Arch. and BOCist. file no. XXV. 394.

²⁴ Arch. and BOCist. file no. XXV. 448.

²⁵ Arch. and BOCist. file no. XXV. 535.

²⁶ Arch. and BOCist. file no. XXV. 541.

²⁷ Arch. and BOCist. file no. XXV. 509.

²⁸ Arch. and BOCist. file no. XXV. 738.

²⁹ Arch. and BOCist. file no. XXV. 482.

³⁰ Arch. and BOCist. no file no.

nych w Górze-Pobęczynie (tzw. Dąbrowę), w celu uiszczczenia zapłaty za podatek od lasu i podatek od gruntów wynoszący 30 000 złotych²⁴.

W 1927 r. odbyła się natomiast parcelacja folwarku klasztorowego Pogorzany i sprzedaż wsi Pogorzany „Radzie Scalenia”, w której skład weszli: *Jan Frys, Jędrzej Wąsowicz, Gustaw Morajko, Jan Repelewicz i Józef Drzygiewicz*²⁵. W sumie sprzedano 129 mórg ziemi²⁶. Pełnomocnictwem do wykonywania wszelkich czynności związanych z parcelacją folwarku opat Magiera udzielił inżynierowi Bromowiczowi z Krakowa²⁷. Uchwałą konwentu z 26 kwietnia 1936 r. klasztor sprzedał 1 ha gruntu za 3500 zł z przeznaczeniem na budowę szkoły i dostarczył 500 metrów sześciennych drzewa budulcowego za 6000 zł. [...] *pod warunkiem, że nie będzie pociągany już do żadnych świadczeń na dokończenie budynku szkolnego, wewnętrzne urządzenie szkoły i na wszelkie inne budynki jakie by się okazały niezbędne dla potrzeb szkolnych (jak mieszkanie dla kierownika, drewnia, ustępy, ogrodzenie)*²⁸.

W wykazie gruntów klasztoru szczyrzyckiego, jaki został sporządzony w 1925 r., zaznaczono, że parcelacja ma ujemny wpływ na:

- duszpasterstwo – jest bowiem niemożliwą rzeczą, by na obszarze ponad 20 mórg gruntu sam duszpasterz potrafił utrzymywać stałą podwodę potrzebną do zaopatrywania chorych, obsługi szkół i ekskursji niedzielnych;
- utrzymanie duchowieństwa parafialnego – które pracuje w czterech inkorporowanych do konwentu parafiach nieposiadających wcale żadnej dotacji na utrzymanie tych duszpasterzy;
- dobroczynność chrześcijańską – uniemożliwi zupełnie dotychczasową dobroczynność chrześcijańską, z której korzystali małorolni, bezrolni i ubodzy nie tylko miejscowi, ale i z całej bliższej i dalszej okolicy;
- działalność duszpasterską w instytucjach oświatowo-ekonomicznych – przy braku odpowiedniej liczby kapłanów nie będzie miał kto pracować w miejscowej szkole 4-klasowej utrzymywanej wyłącznie kosztem konwentu w kasie Reiffesena i miejscowych kółek rolniczych;
- utrzymanie stopnia kultury rolnej – gdyż po rozparcelowaniu gruntów klasztornych zniknie w okolicy wzór i zachęta do prowadzenia racjonalnego gospodarstwa w parafii i podstawa do wyżywienia rodzin utrzymujących się stale z zarobków przy klasztorze²⁹.

Gospodarstwa klasztorowego nie ominęły w tym czasie i trudne chwile. Choćby w 1921 r. – spłonął w Szczyrzycu parowy tartak klasztorowy oraz stojący obok młyn³⁰. *W tym roku dotknął konwent tutejszy, pożar młyna i tartaku wydzierzawionego Stanisławowi Orzechowskiemu ze Skrzydlnej. Pożar ten był na noc Uroczystości Trzech Króli – gdyby nie dachówka na klasztorze byłby i klasztor spłonął. Młyn odbudowano w tym roku, tartak zaś parowy zaczęto budo-*

and the sawmill leased to Stanisław Orzechowski from Skrzydlina burned down. That fire broke out on the Twelfth Night – had it not been for the clay tiles on the abbey, it would have burned down too. The mill was rebuilt that year, whereas the construction of the steam-powered sawmill began on Smykani [...] [12, p. 28]. Abbot Magiera realized that the monastic estates, which included a lot of forest, needed a sawmill and so in 1922 he set up a company with engineer Sacha from Cracow and built a new sawmill in the meadows in “rzczyński” where wood was brought from Cietnia. After sawing logs the boards which were transported to the railroad station in Dobra and next by rail to timber warehouses in Cracow. That sawmill did not operate long as it burned down only four years later, on May 19, 1925³¹.

The economy of the abbey in Szczyrzyc did not suffer during the war in 1939–1945 as when Germans invaded Szczyrzyc they did not close down the grange. On the contrary, in November 1939, the management over the monastic granges, the granary, and the monastic proceeds was taken over by German commissary (“Frenhender”) Alfred Kokot, who was a “Silesian and Catholic”. It was because of him that farm machines were purchased for the granges, pedigree pig farming was established, and various seeds were procured. He himself made a lot of effort to improve the monastic economy, and he did that also to generate profits. *He indeed became rich, just like all monastic officials always make piles of money on the abbey and only monks are doomed to be poor. But there was no hunger under Kokot, we ate four times and decent portions [...] [12, p. 35].*

The monastic grange operated successfully during the war, which is demonstrated among others by the dedication to abbot Benedykt Biros in the catalog of the second show of the Polish Red Cattle reared in the districts of Bochnia, Limanowa, and Myślenice which was held in Zegartowice on May 19, 1941. It was organized by the Małopolski Związek Hodowców Bydła Czerwonego (Red Cattle Breeding Association) in Cracow: *For His Eminence Most Reverend Priest Abbot of the Cistercian Order in Szczyrzyc with the words of utmost honor, great respect, and appreciation for His unremitting work to improve the agricultural level and farming of the Polish Red Cattle [...] [13].*

The situation changed dramatically after the end of Second World War when the communists came to power in Poland. On March 20, 1950, the Sejm passed an act on taking over by the state all land owned by the Church and establishing the state financed Church Fund [14, p. 21]. By the power of that act the abbey in Szczyrzyc lost its granges in Szczyrzyc, Dobroniów, Janowice, Godusza which were united as a state-owned collective farm. Other large forested areas, the brewery, the brickyard and the windmill were also nationalized [15, p. 3].

The situation continued until the collapse of the communist system in Poland. After Solidarity won elections on June 4, 1989, the political situation in Poland changed.

²⁴ Arch. i BOCist. sygn. XXV. 448.

²⁵ Arch. i BOCist. sygn. XXV. 535.

²⁶ Arch. i BOCist. sygn. XXV. 541.

²⁷ Arch. i BOCist. sygn. XXV. 509.

²⁸ Arch. i BOCist. sygn. XXV. 738.

²⁹ Arch. i BOCist. sygn. XXV. 482.

³⁰ Arch. i BOCist. bez sygn.

³¹ Arch. and BOCist. file no. XXV. 480; Arch. and BOCist. no file no.

wać na lan na Smykani [...] [12, s. 28]. Opat Magiera zdał sobie sprawę z potrzeby posiadania tartaku w dobrach klasztornych, które przecież dysponowały znacznymi obszarami lasu. Dlatego też w 1922 r. wraz z inżynierem Sachą z Krakowa założył spółkę i wybudował na łąkach „rzeczyskach” nowy tartak, do którego miano zwozić drewno z Cietnia. Następnie po „przetarciu” w tartaku klasztornym deski były przewożone do stacji kolejowej w Dobrej, a stamtąd koleją transportowane do składów drewna w Krakowie. Również i ten tartak nie przetrwał długo, gdyż zaledwie cztery lata później, 19 maja 1925 r., spłonął³¹.

Gospodarka folwarku klasztoru szczyrzyckiego nie ucierpiała podczas działań wojennych 1939–1945. Niemcy, zajmując Szczyrzyc, nie zlikwidowali gospodarstwa. Wręcz przeciwnie, w listopadzie 1939 r. zarząd nad folwarkami klasztornymi, nad spichrzem i nad dochodami klasztornymi objął komisarz niemiecki (zw. „Frenhender”) Alfred Kokot, jak odnotowano „ślązak i katolik”. Za jego sprawą zakupiono maszyny rolnicze do folwarków, założono rasową hodowlę świń oraz sprowadzono różne nasiona do upraw. On sam wydatnie starał się podnieść gospodarkę klasztorną, zresztą nie był w tym przedsięwzięciu bezinteresowny. Sam się porządnie wzbogacił, podobnie jak wszyscy urzędnicy klasztorni robią zawsze na klasztorze kokosowe interesa a tylko mnisi zawsze skazani są na nędzę. Ale za rządów p. Kokota głodu nie było, dostawialiśmy jedzenie cztery razy i to w wystarczającej ilości [...] [12, s. 35].

O tym, że gospodarstwo klasztorne dobrze funkcjonowało podczas wojny, świadczy między innymi dedykacja dla opata Benedykta Birosa zamieszczona w katalogu drugiego pokazu bydła czerwonego polskiego hodowli włościańskiej z powiatów Bochnia, Limanowa i Myślenice, jaki odbył się w Zegartowicach 19 maja 1941 r. Został on zorganizowany przez Małopolski Związek Hodowców Bydła Czerwonego w Krakowie Jego Eminencji Przewielebnemu Księdzu Opatowi Konwentu OO. Cystersów w Szczyrzycu z wyrazami głębokiej czci oraz wielkiego uznania i podziwu dla Jego niestrudzonej pracy w kierowaniu podniesienia stanu rolniczego i hodowli krajowej rasy bydła czerwonego polskiego [...] [13].

Sytuacja diametralnie zmieniła się po zakończeniu II wojny światowej i objęciu władzy w Polsce przez komunistów. 20 marca 1950 r. Sejm wydał ustawę o przejęciu przez państwo wszystkich dóbr ziemskich posiadanych przez Kościół i utworzeniu państwowego Funduszu Kościelnego [14, s. 21]. Na mocy tej ustawy opactwo w Szczyrzycu utraciło swoje pozostałe folwarki: Szczyrzyc, Dobroniów, Janowice, Goduszę, z których utworzono państwowe gospodarstwo rolne. Upaństwowiono również wielkie obszary lasu, browar, cegielnię i młyn [15, s. 3].

Taki stan przetrwał aż do upadku systemu komunistycznego w Polsce. Po wygranych przez stronę solidarnościową wyborach 4 czerwca 1989 r. zmieniła się w Polsce sytuacja polityczna. Ówczesny opat szczyrzycki Hubert Kostrzański rozpoczął więc starania o zwrot przez państwo zabranego w 1945 r. majątku klasztornego. Zabiegi te zostały uwieńczone sukcesem. Orzeczeniem z 18 grud-

The abbot in Szczyrzyc Hubert Kostrzański tried to regain the monastic estates taken by the state in 1945. His efforts were successful and by the decree from December 18, 1992 of the Property Commission in Warsaw the property located in Szczyrzyc, Jodłownik, Janowice (in total 93.83 ha) was returned to the Cistercian abbey in Szczyrzyc. The Cistercians undertook also to take over all assets (both real and movable property), including farm equipment (tractors, mowers, plows, harrows, trailers, etc.), livestock, i.e. 36 Polish Red cows. In total in 1993 the abbey regained 84 ha of forest, 124 ha of arable area, and 64 ha of land leased at the estates in Janowice, Pogorzany, Szczyrzyc [16]. This way, after almost 50 years, the holdings of the monastery in Szczyrzyc which steadily grew for whole centuries were partly united again. The idea of the monastic grange with other original farm outbuildings is still present in the minds of the inhabitants of Szczyrzyc and its direct vicinity (especially the oldest of them), as well as the clerical monks themselves. Although in many cases the original structures were almost totally remodeled and their functions changed (e.g. the monastic brewery), they still remain as the relics of the past monastic serfdom economy.

Translated by
Tadeusz Szalamacha

³¹ Arch. i BOCist. sygn. XXV. 480; Arch. i BOCist. bez sygn.

nia 1992 r. Komisja Majątkowa w Warszawie przekazała opactwu cystersów w Szczyrzycu nieruchomości położone w Szczyrzycu, Jodłowniku, Janowicach (łącznie 93,83 ha). Cystersi zobowiązali się również przejąć cały majątek ruchomy i obrotowy, obejmujący sprzęt gospodarczy (ciągniki, kosiarki, pługi, brony, przyczepy itd.), inwentarz żywy, tj. 36 sztuk bydła rasy polskiej czerwonej. Ogółem w 1993 r. opactwo odzyskało 84 ha lasu, 124 ha ziemi ornej i 64 ha ziemi, którą dzierżawi w majątkach: Janowice, Pogorzany, Szczyrzyc [16]. W ten sposób po prawie 50 latach dobra klasztoru szczyrzyckiego powięk-

szane z pieczołowitością przez całe wieki częściowo znów zostały scalone. W świadomości mieszkańców zamieszkujących Szczyrzyc i jego najbliższą okolicę (szczególnie tych najstarszych), a także samych zakonników nadal funkcjonuje pojęcie folwarków klasztornych i różnych określeń związanych z dawną, zachowaną do dziś charakterystyczną zabudową gospodarczą. Mimo znaczne go zniszczenia, a w wielu wypadkach niemal całkowitego przebudowania dawnych obiektów i przeznaczenia ich do innych celów (np. browar klasztorny) są one ginącym reliktem dawnej pańszczyźnianej gospodarki klasztornej.

Bibliografia/References

- [1] Marszalska J.M., *Opactwo cystersów w Szczyrzycu od XIII do końca XX w. Dzieje – gospodarka – kultura*, Wydawnictwo Instytutu Teologicznego Księży Misjonarzy, Kraków 2011.
- [2] *Regesta Decimarum et Censuum Reemotionalium Provisioni Fratrum S. O. Cist. Ordinis. Annexorum ab Anno ante et insra 1650*, Arch. i BOCist., [b.sygn.].
- [3] *Revisio Praediorum, Inventariorum, Subditorum, ac omnis suppellectillis ad Oeconomiam pertinentium in Villis Monasterij Ciricensis S. O. Cist. per A. R. P. Antonium Stawski Priorem, et R. R. P. P. Stephanum Poznański, Nicolaum Dybczyński Proff. Ciricensis I.N. praesentia V.F. Alberici Siewierkowski Provisoris facta Anno 1741*, Arch. i BOCist., sygn. S.V. 10.
- [4] *Summa Capitales ad Conventum Ciricensem spectantes. Pro Faciliiori Indagatione, ex Authenticis Inscriptionibus, Sequenti Ordine Conscripta*, Arch. i BOCist., [b.sygn.].
- [5] *Calculationes RR. PP. Officialistarum Conventus Sciricensis Conscriptae Anno Dni 1763*, Arch. i BOCist., [b.sygn.].
- [6] *Colligit in Unum ad est Calculatio et Annotatio Proventuum Monasterij S.O.C. per Constantinum Prof. Loci et Sub. in Praesentem Ordine Redacta: Anno suo Unigentijus Desinu Patris Exiens, Carnevestitus, in Sinumatrix Quievit: Sit et Laus, Sit et Gloria, Sit Honor, et Quo Gal. et Lod. Bicipiti Maria Theresia, et Josephi II Tenentur Aquila Tertio*, Arch. i BOCist., [b.sygn.].
- [7] *Inventarium Klosters zu Szczyrzyce aufgenommen in Folge hoher Gub. Verordnung von 13 Juny 1826 durch den Kreiskommisar von Karchesy mit Zuziehung des Tymbarker lat. Dechant Daneck am 26 August bis 8-ten September, dann am 23 September bis 30 October des Jahres 1827*, Arch. i BOCist., [b.sygn.].
- [8] *Inwentarz Klasztoru męskiego Księży Cystersów w Szczyrzycu, Diecezji Tarnowskiej a Starostwa Limanowskiego w Galicji na skutek rozporządzenia wysokiego C.K.Namiestnictwa we Lwowie z dnia 20 lutego 1868*, Arch. i BOCist., [b.sygn.].
- [9] *Inwentarz folwarku janowskiego spisany w 1675 r.*, Arch. i BOCist., sygn. III. 50.
- [10] Chotkowski W., *Grabieże kościelne w Galicji*, cz. 1, Kraków 1919.
- [11] *Inwentarz folwarku przy klasztorze szczyrzyckim spisany w 1645 r.*, Arch. i BOCist., sygn. III. 35.
- [12] *Liber memorabilium*, Arch. i BOCist., [b.sygn.].
- [13] *Katalog II-go Pokazu Bydła Czerwonego Polskiego hodowli włościańskiej z powiatów Bochnia, Limanowa i Myślenice jaki odbył się w Zegartowicach d. 19 V 1941 r.*, Arch. i BOCist., [b.sygn.].
- [14] Dudek A., *Państwo i Kościół w Polsce: 1945–1970*, PiT, Kraków 1995.
- [15] *Kronika klasztoru szczyrzyckiego w latach 1945–1964*, Arch. i BOCist., [b.sygn.].
- [16] *Odzyskiwanie majątku klasztornego przez przeora Eugeniusza Włodarczyka, upoważnionego przez opata Huberta Kostrzańskiego. Szczyrzyc*, rkpis, Arch. i BOCist., sygn. akt. W.KM-II-1099/91.

Streszczenie

Podstawą gospodarki cysterskiej w wiekach średnich i epoce nowożytnej była ziemia i związana z nią produkcja roślinna oraz hodowla. Na przełomie XIV i XV w. w klasztorach cysterskich wraz z rozwojem procesów osadniczych i zmianami organizacyjnymi zaczęły kształtować się nowe formy gospodarowania – folwarki. Gospodarka klasztoru szczyrzyckiego miała zdecydowanie charakter rolniczy. Obejmowała pola, łąki, pastwiska, ogrody i sady. Podstawowymi uprawami były zboża kłosowe: żyto, pszenica, jęczmień, owies, a także proso zaliczane do roślin zbożowych z rodziny traw. Oprócz tych pięciu zbóż sadzono tatarak, grykę, wykę, koniczynę, ziemniaki, konopie i chmiel. W ogrodach były następujące warzywa: pasternak, czarnucha, chrzan, kapusta, marchew, pietruszka, bób, rzepa, cebula, buraki i mak. W ogrodach znajdowały się również drzewa owocowe, głównie jabłonie, grusze i śliwy. Istotnym materiałem źródłowym do poznania gospodarki cystersów szczyrzyckich są zachowane w archiwum klasztornym XVII-, XVIII- i XIX-wieczne inwentarze gospodarze oraz wiele dokumentów, odnoszących się zwłaszcza do epoki nowożytnej. Na podstawie analizy ich zawartości można poznać zarówno wyposażenie folwarków w stosowne narzędzia służące do uprawy roli, jak i przede wszystkim wydajność ziemi. Pewną ciekawostką jest – na użytek tego artykułu – ukazanie zmian, jakie zaszły w kwestii własności ziemi uprawnej w opactwie szczyrzyckim po 1945 r.

Słowa kluczowe: Szczyrzyc, cystersi, klasztor, gospodarka, folwarki

Abstract

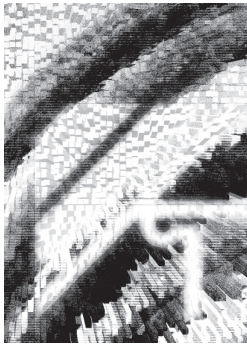
The Cistercian monastic economy in the Middle Ages and in the modern era was based on land farming and animal husbandry which provided for the current needs of each abbey. At the turn of the 14th and 15th centuries new forms of farmsteads – granges – began to develop in the Cistercian monasteries along with the increased settlement processes and organizational changes. The monastery economy in Szczyrzyc was mainly agricultural and included fields, meadows, pastures, gardens and orchards. The basic crops included: rye, wheat, barley, oat as well as millet. Furthermore, they grew calamus, buckwheat, vetch, clover, potatoes as well as hemp and hops. In the gardens they grew parsnip, nigella, horseradish, cabbage, carrot, parsley, broad bean, turnip, onion, beet and poppy as well as fruit trees such as apple, pear and plum. The main sources of information on the Cistercian economy in Szczyrzyc include the original 17th, 18th and 19th-century monastic inventories and many other documents, especially those regarding the modern era. Their analysis provides information about both the equipment of the granges, including necessary land farming machinery, and the land farming efficiency. Furthermore, the paper describes the changes regarding the farming land ownership in the Szczyrzyc abbey after 1945.

Key words: Szczyrzyc, Cistercians, monastery, economy, granges

Opactwo cystersów w Wąchocku,
wspornik w kapitulniku (fot. E. Łużyniecka)

Cistercian Abbey in Wąchock, the cantilever
in the chapterhouse (photo by E. Łużyniecka)

Małgorzata Milecka*

Ogrody cysterskie – mit a rzeczywistość

Cistercian gardens – myth and reality

Wprowadzenie

Celem artykułu jest przedstawienie zasad kształtowania ogrodów klasztornych przez cystersów i uwypuklenie ich cech szczególnych. Poruszony został bardzo istotny problem dynamiki przekształceń ogrodów towarzyszących klasztorom, jako form zmiennych, choć zdeterminowanych charakterystycznym cysterskim programem architektonicznym, fazami jego rozwoju, a także dziejami zgromadzenia w ciągu wieków, bezpośrednio wpływającymi na losy całych zespołów przestrzennych. Tym, na co zwrócono szczególną uwagę w kontekście aktualnych wyników badań prowadzonych przez architektów specjalizujących się w historii architektury i archeologów, a wymagającym korekty w stosunku do nadal często cytowanej klasycznej literatury z zakresu historii ogrodów [1], [2] jest kwestia zachowania w ogrodach cysterskich czytelnych relikwów układów średniowiecznych. Autorka, prezentując zasoby obecnego stanu zachowania cysterskiego dziedzictwa ogrodowego na terenie Polski, w kontekście prowadzonych badań, stara się zwrócić uwagę na rzeczywistość przynależność dziejową poszczególnych elementów kompozycyjnych oraz na to, co w przestrzeni zespołów często już poklasztornych można określić jako cysterskie własnie, a więc będące wynikiem bezpośredniej działalności zakonu. Rozważania niniejsze są zatem efektem poszukiwań prawdy o ogrodach klasztornych i zasadach gospodarki przestrzeni, jaką w swoim czasie prowadzili cystersi w obrębie własnych założeń.

Introduction

The purpose of this article is to present the rules of designing monastery gardens by Cistercians and to emphasise particular features of these places. A very significant problem was discussed with regard to the dynamics of transformations of gardens that accompanied monasteries, as variable forms, determined by a characteristic Cistercian architectural program, stages of its development and the history of the Order throughout centuries that had a direct impact on the shape of the entire spatial complexes. In the context of the current results of the research carried out by architects specialising in the history of architecture and archaeologists requiring corrections in relation to the classical literature frequently cited nowadays referring to the history of gardens [1], [2], it is especially worth focusing attention on the issue of maintaining visible relics of mediaeval arrangements in Cistercian gardens. The author while presenting the actual state of preserving the Cistercian garden heritage in Poland, in the context of the conducted research, attempts to bring to mind the factual historical belonging of the particular compositional elements and that which in the complexes – that are often post-monastery now – can be referred to as truly Cistercian in character, hence constituting the direct result of activities of the Order. Therefore, these considerations are an effect of searching for truth about the monastery gardens as well as the principles of spatial management which Cistercians used to adhere to within the area of their own layouts.

In the search of the Cistercian rule of garden designing

There are no mentions as regards a general plan of Cistercian monasteries in the recommendations of the rule

* Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie/University of Life Sciences in Lublin.

W poszukiwaniu zasady cysterskiej kompozycji ogrodowej

W zaleceniach reguły zakonu nie ma żadnych wzmianek o ogólnym planie klasztorów cysterskich. Dziwić się temu, to zapomnieć o sile tradycji narzucającej program przestrzenny opactwa. Jest pewne, że ani reguła zakonna, ani jej objaśnienia nie mówią o tym, co rozumie się samo przez się w pełnym rytuałach światła wieków średnich. Bernard z Clairvaux nie precyzuje tego, co określa tradycja. Kiedy po 1135 r. cystersi zaczynają budować swoje opactwa, benedyktyni mają za sobą ponadstuletnie doświadczenie w dziedzinie architektury. Ojcowie założyciele Cîteaux znają zasady architektoniczne, byli bowiem benedyktynami. Bernard z Clairvaux, który prawdopodobnie odwiedził wszystkie wielkie opactwa swoich czasów, nie widzi powodu, by rezygnować z pewnych tradycji opactwa benedyktyńskiego, a przede wszystkim z wirydarza inspirowanego założeniem karolińskiej posiadłości ziemskiej. Tradycja ta sięga czasów kolonizacji galloromańskiej i wywodzi się z willi posiadającej atrium. Toteż cystersi należą do owej „cywilizacji” wirydarza (przestrzeni zamkniętej budynkami w przestrzeni zamkniętej murami), który był podstawą kompozycji architektonicznej XII-wiecznych opactw, nawet jeśli kościół, położony symbolicznie w najwyższym punkcie całego kompleksu, a zatem daleko od rzeki, był kręgosłupem całego opactwa. To co charakteryzuje zespoły cysterskie, to niezmiennie przydzielanie konkretnej funkcji każdemu z budynków, które tworzą czworobok klasztorny. Przydział ten dokonywany był według kryteriów użytkowych i społecznych [3, s. 51].

Jak już podkreślono, w układzie zespołu klasztornego centralnym punktem zawsze jest kościół, do którego na polskich ziemiach zazwyczaj od strony południowej przylegał otoczony krużgankami czworoboczny wirydarz, od wschodniej – kapitułarz, a od zachodniej – cele zakonne lub dormitoria. Naprzeciwko kościoła usytuowany był refektarz, inne budynki lokowano w dalszych częściach kompleksu, jednak w obrębie opasujących go murów. Takie plany odnajdujemy w bogatej literaturze przedmiotu, a w szczególności w ostatnich badaniach potwierdzonych odkryciami archeologicznymi, prowadzonych już przy użyciu nowoczesnych metod przez takich znawców tematu, jak Łużyńska [4]–[7], Augustyniak [8]–[10], Kajzer [11], Kunkel [7], Piwek [12], Świechowski [7], [13], Wyrwa i inni [14].

Według najstarszego znanego powszechnie planu opactwa benedyktyńskiego (plan z Sankt Gallen, pochodzący z lat 816–830), określanego jako modelowy, całe życie klasztornej społeczności skupiało się wokół krużganka otaczającego centralny ogród w klasztorze¹. Nie inaczej wyglądało to w znacznie późniejszych założeniach cysterskich. Bez względu na szczegóły wynikające ze specyfiki klasztoru, z pewnością można stwierdzić, że najważniejszym spośród ogrodów ze względu na swoje centralne położenie i funkcję był wirydarz – wewnętrzny dziedziniec łączący budynki klasztorne z kościołem, oto-

of the Order. It is not surprising though because we must not forget the power of tradition that imposed the spatial programme of an abbey. It is certain that neither the rule of the Order nor its explanations refer to the things that are commonly understood in the mediaeval world full of rituals. Bernard of Clairvaux does not state precisely what is specified by tradition. When in 1135 Cistercians started building their abbeys, Benedictines had more than one hundred years of experience in the domain of architecture. Cîteaux founding fathers had the knowledge of architectural principles because they were Benedictines. Bernard of Clairvaux who probably visited all the great abbeys of his times did not know why he should resign from certain traditions of a Benedictine abbey, first of all, from a cloister inspired by the Carolinian mansion layout. This tradition dates back to the Celtic and Roman times and has its origins in a villa equipped with an atrium. Therefore, Cistercians belong to this cloister ‘civilisation’ (the space surrounded by buildings in the area surrounded by walls) which constituted the basis of the architectural design of the 12th-century abbeys even though a church that was symbolically situated on the highest place of the whole complex and far from the river was a backbone of the entire abbey. Something that characterises Cistercian complexes is the fact that particular functions were invariably assigned to each of the buildings which formed the monastery quadrangle. This distribution of functions was performed in accordance with utility and social criteria [3, p. 51].

As it was mentioned before, the central point of the monastery complex layout was always the church; in the Polish conditions the church was usually adjoined by a quadrangle cloister surrounded by open galleries from the southern side, a chapter house in the east and monk cells or dormitories in the west. A refectory was situated opposite the church, while other buildings were located in further parts of the complex within the area of the surrounding walls. Such plans can be found in the rich literature of the subject, particularly in the recent research confirmed by archaeological discoveries conducted with the use of the most advanced methods by such experts in this domain as Łużyńska [4]–[7], Augustyniak [8]–[10], Kajzer [11], Kunkel [7], Piwek [12], Świechowski [7], [13], Wyrwa and others [14].

According to the oldest commonly known plan of a Benedictine abbey (the plan from Sankt Gallen, originating from the years 816–830), referred to as a model one, the whole life of the monastery community was organised around a gallery surrounding a central garden in the monastery¹. Hence the significantly later Cistercian layouts do not differ in this regard. Notwithstanding various details resulting from the specific character of a given monastery, it can certainly be concluded that the most important garden due to its central location and function was a cloister – an internal courtyard connecting monastery buildings with the church, surrounded by an open or closed gallery. This garden-courtyard, most probably co-

¹ Lokalizację ogrodów na tym planie zob. il. 70 [15, s. 152].

¹ Location of gardens in this plan, see Fig. 70 [15, p. 152].

czony przez otwarty lub zabudowany krużganek. Ten ogród-dziedziniec, w średniowieczu najprawdopodobniej jedynie porośnięty trawą (a w późniejszych okresach wypełniany coraz bardziej dekoracyjnymi układami roślin), zazwyczaj wyposażony był w studnię lub fontannę i przecięty dwoma prostokątnymi alejkami, co odnajdywało różnorakie interpretacje symboliczno-znaczeniowe i skutkowało określeniem go także jako ogród „krzyżowy”. Symbolika tego ogrodu, od wieków znana, obecnie – zdaje się – zatraciła swoje dawne znaczenie i czytelność². Nie można jednak klasztornego programu ogrodowego i związanej z nim symboliki ograniczyć jedynie do wirydarza, od wieków bowiem dopełniają go kompozycje zarówno użytkowe, jak i kontemplacyjne, niezwykle ważne dla całej wspólnoty. Są nimi ogrody: kuchenne (warzywne) i ziołowe, ale także sady, winnice i cmentarze, oraz ogród, który często określany jest już jako świecki, choć należący do zespołu klasztornego – ogród opacki.

I tak, klasztorne ogrody warzywne podporządkowane były idei, że każda wspólnota powinna być samowystarczalna. Symbolika warzyw produkowanych w klasztorze była bardzo ważna już od początków, ponieważ Ojcowie Pustyni ofiarowywali je swym gościom jako specjalne powitanie, odmawiając sobie przyjemności kosztowania tych przysmaków. By przekonać się, jakie warzywa sadzono w średniowieczu, można przeanalizować sporządzoną przez św. Hildegardę z Bingen (1098–1179) szczegółową listę roślin, która najprawdopodobniej zawiera spis większości roślin sadzonych w ogrodach jej klasztoru. Wiele z nich było znanych starożytnym Grekom i Rzymianom: bób, kapusta, ogórek, czosnek, por, sałata, cebula, groch, rzodkiew czy cebula szalotka³. W okresach późniejszych lista uprawianych roślin znacznie się wydłużyła, zawiera wszystkie te rośliny, które były potrzebne na stół klasztorny [17]. Im ogród kuchenny był bogatszy, tym dieta klasztorna bardziej urozmaicona i zdrowa. Kuchnia znajdowała się zazwyczaj na terenie klauzury przy krużganku bezpośrednio obok refektarza. Ze względu na położenie kuchni na obszarze klauzury, ogród kuchenny nie mógł być usytuowany w najbliższym sąsiedztwie, możliwe zatem, że lokowano go na obrzeżu zespołu, w pobliżu budynków gospodarczych, ale w bliskim sąsiedztwie wody w celu dobrego nawadniania [15], [18].

Sady i winnice jako rozszerzenie ogrodu warzywnego były zazwyczaj zakładane przy końcu terenu objętego klauzurą. Rozróżnienie między ogrodnictwem a rolnic-

vered only with grass in the Middle Ages (and in the next periods it was filled with more and more decorative arrangements of plants), was usually equipped with a well or a fountain and crossed by two perpendicular paths, which was reflected in various symbolic interpretations and meanings and resulted in its name, i.e. ‘cross’ garden. Nowadays, the symbolism of this garden – known for ages – seems to lose its old meaning and readability². However, the monastery garden programme along with its symbolism cannot be limited to a mere cloister as it must be admitted that for ages it has been complemented by various arrangements pertaining to utility and contemplation purposes extremely important for the life of the community. These arrangements include various gardens such as a kitchen garden (vegetable gardens) and herb gardens but also orchards, vineyards and cemeteries as well as a garden which is often treated as belonging to laity although it constitutes a part of the monastery complex as well – an abbot garden.

In this way monastery vegetable gardens were subordinated to the idea according to which every community should be self-sufficient. The symbolism of vegetables grown by the monastery was very important since its origins because the Desert Fathers offered them to their guests as a special welcome, renouncing the pleasure of tasting these delicacies themselves. In order to see which vegetables were grown in the Middle Ages, we should analyse a detailed list of plants made by Saint Hildegard of Bingen (1098–1179) containing the names of most of the plants grown in the gardens of her convent. Some of them were known to the ancient Greeks and Romans: broad bean, cabbage, cucumber, garlic, leek, lettuce, pea, radish or shallot onion³. In subsequent periods the list of plants which were grown became much longer and contained all the plants that were necessary for preparing food for the monastery table [17]. The richer the vegetable garden, the more diverse and healthier the monastery menu was. The kitchen was usually situated in the area of enclosure near the gallery just next to the refectory. As the kitchen was situated in the area of enclosure, the vegetable garden had to be located elsewhere, so it is possible that it was placed on the edge of the complex in the vicinity of farm houses but in the close neighbourhood of water for irrigation purposes [15], [18].

Orchards and vineyards as an extension of a vegetable garden were usually established at the end of the enclosure area where a difference between horticulture and

² Warto tu bowiem przypomnieć, że niezwykle symboliczna, sięgająca do korzeni chrześcijaństwa była codzienna wędrówka zakonników wokół wirydarza – spacer po krużgankach wywołuje uczucie zbliżone do tego, jakie towarzyszy człowiekowi przy zwiedzaniu labiryntu i odczucia potrzeby, a nawet konieczności, by szukać właściwej drogi. Doświadczenie bycia wciąż „pchany” do przodu ma pomóc krążącym po krużgankach mnichom i mniszkom w zrozumieniu tego, co w życiu klasztornym najważniejsze, a jest nim kontemplacyjna wędrówka, odkrywanie nowego i dalsze rozumne poszukiwanie. Współcześnie nie widuje się w klasztorach zakonników krążących wokół wirydarza, wydają się przynależać już do zdecydowanie innej formacji duchowej, gdzie poszukiwania odbywają się na innym poziomie.

³ Na temat roślin sadzonych w klasztornych ogrodach średniowiecznych więcej w: [16, s. 31–56].

² It is worth reminding that an extremely symbolic aspect reaching as far as the roots of Christianity consisted in daily walks of monks around the cloister – walking along galleries causes a feeling close to the one that accompanies man while visiting a labyrinth and experiencing the necessity to look for the right way. An experience of being ‘pushed forward’ is supposed to help monks and nuns walking around galleries understand the most important thing in the monastic life, i.e. contemplative wandering, discovering the new and involvement in a further reasonable search. Our times no longer see monks walking around the cloister; their spiritual formation seems to be totally different with their search being continued on quite another level.

³ More about plants grown in mediaeval monastery gardens in: [16, pp. 31–56].

twem zależało jedynie od wielkości przedsięwzięcia. Historycznie, pilność i dyscyplina braci świeckich (konwersów), którzy zajmowali się uprawą roli w klasztorach, gwarantowała sukces przy hodowli owoców i winorośli. Odmienne od mnichów chórowych, ci praktyczni, wiele umiejący ludzie, którzy nie złożyli ślubów uczestniczenia we wszystkich nabożeństwach, mogli przejąć największą część pracy na polach⁴.

Przez wieki klasztory funkcjonowały jako miejsca, gdzie można było oczekiwać uzdrowienia, także w sensie dosłownym, a więc zapewniające leczenie, co oznaczało, że klasztorny ogród ziołowy był niezbędny, gwarantujący pomoc medyczną całej wspólnoty⁵. Leki oparte na ziołach, które dawniej były konieczne, dziś nie są już potrzebne ani mnichom, ani lokalnym wspólnotom. Toteż we współczesnych klasztorach rzadko można znaleźć ogród z ziołami leczniczymi, czy też dawny „ogród szpitalny”, a jeśli nawet w jakimś stopniu zakonnicy kontynuują tradycję uprawy ziół, zwykle sadzą je w ogrodzie warzywnym.

Kolejnym ogrodem bardzo charakterystycznym dla wcześniejszych kompozycji, a często już trudnym do odszukania we współczesnych stanach zagospodarowania założenia cysterskich jest cmentarz – niezwykle ważny, kontemplacyjny i symboliczny. W środku cmentarza od wieków obowiązkowo umieszczany jest krzyż, który w kontekście ogrodu symbolizuje centralne, kosmiczne drzewo, łączące świat podziemny z niebem, ale jednocześnie drzewo rajskie [20]. Groby zakonników i zakonnice (zazwyczaj ziemne) „wyposażone” w niewielkie krzyże (kamienne lub drewniane) są jednakowe, by symbolicznie przedstawić równość wszystkich w oczach Boga. Jeśli klasztorne cmentarze zachowały się do dzisiaj, w swej prostocie i godności są miejscami niezwykle pięknymi i przejmującymi, dodatkowo ukazującymi ciągłość zakonu i jego siłę.

Ostatnim, jaki należy wymienić spośród występujących w kompozycjach cysterskich, jest ogród opacki. Najprawdopodobniej formalnie najpóźniej pojawił się w strukturach klasztornych i często uznawany jest za obcy tradycji cysterskiej, nieprzewidującej prywatnego ogrodu dla przełożonego zgromadzenia. Sytuowany był zwykle na terenie odizolowanym od klasztoru, w części dostępnej dla osób świeckich, gdzie łącznie z domem, a nawet pałacem opackim stanowił założenie reprezentacyjne i przez to najbardziej efektowne. Tak jak pozostałe ogrody zachował silną

agriculture depended upon the size of a particular enterprise. Historically, diligence and discipline of lay brothers (converts) who dealt with soil cultivation in monasteries was a warranty of achieving success in fruit and grapevine farming. Unlike their choir brethren, the practical monks were highly skilled and did not make the vows to participate in all religious celebrations, so they could take over the majority of the field work⁴.

Throughout centuries, monasteries functioned as places where cases of healing were expected also in the literal sense, thus ensuring treatment which meant that the monastery herb garden was indispensable by guaranteeing medical help for all the community⁵. Medicines based on herbs which used to be necessary, are not needed now either by monks or by local communities. Hence in the contemporary monasteries, gardens with medicinal herbs or former ‘hospital gardens’ are rarely found and even if the monks continue the tradition of herb cultivation, they are usually planted within the area of a vegetable garden.

Another garden which was characteristic of earlier arrangements and now is hard to be encountered in the contemporary state of Cistercian layout development is constituted by a cemetery – an extremely important, contemplative and symbolic place. In the centre of the cemetery there is always a cross which in the garden context symbolises a central cosmic tree connecting the underworld with Heaven and at the same time the paradise tree [20]. Graves of monks and nuns (natural graves) ‘equipped’ with small crosses (made of stone or wood) are identical which is a symbolic representation of equality of all people in God’s eyes. Those monastery cemeteries which are preserved today, in their simplicity and dignity are unusually beautiful and impressive places which additionally emphasise the continuity of the Order and its power.

An abbot garden is the last place that ought to be mentioned as a typical part of Cistercian arrangements. Most probably it formally appeared as the last part of the monastery structures and thus it is often treated as a strange element to the Cistercian tradition which did not assume the existence of a private garden belonging to the abbot. It was usually situated in the area isolated from the monastery and located in a part that was accessible for lay people where along with the abbot’s house or even palace it constituted a representative complex and thus the most impressive one. Similarly to the remaining gardens it

⁴ To właśnie dzięki nim klasztory końca epoki średniowiecza stały się pierwszymi miejscami, w których osuszano tereny podmokłe, kontrolowano przepływ wody w celu nawadniania, poruszania kół młyńskich i usuwania ścieków. To z klasztornej doświadczenia w sadzeniu drzew owocowych, hodowli owiec i wyrobie wina wyrosły później wielkie europejskie ekonomie.

⁵ Dzięki pióru Walafrida Strabo, mnicha i teologa Reichenau, mamy pewien spis gatunków roślin, jakie w średniowieczu były powszechnie spotykane w klasztornych ogrodach ziołowych. Około 840 r. Strabo napisał piękny wiersz zatytułowany *Hortulus*, w którym z miłością przedstawił pielęgnację ogrodu oraz przygotowywanie ziemi do posadzenia: szałwii, bylicy bożego drzewka, piołunu, kopru włoskiego, maku, szałwii muskatołowej, mięty, selera, betony, wrotyczu, kocimiętki i rzodkwi. Strabo z prawdziwą czułością opisał swe zioła, wychwalając ich dobre cechy, nie zapominając jednak o ich sporadycznych, ale istotnych wadach [16], [19], [20].

⁴ It was due to them that the late mediaeval monasteries became the first places where wetlands were dried and irrigation water level was controlled in order to propel the water wheels and remove sewage. The monastery experience in planting fruit trees, sheep farming and wine production gave rise to great European economies of the future.

⁵ Thanks to writings of Walafrid Strabo, a monk and theologian from Reichenau, we have a certain list of species of plants commonly encountered in monastery herb gardens in the Middle Ages. In circa 840 Strabo wrote a wonderful poem entitled *Hortulus* in which he described garden cultivation with love and the process of preparing soil for planting the following: sage, southernwood, wormwood, fennel, poppy, clary sage, mint, celery, wood betony, tansy, catnip and radish. Strabo with real tenderness described his herbs praising their good qualities, however, without forgetting about their occasional but significant drawbacks [16], [19], [20].

kompozycję geometryczną⁶, podkreślającą jego rangę i znaczenie w strukturze założenia. W Polsce właśnie ślady ogrodów opackich są tymi najlepiej zachowanymi. Najbardziej znane są relikty ogrodów opackich w Henrykowie, Jędrzejowie oraz niezwykle wyszukany i rozległy ogród w Oliwie. Istnienie tych ogrodów można uznać za wyraźny ślad odejścia od reguły prostoty i wspólnoty mniszey, ale jak przekonuje Leroux-Dhuys [3, s. 129], były one programowo związane z walką z reformacją, są zatem ważnym świadectwem celowego odstąpienia od tradycji ze względu na przyjętą linię obrony wiary⁷.

Cechy własne ogrodu cysterskiego

„Ubóstwo” w architekturze sprowadza się najczęściej do tego, co nietrwałe i tymczasowe, a cystersom chodziło o coś wręcz przeciwnego – cysterskie budowle miały trwać i przeciwstawiać się czasowi. Cysterska asceza nie jest zatem „ubóstwem”. Leroux-Dhuys twierdzi: *Trzeba porozumieć się co do pojęcia ubóstwa. Mówmy raczej o „ogoloceniu”*. *Mądrość cysterska nie dopuszczała ustępstw co do jakości materiałów, doskonałości wykonania, wyboru najbardziej wypróbowanych typów budowli* [3, s. 40]. Duch Cîteaux polega zatem na eliminowaniu wszelkiej ostentacji i „czczego nadmiaru”, na nieodmiennym wybieraniu najprostszego rozwiązania, na zubożaniu, na ile to tylko możliwe, wszelkich sztucznych form języka konstrukcyjnego, które byłyby jedynie ustępstwami na rzecz jakiejś mody w architekturze. Konsekwentnie do tego w stylistyce ogrodów cysterskich widać pewną powściągliwość w swoistej gonitwie za europejskimi trendami zdobniczymi w sztuce ogrodowej, ale nie można powiedzieć, aby ogrody te pozostawały poza marginesem panujących w tym zakresie zmieniających się epok i mód. Przekonują o tym przede wszystkim XVIII-wieczne plany najważniejszych opactw macierzystych, Cîteaux (il. 1), Clairvaux czy Morimond [zob. 15], które zawsze pełniły funkcje wzorcowe w cysterskim świecie. Imponujące kompozycje barokowych ogrodów Cîteaux są niejako zaprzeczeniem pierwotnej zasady „ogolocenia”⁸, ale przecież takie samo zjawisko można zaobserwować w architekturze.

⁶ Wyjątkiem jest tu Oliwa, gdzie silnie rozbudowano zespół ogrodowy. Nowa część założenia uzyskała wyrafinowaną kompozycję krajobrazową.

⁷ W XVIII w. architekturze kościelnej nadano na Soborze Trydenckim nową misję, zgodnie z którą miała ona działać na uczucia, ukazywać wielkość Kościoła po kontrreformacji, co nie współgrało z duchem „surowego obrządku” przyjętego przez część cystersów. Kapituła zezwoliła na światła, kadzielnice, ornamenty i kult obrazów. Jezuita podkreślali, że Jezus przyjął drogi wonny olejek od Marii Magdaleny, tak więc luksus w kościołach jest jak najbardziej na miejscu. Tym też chcieli odróżnić się od reformacji. Odpowiedzią architektów i artystów Europy centralnej był styl barokowy. Człowiek miał być wręcz odurzony wspaniałymi barwami, kształtami i scenami, by rozbudzić emocje. Najpiękniejsze klasztory barokowe cystersów i benedyktynów położone są niczym linia obronna od południa Niemiec do Bohemii, gdzie istniało zagrożenie luteranizmem i kalwinizmem [3, s. 129].

⁸ Nieco mniej „pompatyczne” jest niezwykle rozrośnięte XVIII-wieczne Clairvaux, na tym tle przedkaskasjny Morimond wypada stosunkowo skromnie.

maintained a strong geometrical arrangement⁶ emphasising its significance in the structure of the layout. In Poland the traces of abbot gardens are the best preserved. The most famous relics of abbot gardens are in Henryków, Jędrzejów and a very sophisticated and extensive garden in Oliwa. The existence of these gardens can be perceived as a visible trace of departure from the rule of monastic simplicity and community although according to Leroux-Dhuys [3, p. 129], they were connected with the fight against the Reformation, therefore they are an important testimony of deliberate renouncement of the tradition due to the accepted line of defending faith⁷.

Specific features of the Cistercian garden

While ‘poverty’ in architecture frequently boils down to the things which are only ephemeral and temporary, Cistercian structures refer to achieving quite contrary effects, namely permanence and opposing the passage of time. Consequently, Cistercian *asceticism* is by no means ‘poverty’. Leroux-Dhuys put it as follows: *We must come to terms with the notion of poverty. Let us rather talk about ‘deprivation’*. *Cistercian wisdom was uncompromising as to the quality of materials, perfectness of performance or the choice of the best possible types of structures* [3, p. 40]. Hence the spirit of Cîteaux consists in eliminating all sorts of ostentation and ‘meaningless excess’, in choosing invariably the simplest solution, in the impoverishment, as much as possible, of all artificial forms of a constructive language which would merely constitute concessions made to a fashion in architecture. As a consequence, in the stylistics of Cistercian gardens we can distinguish specific temperance in this particular chase for European decorative trends in the art of gardens although at the same time we cannot say that these gardens remain beyond the margin of époques and fashions in this domain. This can be particularly seen on the example of the 18th-century plans of the most important home abbeys of Cîteaux (Fig. 1), Clairvaux or Morimond [see 15], which always performed pattern-producing functions in the Cistercian world. Impressive arrangements of the Baroque gardens of Cîteaux stand in opposition to the original prin-

⁶ An exception here is Oliwa, where the garden complex was largely extended assuming various countryside arrangements.

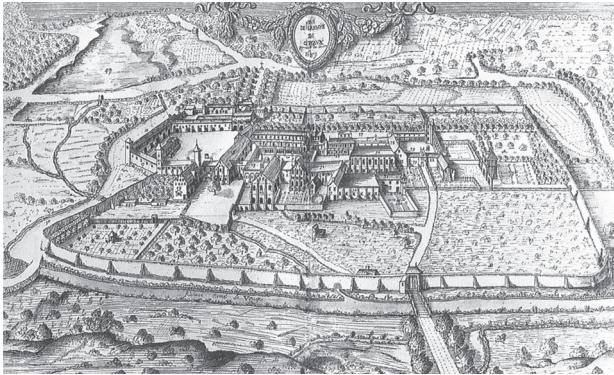
⁷ In the 18th century following the Council of Trent church architecture was given a new mission according to which it was supposed to have an impact on feelings and to show magnitude of the Church after the Counter-Reformation, which did not harmonize with the spirit of ‘crude rituals’ accepted by some Cistercians. The Chapter agreed on lights, thuribles, ornaments and the cult of paintings. Jesuits emphasised the fact that Jesus accepted expensive fragrant oil from Maria Magdalene, therefore luxury at church is fully justified. In this way they wished to introduce a difference from the Reformation. Architects and artists from central Europe responded by means of the Baroque style. Man was supposed to be dazzled with magnificent colours, shapes and scenes which arouse emotions. The most beautiful Cistercian and Benedictine Baroque monasteries are situated like a defence line ranging from the south of Germany to Bohemia where there was a danger of Lutheranism and Calvinism [3, p. 129].

We wszystkich tych zespołach czas katasy związanej z Wielką Rewolucją Francuską stanowił cezurę rozwoju zarówno zespołów architektonicznych, jak i towarzyszących im ogrodów klasztornych. We wszystkich też przypadkach przyniósł zniszczenia, powodujące w zasadzie zrównanie zespołu z ziemią (Morimond i częściowo Cîteaux – stan obecny il. 2, 3, propozycja rekonstrukcji il. 4) lub znaczne uszkodzenie historycznej struktury i przekształcenie na nowe cele (Clairvaux – od czasów rewolucji aż po dziś funkcjonuje tu więzienie). Analogicznie wygląda sytuacja w przypadku założeń polskich. Obecnie tylko tam, gdzie są one użytkowane przez zgromadzenia zakonne, mamy do czynienia z dobrze zachowaną strukturą przestrzenną, w tym z ogrodami klasztornymi, pozostałe zespoły zostały bardziej lub mniej harmonijnie przekształcone na inne cele, stając się tym samym stosownie do funkcji zabudowy ogrodami, np. przykościelnymi, seminaryjnymi, ale także pałacowymi, hotelowymi, parkami publicznymi, a nawet – co przykro

ciple of ‘deprivation’⁸, however, the same phenomenon can also be observed in architecture.

In all these complexes the times of dissolution of orders connected with the Great French Revolution constituted the caesura of development of architectural complexes along with the monastery gardens that accompanied them. In all these cases it was a time of destruction or even total annihilation of a given monastery (Morimond and partly Cîteaux – the present state Fig. 2, 3, reconstruction suggestion Fig. 4) or significant damage caused to the historical structure and transformation into new purposes (Clairvaux since the times of the Revolution until today has been functioning as a prison). A similar situation can be observed in the case of Polish layouts. Nowadays, only

⁸ Slightly less ‘pompous’ is the extremely large 18th-century Clairvaux complex; in comparison with it the pre-liquidation Morimond looks relatively modest.

Il. 1. Odrys planu Cîteaux, prawdopodobnie z XVIII w. (kopia w zasobach Muzeum w Clairvaux, fot. M. Milecka, 2008)

Fig. 1. Drawing of Cîteaux plan, probably from the 18th century (a copy in the resources of the Museum in Clairvaux, photo by M. Milecka, 2008)

Il. 2. Zachowane relikty cysterskiej zabudowy w Cîteaux – budynek biblioteki (fot. M. Milecka, 2008)

Fig. 2. Preserved relics of the Cistercian development in Cîteaux – library building (photo by M. Milecka, 2008)

Il. 3. Cysterska ławka w Cîteaux (fot. M. Milecka, 2008)

Fig. 3. Cistercian bench in Cîteaux (photo by M. Milecka, 2008)

Il. 4. Próba rekonstrukcji wirydarza wraz otaczającą zabudową klasztorną Cîteaux (plakat wystawiony w Muzeum w Cîteaux, fot. M. Milecka, 2008)

Fig. 4. Attempt at reconstructing the cloister along with the surrounding monastery development of Cîteaux (poster exhibited in the Museum in Cîteaux; photo by M. Milecka, 2008)

stwierdzić – nieużytkami. Nowi właściciele narzucają dawnym ogrodom nowe przeznaczenie, obserwuje się zatem rozrost nowych funkcji i form przestrzennych. Ewolucja ogrodowych założeń cysterskich trwa więc nadal, choć nie zawsze uświadomiony i kontrolowany jest jej przebieg. Warto analizować jej kierunek i wymiar, ale jednocześnie należy bezwzględnie chronić relikty dawnego cysterskiego świata przez zatarciem, które często jest obserwowane na skutek niewłaściwie prowadzonego procesu rewaloryzacji i źle pojętej, „naiwnej” estetyzacji terenów historycznie zagospodarowanych przez to zgromadzenie.

Ewolucja zespołów cysterskich

Kinder [21, s. 129] słusznie podkreśla, że wszystkie opactwa zmieniały się z biegiem czasu, odpowiadając na ewoluujące potrzeby wspólnoty. Analizując poszczególne założenia, należy pamiętać, że każde z nich było rezultatem działań w celu dostosowania się z określonym programem do odmiennych, zastanych na miejscu lokacji warunków. Historia regionu – miejscowe tradycje, rewolucje, reformy religijne (protestantyzm lub katolicyzm) oraz przychylność władcy danych ziem lub jej brak dla zakonu – miała bezpośredni wpływ na ewolucję poszczególnych opactw. Bogactwo lub ubożenie w późniejszych stuleciach (spowodowane wojnami lub politycznymi manipulacjami), tak jak i jakość zarządzania klasztorem także określały kierunek ekspansji, transformacji lub burzenia dopiero postawionych budowli opactwa. W oczywisty sposób skutkowało to przekształceniami w użytkowaniu terenu całego zespołu, w tym struktur ogrodowych. Analiza historycznych losów opactw ulokowanych na ziemiach Polski⁹ zestawiona z analizą stanu ich zachowania potwierdza, że w chwili obecnej w poszczególnych grupach regionalnych mamy podobne „stany posiadania”. Opactwa o względnie zachowanej strukturze przestrzennej (najmniej przekształcone) należą do grupy małopolskiej¹⁰, natomiast zasoby najbardziej zniszczone (na skutek reformacji i utraty pierwotnych funkcji około XVI/XVII w.) obejmuje grupa pomorska. Grupa wielkopolska w części zachodniej podzieliła losy grupy pomorskiej, a w części wschodniej, gdzie nie nastąpiły tak silne ruchy religijne związane z falą reformacji, zachowała zasoby we względnie dobrej kondycji. Grupa śląska to swoiste odejście od tradycyjnej estetyki zakonu – silna barokizacja zespołów klasztornych najprawdopodobniej związana z programowym akcentowaniem rangi Kościoła, jako istotnego znaku w krajobrazie.

Poza dostosowywaniem się do warunków narzuconych z zewnątrz, życie klasztorne samo w sobie ewoluowało – pobożność, polityka i pragmatyzm nigdy nie przestały oddziaływać na siebie – i między innymi z takich powo-

these places which are used by various monastic communities are characterized by a well-preserved spatial structure, including monastery gardens; the remaining complexes have been more or less harmoniously converted into other purposes depending on the function of development such as church gardens, seminary or palace gardens, hotel or public parks or even, sad to say, they became fallow lands. New owners impose on the former gardens new purposes, thus we can observe the development of new functions and spatial forms. Consequently, the evolution of the Cistercian garden layouts continues although it is not always properly controlled with full awareness. Its direction and size ought to be analysed and at the same time we must certainly protect the relics of the former Cistercian world against destruction which often takes place due to an improperly conducted process of revalorisation and badly understood ‘naïve’ aesthetisation of the areas which were developed by this Order in the past.

Evolution of Cistercian complexes

Kinder [21, p. 129] justly emphasises the fact that abbeys changed in the course of time, thus responding to the evolving needs of the community. While analysing the particular layouts, we must bear in mind that each of them constituted a result of activities aimed at adapting a Cistercian programme to the diverse local conditions existing in a given place. The history of the region – local traditions, revolutions, religious reforms (Protestantism or Catholicism) as well as favour, or its lack, of given landowners for the Order – had a direct influence on the evolution of particular abbeys. Richness or impoverishment during the next centuries (caused by wars or political manipulations) as well as the quality of the monastery management also determined a direction of the expansion, transformation or destruction of the newly constructed abbey’s buildings. It obviously resulted in transformations in ways of using the entire complex area, including its garden structures. The analysis of the history of abbeys located in the territory of Poland⁹ compared with the analysis of their preservation confirms the fact that at present in particular regional groups there are similar ‘states of possession’. The abbeys with relatively preserved spatial structures (least transformed) belong to the Lesser Poland group¹⁰, whereas complexes most damaged (as a result of the Reformation and a loss of their original functions in circa 16th and 17th centuries) are in the Pomeranian group. The Greater Poland group in its western part is similar to the Pomeranian group, while the eastern part – where religious movements connected with the Reformation were not so strong – maintained their resources in relatively good condition. The Silesian group constitutes a specific departure from the traditional aesthetics of the Order,

⁹ Wynik tych analiz w postaci katalogu przedstawiono w aneksach w [15].

¹⁰ Na szczególną uwagę pod względem struktury przestrzennej i zajmowanego miejsca w krajobrazie zasługuje Sulejów (wpisany na listę Pomników Historii) – zob. [22].

⁹ The result of these analyses in the form of a catalogue was presented in annexes in item [15].

¹⁰ A place that is especially interesting as regards its spatial structure and its location in the landscape is Sulejów (it is included in the list of Objects of Cultural Heritage in Poland) – see [22].

dów budynki musiały spełniać coraz to nowsze funkcje, a przestrzenie im towarzyszące i funkcjonalnie powiązane musiały uwzględniać te zmiany, zatem ogrody jako ściśle powiązane z architekturą nie należały do struktur stałych. Często niemożliwe jest poznanie oryginalnego zastosowania budynku, a jeszcze trudniej określić, jak długo poszczególne funkcje trwały lub ile razy się zmieniały, dlatego też nie można oczekiwać, że uda się odnaleźć pierwotne struktury ogrodów – nowe kompozycje zastępowały te wcześniejsze, lokowane często w zupełnie innych częściach zespołu zabudowy, która zresztą rozwijała się i przekształcała w zasadzie w sposób ciągły¹¹. Opactwo jest żywą całością, na której opisana transformacja wywiera swoje piętno wraz z upływem czasu. Wiele powiązań ewolucyjnego łańcucha istnienia określonych struktur przestrzennych jest już nieczytelnych [21, s. 130]¹². To fakt wymagający silnego akcentowania w kontekście klasyfikowania kompozycji ogrodowych pod względem chronologicznym.

Współcześnie w strukturze wszystkich zachowanych ogrodów cysterskich na terenie Polski najtrwalszy wydaje się wirydarz – wewnątrz uformowane jako zielony dziedziniec, zamknięte w czworoboku budynków najtrudniej podlegało przekształceniom, jednak gdy wspólnota zakonna podejmowała decyzję o przebudowie klasztoru i ten najważniejszy ogród się zmieniał, a niekiedy nawet był likwidowany (np. w Krzeszowie).

W Polsce okres finalny kasat opactw cysterskich przypadł na XIX w. i poza dwoma wyjątkami, Mogiłą i Szczyrzycem, we wszystkich przypadkach stanowi zakończenie pierwszego, naturalnego okresu rozwoju klasztornych zespołów przestrzennych. Dalsze ich przekształcenia zostały zdeterminowane przez wypadki dziejowe, w czego konsekwencji wśród polskich założeń cysterskich mamy dziś zarówno nieistniejące już w warstwie nadziemnej (chronione już tylko jako stanowiska archeologiczne), zespoły zniszczone i oczekujące na zagospodarowanie, jak i klasztory ponownie reaktywowane. Trzeba zauważyć, że obok już nieistniejących pod względem materialnym zespołów istnieją i te, których walory i dobry stan zachowania spowodowały, iż zostały docenione i wpisane na prestiżową listę Pomników Historii (Krzeszów – il. 5, Łąd, Sulejów, w niedługim czasie także i Wąchock – il. 6).

Badania prowadzone przez autorkę sukcesywnie od 2006 r. na terenach zespołów cysterskich i pocysterskich pozwoliły na stwierdzenie, że najlepiej zachowana struktura przestrzenna istnieje w tych założeniach, które po-

namely, strong Baroque influences of monastery complexes were most probably connected with emphasizing the position of the Church as a significant landmark.

Apart from the adaptation to external conditions, the monastic life itself evolved – piety, politics and pragmatism always impinged one another – and it was for these reasons that the buildings had to perform newer and newer functions, while the accompanying areas which were functionally connected with them had to take into account these changes, therefore gardens as inextricably linked with architecture did not belong to permanent structures. It is sometimes quite impossible to discover the original usage of a given building and even more difficult to determine duration of its particular functions and how many times they changed; therefore, we cannot expect to find out the original garden structures because new arrangements replaced the former ones that were located in completely different parts of the complex development which in fact was basically all the time extended and transformed¹¹. An abbey is a living structure on which every transformation leaves its stamp as time goes by. Many connections of the evolutionary chain of the particular spatial structures are no longer to be discovered [21, p. 130]¹². This fact must be strongly emphasized in the context of classifying garden arrangements with regard to their chronological order.

Nowadays, in the structure of all the preserved Cistercian gardens in Poland, the most durable component seems to be the cloister – an internal part formed as a green courtyard and surrounded by buildings in the form of a quadrangle which was the most difficult to be transformed. However, when the monastic community decided to reconstruct the monastery, this most important garden also underwent changes and sometimes it was even liquidated (e.g. in Krzeszów).

In Poland the final period of Cistercian abbeys liquidation took place in the 19th century and apart from two exceptions, i.e. Mogiła and Szczyrzyc, in all cases it constituted the end of the first and natural period of spatial monastery complexes development. Their further transformations were determined by historical events, consequently among the Polish Cistercian layouts there are places no longer existing as over-ground structures (protected as archaeological sites only), complexes that are damaged and awaiting further development as well as monasteries which are newly reactivated. It should be emphasised that apart from materially non-existing complexes there are also those whose merits and good condi-

¹¹ Jako przykład może posłużyć analiza przekształceń opactwa sulejowskiego [23].

¹² Według Kinder najprawdopodobniej nie istniała żadna zasada określająca, jak mają wyglądać budynki przemysłowe czy rolnicze należące do zakonu cystersów – interpretacja tej części działalności zakonu nastrocza trudności. Zabudowania, które stoją do dziś, zachowały się dlatego, że od XII czy XIII stulecia przez cały czas pozostają użytkowane i co oczywiste dostosowywane do nowych potrzeb. Oznacza to jednak, że od tego czasu ewoluowały, zgodnie ze zmianą technologii i wymaganiami rynku. Trzeba zgłębić zasady ekonomii, warunków glebowych, dostępności wody i surowców w celu poprawnego zrozumienia funkcji tych budowli w określonych okresach [21, s. 129].

¹¹ A good example here is an analysis of transformations of Sulejów Abbey [23].

¹² According to Kinder, most probably there was no rule that determined the shape and appearance of industrial or farm buildings belonging to the Cistercian Order – the interpretation of this kind of activity of the Order causes difficulties. The buildings that are preserved until today still exist now because since the 12th and 13th centuries they have been used and thus adapted to the contemporary needs. This means, however, that they have been evolving in accordance with changes in technologies and market demands. If we wish to fully understand functions of these buildings in the particular periods, we need to know the principles of economy, soil conditions as well as water and raw materials availability [21, p. 129].

kasacie zachowały dawne funkcje i użytkowanie zgodne z pierwotnym. Kwestia zachowania dziedzictwa ogrodowego jest zdecydowanie trudniejsza do zdefiniowania, albowiem ogrody jako bardzo delikatne i stosunkowo krótkotrwałe formy przestrzenne (ze względu na czas życia roślin jako głównych elementów tworzących układy komponowane) w przypadku harmonijnie przebiegającej ewolucji zazwyczaj zastępowane są przez nowe nasadzenia, często przyjmując nowe formy komponowane, co związane jest z potrzebami funkcjonalno-przestrzennymi użytkowników oraz panującymi trendami artystycznymi. W przypadku harmonijnej ewolucji zmiany te następują

tion in which they are preserved contributed to the fact that they have been appreciated and included in the prestigious list of Objects of Cultural Heritage in Poland (Krzeszów – Fig. 5, Łąd, Sulejów and soon also Wąchock – Fig. 6).

According to the field research conducted by the author successively since 2006 in the areas of Cistercian and post-Cistercian complexes, it can be concluded that the best preserved spatial structure exists in these layouts which after liquidation maintained their original former functions and usage. The issue of preserving the garden heritage is much more difficult to define because gardens constitute very delicate and relatively short-lived spatial forms (with

II. 5. Krzeszów – zespół dawnego opactwa cystersów został uznany za Pomnik Historii rozporządzeniem Prezydenta RP z 14 kwietnia 2004 r. – Dz.U. 2004 nr 102 poz. 1057 (fot. M. Milecka, 2007)

Fig. 5. Krzeszów – a complex of the former Cistercian Abbey was recognized as Object of Cultural Heritage by virtue of Ordinance of the President of Poland dated 14 April 2004 – Diary Acts 2004 No 102 item 1057 (photo by M. Milecka, 2007)

II. 6. Opactwo w Wąchocku – zespół planowany do objęcia ochroną w postaci Pomnika Historii w 2013 r. (fot. M. Milecka, 2008)

Fig. 6. Abbey in Wąchock – the complex planned to be included under protection as Object of Cultural Heritage in 2013 (photo by M. Milecka, 2008)

jakoby naturalnie i kompozycja ogrodowa zyskuje bardziej dojrzałą formę artystyczną, spójną z architekturą i odzwierciedlającą potrzeby użytkownika, w tym przypadku wspólnoty klasztornej. Nie jest to jednak zasada, gdyż klasztory cysterskie to przede wszystkim wielkie gospodarstwa, w których czas *prosperity* zazwyczaj cechuje rozrost elementów dekoracyjnych i reprezentacyjnych, a czas kryzysu zwiększa w przestrzeni powierzchni użytkowane utylitarnie. Dotyczy to także, a może przede wszystkim, ogrodów jako form dość łatwo podlegających przemianom i potencjalnie najbardziej atrakcyjnych na wszelkiego rodzaju nowe inwestycje.

Problemy badawcze dotyczące średniowiecznej kompozycji ogrodu cysterskiego

Wiadomo, że koncepcja średniowiecznego ogrodu jest inspirowana Księgą Rodzaju, a całe jego wyposażenie nadawać ma mu rajski charakter. Począwszy od XIV w., w obrazowych i iluminowanych tekstach pojawiają się przedstawienia ogrodów, na ich podstawie można sobie wyobrazić kompozycję ogrodu klasztornego. Ilustracje te winny być jednak traktowane ostrożnie, są bowiem pełne symboli i odwołań do kultury biblijnej, które nie odzwierciedlają materialnej prawdy [15]. Jedynymi pewnymi źródłami w zakresie rekonstrukcji wyposażenia dawnych ogrodów klasztornych są dokumenty planistyczne, ryciny, opisy oraz zachowane relikty wyposażenia, również, a może przede wszystkim, te odkryte bądź takie, których istnienie zostało potwierdzone w wyniku badań archeologicznych. Święty Benedykt z Nursji zalecał w swoich regułach tak budować klasztory, aby wszystko, co jest niezbędne do życia, znajdowało się w ich obrębie¹³. Zapis tej reguły gwarantował samowystarczalność w zakresie zapotrzebowania w rośliny spożywcze, lecznicze i użytkowe. Od tego czasu wyraźnie zaczyna się kształtować szczególna struktura przestrzenna ogrodów klasztornych, obejmujących wcześniej scharakteryzowany już wirydarz, ogród ziołowy, ogród lub rozczłonkowane przestrzenie ogrody kuchenne, cmentarz, a z czasem ogrody opackie, zielone dziedzińce i rozległe plantacje uprawowe otaczające opactwo [15].

Należy jednak zdać sobie sprawę z tego, że taka struktura ogrodów towarzyszyła odpowiednio ukształtowanej jednostce przestrzennej, jaką był klasztor, a wiadomo, że jego tworzenie w formie zamkniętego czworoboku trwało niekiedy kilka wieków. Błędne jest zatem postrzeganie pierwszych ogrodów cysterskich jako założeń o tak wykształconej strukturze przestrzennej, albowiem współcześni badacze są pewni¹⁴, że w Polsce proces budowy opactw był długotrwały – po pierwszym okresie zazwyczaj prowizorycznych rozwiązań następował okres wznoszenia koś-

regard to the lifetime of plants as main components of planned arrangements) and in the case of a harmonious evolution they are usually replaced by new plants frequently assuming new compositional forms which is connected with functional and spatial needs of users and the existing artistic trends. In the case of a harmonious evolution these changes seem quite natural and the garden arrangement assumes a more mature artistic form which is consistent with architecture and reflects users' needs, i.e. a monastic community. However, it is not always the case since Cistercian monasteries are first of all great farms whose time of prosperity is usually characterised by the development of decorative and representative elements, while a time of crisis contributes to the increase of spaces used in an utilitarian way, and this also, or first of all, refers to gardens as forms that easily undergo changes and are potentially the most attractive to all kinds of new investments.

Research problems of mediaeval arrangement of the Cistercian garden

It is commonly known that the concept of a mediaeval garden is inspired by the Book of Genesis with the whole arrangement of the garden aimed at giving a paradise character to it. Starting from the 14th century representations of gardens were presented in pictorial and illuminated texts and on their basis it is possible to imagine an arrangement of the monastery garden. However, these illustrations ought to be treated with caution as they are full of symbols and references to the Biblical culture and do not reflect the material truth [15]. The only certain sources within the scope of reconstruction of the contents of the old monastery gardens are planning documents, prints, descriptions and preserved relics of the equipment, including the items discovered in reality or those whose existence was confirmed as a result of archeological research. Saint Benedict of Nursia in his rules recommended building monasteries in such a way that everything necessary for life should be within their area¹³. The provision of this rule guaranteed self-sufficiency as regards supplies of comestible, healing and useful plants. Since those times we can observe the explicit formation of a specific spatial structure of monastery gardens which comprised a cloister discussed above, herb garden, garden or spatially arranged vegetable gardens, cemetery and later on abbot gardens, green courtyards and large plantations surrounding an abbey [15].

Nevertheless, we ought to realize that this structure of gardens accompanied a specifically formed spatial unit, i.e. a monastery whose process of construction in the form of a closed quadrangle could last even two or more centuries. It is thus a mistake to perceive the first Cistercian

¹³ W miarę możliwości klasztor powinien być tak usytuowany, aby pomieścić w sobie niezbędne do życia elementy, takie jak młyn, woda, ogród i dać możliwość wykonywania wewnątrz murów klasztornych niezbędnych zawodów. Ma to sprawić, aby mnisi nie musieli wychodzić na zewnątrz, albowiem nie jest to korzystne dla zdrowia i duszy – rozdział 66 Reguł Benedyktyńskich [15, 232, przyp. 13].

¹⁴ Wśród nich: [5, s. 514–524], [6], [7], [24, s. 27–53], [25, s. 7–29].

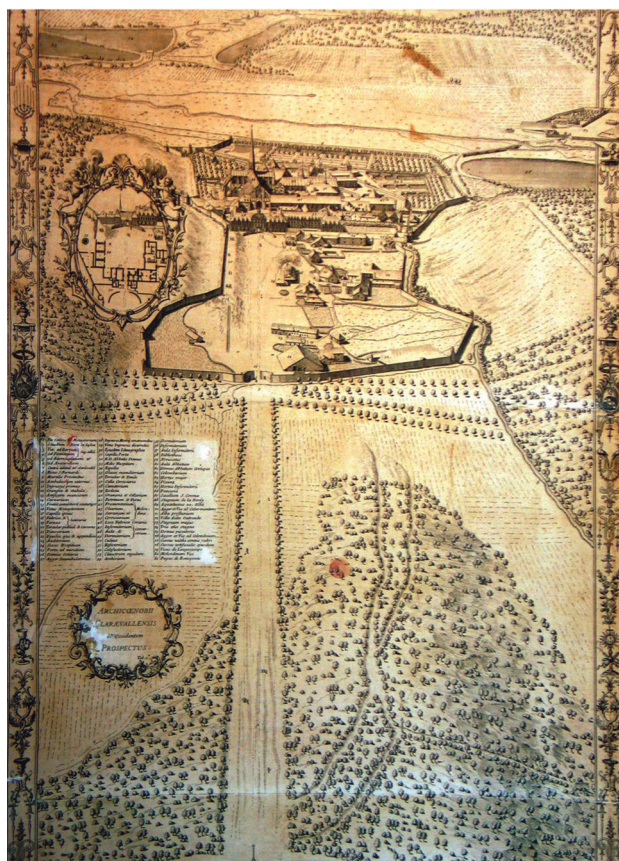
¹³ If possible the location of the monastery ought to include all the elements necessary for life such as a mill, water, a garden and provide possibilities to practice indispensable professions within the monastery walls. This is supposed to create a situation in which monks do not have to go outside as this is not advantageous for their health and souls – chapter 66 of the Benedictine Rules [15, 232, footnote 13].

ciola, a dopiero potem kolejnych skrzydeł klasztoru. I tak cztery najstarsze klasztory małopolskie bezpośredniej filiacji morimondzkiej (Jędrzejów, Sulejów, Wąchock i Koprzywnica) osiągnęły swą ostateczną formę w wieku XVI–XVII, a klasztory linii lubiąskiej formę pełnego czworoboku uzyskały w XIV–XV stuleciu [24], [25].

Należy zadać więc pytanie, jak w tym „przejściowym” okresie wyglądały ogrody. Nie można przecież mówić o wirydarzu, jeśli nie zamkniemy go w czworoboku zabudowy... Na pomoc przychodzą tu wykonane przez Milleya w 1708 r. szkice Le Petit Clairvaux, dokumentujące drewniane jeszcze budynki opactwa. Widać na nich ogrodzone (prawdopodobnie żerdziami) miejsca uprawy roślin, ulokowane pomiędzy różnymi zabudowaniami klasztorowymi (il. 7, 8). Na tych w zasadzie przypadkowo usytuowanych miniplantacjach zarysowano podłużne grządki, podobne do tych, jakie umieszczono na planie z Sankt Gallen. Można się domyślać, że w tym czasie przestrzeń klasztorna była mało uporządkowana, trudno też pisać o bardziej konsekwentnej kompozycji ogrodowej. Lokalizacja tych wczesnych cysterskich ogrodów z pewnością musiała uwzględniać uwarunkowania związane z topografią terenu. Dopiero wybudowanie klasztornej czworoboku (co praw-

gards as complexes whose spatial structure was shaped in this way because contemporary researchers are sure¹⁴ that in Poland the process of building abbeys was long-lasting and it included the first phase of usually makeshift solutions followed by a period of erecting the church and then constructing subsequent wings of the monastery. For example, four oldest Lesser Poland monasteries directly subordinated to Morimond Monastery (Jędrzejów, Sulejów, Wąchock and Koprzywnica) reached their final form in the 16th and 17th centuries, while the monasteries of Lubiąż line achieved the form of a full quadrangle in the 14th and 15th centuries [24], [25].

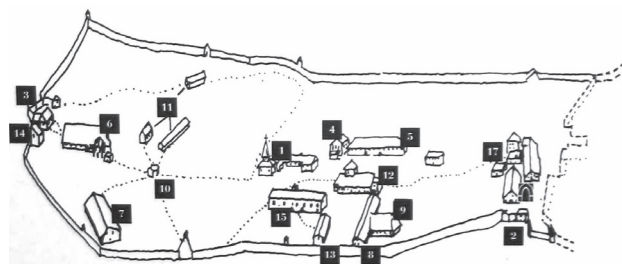
Hence, we should ask about gardens and their appearance in this ‘transitory’ period. It is impossible to discuss a cloister if we do not close it in a quadrangle of development... In this context, it is worth recalling the drawings of Le Petit Clairvaux made by Milley in 1708 which documented the wooden buildings of the then abbey. In these drawings we can see enclosed (probably by means of poles) places where plants were grown situated between various monastery buildings (Fig. 7, 8). On these in fact randomly situated mini plantations longitudinal plant beds were arranged similar to those which were situated on the plan from Sankt Gallen. We can guess that at that time the monastery space was rather disordered, so it is difficult to

Il. 7. Plan Clairvaux z XVIII w. Pierwsza część zabudowań obwiedzionych ogrodzeniem powyżej skupiny lasu to wspomniane w tekście zabudowania Le Petit Clairvaux, jakie wykonał Milley w 1708 r. (kopia w zasobach Muzeum w Clairvaux, fot. M. Milecka, 2008)

Fig. 7. Plan of Clairvaux from the 18th century. The first part of the development surrounded by a fence above the forest constitutes the development of Le Petit Clairvaux made by Milley in 1708 (a copy in the resources of the Museum in Clairvaux, photo by M. Milecka, 2008)

¹⁴ See for example: [5, pp. 514–524], [6], [7], [24, pp. 27–53], [25, pp. 7–29].

1. Stary klasztor / Old monastery
2. Dom bramny południowy / South gate-house
3. Dom bramny zachodni / West gate-house
4. Piec do dachówki / Roofing-tile furnace
5. Cegielnia / Brick-kiln
6. Obora zachodnia / West cow-shed
7. Obora południowo-zachodnia / South-west cow-shed
8. Obora południowa / South cow-shed
9. Stajnia / Stable
10. Magazyn / Warehouse
11. Dom konwersów / Converts' house
12. Stodoła / Barn
13. 14. 15. Budynek służby / Servants' building
17. Audytorium / Auditorium

Il. 8. Szkiec lokalizacji i powiązań funkcjonalno-przestrzennych pomiędzy pierwszymi zabudowaniami Le Petit Clairvaux, na podstawie wcześniej przedstawionego planu (w zasobach Muzeum w Clairvaux, odrys M. Milecka)

Fig. 8. Sketch of the location and functional-spatial relations between the first buildings of Le Petit Clairvaux, on the basis of a plan presented earlier (the resources of the Museum in Clairvaux, sketch by M. Milecka)

dopodobnie w wielu opactwach nastąpiło pod koniec średniowiecza, a niekiedy nawet później) dawało podstawy do zakładania ogrodów o strukturze funkcjonalnej i kompozycji, jaką powszechnie (i co trzeba podkreślić – błędnie), uważa się za charakterystyczną dla średniowiecza.

Mit o istnieniu na polskich ziemiach w średniowieczu „dojrzałego” zespołu ogrodów klasztornych, jak chociażby te teoretyczne, przedstawione na planie Sankt Gallen, należy odrzucić do czasu, gdy nie zostaną odkryte ich archeologiczne relikty lub inne miarodajne dowody. Opieranie się jedynie na informacjach pisanych, uzasadniających istnienie takich kompozycji w Polsce na zasadzie prawdopodobieństwa i analogii do tego co działo się na terenie zachodniej Europy, bez stosownych podstaw naukowych, wydaje się dziś niedojrzałe i nienaukowe. Tu należy odnieść się do ilustracji przedstawionych przez Ciołka [1] w monumentalnym dziele *Ogrody polskie*, w rozdziale poświęconym ogrodom średniowiecznym, ukazujących między innymi wirydarz Oliwy (w rzeczywistości prawdopodobnie XVIII-wieczny), ogrody Pelplina (o kompozycji w rzeczywistości zgodnej ze stanem z XVIII w.) czy też plan Mogiły datowany przez samego autora na 1838 r. i w sposób oczywisty prezentujący kompozycję ogrodów włoskich (podobno zachowanych w tym zespole aż do 2. poł. XX w.). Prawdopodobnie podążając za myślą swego wielkiego poprzednika, także i prof. Majdecki [2] nie ustrzegł się błędów, zamieszczając wśród przykładów ogrodów średniowiecznych, poza już przedstawionymi, odrys idealnego wprost planu XIII-wiecznego wirydarza klasztoru cysterskiego w Royamont (nie podając jednak źródła, które w świetle obecnych badań wydaje się mocno wątpliwe) oraz plan Clairvaux z 1708 r., a więc już XVIII-wieczny, gdzie podobnie jak na planie wcześniej przywołanej Mogiły widać kompozycję rozległego zespołu użytkowych ogrodów kwaterowych i sadów okalających zespół zabudowy klasztornej, jednakże już z czytelnymi kompozycjami barokowymi w obrębie wirydarzy i ogrodów dziedzińcowych.

W tym kontekście niezwykle wartościowe okazują się odnajdywane w archiwach źródła już nowożytne, w szczególności kartograficzne, dokumentujące poza planami zabudowy między innymi rozliczne kompozycje ogrodowe, także cysterskie. Źródła te są tym cenniejsze, im bardziej potwierdzone wynikami badań archeologicznych i współczesnymi odkryciami ich reliktyw. To one właśnie dają nam tak poszukiwaną prawdę historyczną i pojęcie o tym, jak kształtowano przestrzeń klasztorną, w tym ogrodową. Interesujące, że zakon cysterski w XII i XIII w. nie zostawił po sobie śladów piśmiennych na temat ogrodnictwa – żadnych tekstów dotyczących hodowli roślin, receptur medycznych, danych o szczególnych metodach uprawy, zapisków o uprawach winorośli czy drzew owocowych, ani też wzmianek o metodach ujarzmiania wody. Jako zakon kontemplacyjny bez zainteresowań czysto naukowych na początku swego istnienia nie tworzył nawet szkół klasztornych, co więcej – sami zakonnicy również nie studiowali. Studia medyczne zostały im zabronione, pomimo że klasztory cysterskie prowadziły szpitale. Można zatem domniemywać, że wiedza botaniczna i umiejętności ogrodnicze cystersów musiały być natury

write about a more consequent arrangement of the garden. Certainly, the location of these early Cistercian gardens was supposed to take into account the conditions connected with the local topography. Only after a monastery quadrangle was completed (which probably in many abbeys took place at the end of the Middle Ages or sometimes even later) could we talk about the basis for establishing gardens with a functional structure and the arrangement that is commonly (and which should be emphasized – wrongly) considered to be characteristic of the Middle Ages.

The myth about the existence of a ‘mature’ monastery garden complex in the Middle Ages in Poland, like the theoretical examples presented on the plan of Sankt Gallen, must be rejected until we discover their archeological relics or other reliable pieces of evidence in this regard. Relying only on the written records, which justify the existence of such arrangements in Poland on the basis of probability and analogies to the events that took place in Western Europe without having the appropriate scientific proof, seems to be immature and non-scientific today. In this place we ought to refer to the illustrations presented by Ciołek [1] in his monumental work *Polish Gardens (Ogrody Polskie)*, in the chapter on mediaeval gardens presenting *inter alia* the cloister of Oliwa (in fact probably the 18th-century one), the gardens of Pelplin (in reality with the arrangement being in accordance with the 18th-century state) or the plan of Mogiła dated at 1838 by the author himself and in an obvious way presenting the arrangement of Italian gardens (allegedly preserved in this complex until the second half of the 20th century). Most probably while following the ideas of his great predecessor, also Professor Majdecki [2] made some errors when he included among the examples of the mediaeval gardens, apart from the aforementioned ones, a drawing of an almost ideal plan of the 13th-century Cistercian monastery cloister in Royamont (however, without giving a source which in the light of the current research seems strongly dubious) and the plan of Clairvaux from 1708, belonging already to the 18th century where similarly to the plan of Mogiła mentioned above we can see an arrangement of an extensive complex of usable quarter gardens and orchards surrounding a monastery development complex, however, with explicit Baroque elements within the area of cloisters and courtyard gardens.

In this context, extremely valuable sources are encountered in our times in archives, in particular pertaining to cartographical materials which, apart from development plans, also document many other garden arrangements, including the Cistercian ones. These sources are truly priceless as they are confirmed by the results of archeological research and contemporary discoveries of their relics. It is due to them that we can arrive at historical truth that we search for so much and get the notion of how the monastery space was managed, especially the garden space. Interestingly enough, the Cistercian Order in the 12th and 13th centuries did not leave any traces of written records referring to gardening – there are no texts on plant growing, medicinal recipes, information on special methods of cultivation, wine or fruit tree growing or any mentions about methods of water control. As a contemplative order without any scientific interests since the beginning

czysto praktycznej. Swoją wiedzę najprawdopodobniej zdobywali jako czynni rolnicy i ogrodnicy poza murami i wewnątrz klasztoru, poprzez znój codziennej pracy, ale także poprzez ustny przekaz nabytych doświadczeń i umiejętności. Wiedzę teoretyczną w tej kwestii i włączenie jej do kanonu lektur czasów im współczesnych pozostawili innym [15], [26].

Zamiast podsumowania kilka słów o związku cysterskiego opactwa z krajobrazem

Klasztory stanowiły w średniowiecznym świecie oazy porządku, zasobności i piękna. Leżały zazwyczaj w miejscach szczególnie malowniczych, na których tle harmonijna, imponująca architektura nie stanowiła dysonansu. Zastrzeżenia cystersów co do piękna zmysłowego wyrażenie milkły wobec piękna przyrody. Ich opactwa bardziej niż benedyktyńskie były związane z miejscem, z którego wyrastały. Były bardziej zintegrowane z otaczającą przyrodą. Program przestrzenny opactwa, jako swoisty wyraz reguły zakonnej, mnisi każdorazowo realizowali, wybierając miejsce nad rzeką, otoczone lasami, wolne od zagrożenia przed powodzią, ale o potencjalnie dobrych warunkach wodnych. Konsekwentnie wkomponowywali w nie swoją zabudowę, którą w miarę potrzeb rozbudowywali, a otaczającą ją środowisko przekształcali (il. 9) [27].

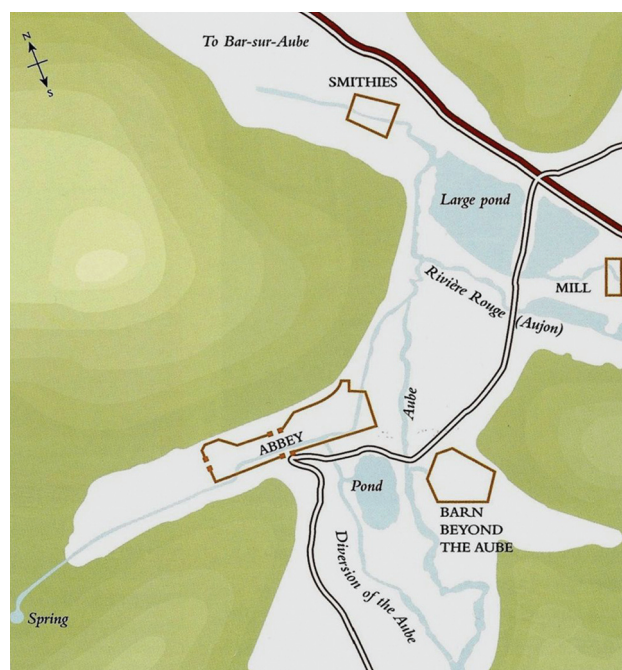
W kontekście zapisów reguły cysterskiej i przestrzennego jej wyrazu, co we wstępie artykułu nazwano „ogoloceniem”, dolinne usytuowanie opactw powinno być rozumiane nie tylko w kontekście potencjalnej atrakcyj-

of its existence it did not establish any schools, even monastery schools, what is more, the monks themselves were not involved in studying either. They were forbidden to study medicine, although Cistercians ran hospitals. Thus, it can be presumed that the Cistercian knowledge of botany and their gardening skills must have been strictly practical. Most probably they gained their knowledge as active farmers and gardeners beyond and within the monastery walls, through the toil of everyday work and also by means of oral transfer of knowledge and the acquired experiences and skills. So we can say that they left the theory and ways of including it into the canon of required reading of their times to others [15], [26].

A few words about the connection of a Cistercian Abbey with the landscape instead of the final word

In the mediaeval world monasteries constituted oases of order, affluence and beauty. They were usually situated in particularly picturesque places against the background of which their harmonious and impressive architecture did not constitute a dissonance. Objections of Cistercians as to sensual beauty disappeared in the presence of the beauty of nature. Their abbeys were connected with the place they grew from in a more explicit way than Benedictine abbeys. They were more integrated with surrounding nature. Each time the monks carried out a spatial programme of their abbey as a specific expression of the Rule of the Order by choosing a place situated by a river, surrounded by forests, free from flood dangers but with potentially good water conditions. They consequently built their development into nature, which they extended as necessary and thus transformed the surrounding environment [27] (Fig. 9).

In the context of provisions of the Cistercian Rule and its spatial expression, which in the introduction was referred to as ‘deprivation’, the fact that abbeys were located in valleys ought to be understood not only in the aspect of a fertile and potentially attractive area for development but also with regard to the meaning. We cannot forget that the first Cistercian churches were deprived of towers¹⁵, which significantly hindered the exposition of their presence in the landscape. Similarly, the dominance of the complex as a centre of producing goods (and this was a function that the monastery performed throughout centuries, apart from religious ones) was by no means desirable. We must bear in mind that the silhouettes of Cistercian abbeys are somehow hidden in the landscape even today and they reveal their presence only when we are in the close vicinity of them. In spite of enormous transformations of the landscape, its general urbanization and the associated changes in natural conditions, which are manifested by significant reduction or even disappearance of forest complexes originally surrounding abbeys and thus efficiently hiding them,

Il. 9. Sytuacja przestrzenna Clairvaux na tle uwarunkowań środowiska oraz sieci dróg, niedat. (plansza w zasobach Muzeum w Clairvaux, fot. M. Milecka, 2008)

Fig. 9. Spatial situation of Clairvaux seen against the background of the existing environmental conditions and a network of roads.

No date (a board in the resources of the Museum in Clairvaux, photo by M. Milecka, 2008)

¹⁵ The obligation not to erect towers and recommendations to use artistic decorations sparingly had an especially impairing influence on the formation of the western façade in Cistercian churches. They are impoverished because it was impossible to use a more diverse structural arrangement; hence the monotony of bare wall surfaces [13, pp. 11–12].

ności tych terenów (np. żyzności), ale także w kontekście symbolicznym. Nie można zapomnieć, że pierwsze kościoły cysterskie były programowo pozbawione wież¹⁵, co w znaczny sposób utrudniało podkreślenie w krajobrazie ich obecności. Podobnie dominacja zespołu jako ośrodka dóbr (a takie funkcje poza religijnymi przecież przez wieki pełnił klasztor) również nie była pożądana. Warto podkreślić, że sylwety opactw cysterskich do dziś często są skryte w krajobrazie, ujawniając swą obecność dopiero, gdy znajdzie się w bliskim ich sąsiedztwie. Pomimo ogromnych przekształceń krajobrazu, jego generalnej urbanizacji i związanych z nią zmian warunków przyrodniczych, objawiających się między innymi znacznym uszczupleniem, a niekiedy całkowitym zniknięciem kompleksów leśnych pierwotnie otaczających klasztory, a przez to skutecznie je maskujących, ta cecha cysterskiej lokacji nadal jest charakterystyczna i czytelna w wielu opactwach. Wyjaśnienia opisanego stanu rzeczy należy szukać w charyzmie zakonu. Zalesiona dolina dawała doskonale możliwości do ukrycia się przed światem. Historia pokazała jednak, że to, co św. Bernard tak krytykował u benedyktynów, dotknęło i jego zgromadzenie – pułapka zarządu majątkiem, prowadzenia interesów ze światem, powiększania dóbr i ich rozrostu *de facto* zniszczyła czyste reguły cysterskie, tak symbolicznie czytelne w najstarszych programach przestrzennych.

Co do ogrodów, to pierwsze, z pewnością „skromne” kompozycje użytkowe, możliwe, że mocno niedoskonałe pod względem kompozycyjnym, z czasem przekształcono w coraz bardziej bogate dekoracjami zespoły, których nie powstydziliby się najznamienitsze pałace. Kres ewolucji tych układów i związanego z nimi krajobrazu przyniosły kasaty. Dziś ogrody cysterskie można oglądać głównie na nowożytnych rycinach, odnajdując niekiedy ich realne relikty w przestrzeni. Tym większa ranga ich dokumentowania, a jednocześnie świadome działania w procesie rewaloryzacji opisanych zasobów, co ważne – niepowodujące zatarć historycznych reliktyw cysterskiego dziedzictwa (il. 10).

¹⁵ Nakaz bezwieżowości i zalecenie oszczędnego używania dekoracji plastycznych wpłynęły szczególnie upośledzająco na ukształtowanie elewacji zachodniej w kościołach cysterskich. Są one ubogie przez niemożność stosowania bardziej urozmaiconej kompozycji brył i monotonię nagich powierzchni ściennych [13, s. 11–12].

Il. 10. Współczesna aranżacja wirydarza w Wągrowcu (fot. M. Milecka, 2007)

Fig. 10. Modern arrangement of the cloister in Wągrowiec (photo by M. Milecka, 2007)

this feature of the Cistercian location is still clearly visible in cases of many abbeys. This phenomenon could be explained by the charisma of the Order. A forested valley provided excellent possibilities of hiding from the world. However, history shows that the things that Saint Bernard criticized in Benedictines also became the fate of his Order – the trap of managing property, conducting business with the world, augmenting and enlarging possessions in fact destroyed clear Cistercian rules, which were so symbolically explicit in the oldest spatial arrangements. As far as the gardens are concerned, we have to admit that the first ‘simple’ usable arrangements which could have been highly imperfect in their character, in the course of time were transformed into more decorative complexes that could form a part of even the most remarkable palaces. Liquidation of orders brought an end to the evolution of these systems and landscape transformations. Today, we can admire Cistercian gardens mainly in modern drawings, sometimes finding their real relics in the space. It is extremely important to document them and introduce conscious activities in the process of revalorization of these described resources and at the same time not to blur the historical relics of the Cistercian heritage (Fig. 10).

Translated by
Bogusław Setkiewicz

Bibliografia/References

- [1] Ciołek G., *Ogrody polskie*, Wydawnictwa Budownictwo i Architektura, Warszawa 1954.
- [2] Majdecki L., *Historia ogrodów. Przemiany formy i konserwacja*, PWN, Warszawa 1981.
- [3] Leroux-Dhuys J.F., *Les abbayes cisterciennes en France et en Europe*, Editions Place des Victoires, Paris 1998.
- [4] Łuzyniecka E., *Architektura średniowiecznych klasztorów cysterskich filiacji lubińskiej*, Oficyna Wydawnicza PWr, Wrocław 1995.
- [5] Łuzyniecka E., *Okresy rozkwitu architektury cysterskiej na Śląsku*, [w:] A.M. Wyrwa, J. Dobosz (red.), *Cystersi w społeczeństwie Europy Środkowej*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2000, 514–524.
- [6] Łuzyniecka E., *Architektura klasztorów cysterskich. Filie lubińskie i inne cenobia śląskie*, Oficyna Wydawnicza PWr, Wrocław 2002.
- [7] Łuzyniecka E., Świechowski Z., Kunkel R., *Architektura opactw cysterskich. Małopolskie filie Morimond*, Oficyna Wydawnicza PWr, Wrocław 2008.
- [8] Augustyniak J., *Z badań nad obwodem obronnym cysterskiego opactwa w Sulejowie*, [w:] J. Olczak (red.), *Archaeologia Historica Polona*, t. 5, Wydawnictwo UMK, Toruń 1997, 83–95.

- [9] Augustyniak J., *Rozwój przestrzenny cysterskiego założenia klasztorowego w Sulejowie do końca XVI wieku w świetle badań archeologicznych*, [w:] A.M. Wyrwa, J. Dobosz (red.), *Cystersi w społeczeństwie Europy Środkowej*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2000, 436–464.
- [10] Augustyniak J., *Cysterskie opactwo w Sulejowie. Rozwój przestrzenny do końca XVI wieku w świetle badań archeologiczno-architektonicznych w latach 1989–2003*, Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi, Łódź 2005.
- [11] Kajzer L., *Kogo deptali Cystersi w Rudach koło Raciborza?*, [w:] J. Olczak (red.), *Archaeologia Historica Polona*, t. 5, Wydawnictwo UMK, Toruń 1997, 97–107.
- [12] Piwek A., *Architektura kościoła pocysterskiego w Oliwie od XII do XX wieku. Świątynia zakonna białych mnichów*, Wydawnictwo Bernardinum, Pelplin 2006.
- [13] Świechowski Z., *Opactwo cysterskie w Sulejowie*, PWN, Poznań 1954.
- [14] Wyrwa A.M., Strzelczyk J., Kaczmarek K. (red.), *Monasticon Cisterciense Poloniae, Dzieje i kultura męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej od średniowiecza do czasów współczesnych*, t. 1 i 2, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1999.
- [15] Milecka M., *Ogrody cystersów w krajobrazie małopolskich opactw filii Morimundu*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2009.
- [16] Milecka M., Średniowieczne dziedzictwo sztuki ogrodowej klasztorów europejskich, „Hereditas Monasteriorum” 2012, vol. 1, 31–56.
- [17] Opsomer-Halleux C., *The medieval garden and Its Role in Medicine*, [w:] E.B. Macdougall (red.), *Medieval gardens*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection Trustees for Harvard University, Washington 1986, 93–113.
- [18] Milecka M., *Zarządzanie wodą w opactwach cysterskich*, [w:] K. Gerlic (red.), *Architektura i technika a zdrowie*, Zakład Graficzny Politechniki Śląskiej, Gliwice 2008, 143–154.
- [19] Milecka M., *Doliny cysterskie – historia i współczesność*, [w:] D. Chylińska, J. Łach (red.), *Studia krajobrazowe a ginące krajobrazy*, Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki, UWr, Wrocław 2010, 63–72.
- [20] Stoffler H.D., *Kräuter aus dem Klostergarten*, Jan Thorbecke Verlag, Stuttgart 2005.
- [21] Kinder T.N., *Cistercian Europe. Architecture of Contemplation*, Grand Rapids, Michigan/Cambridge 2002.
- [22] Milecka M., *Krajobraz opactwa sulejowskiego – historia przekształceń*, [w:] J. Janicki, Z. Borkowski (red.), *Krajobraz i ogród wiejski. Zmienność krajobrazów otwartych*, t. 5, Wydawnictwo KUL, Lublin 2008, 187–206.
- [23] Kłoczowski J., *Cystersi w Europie Środkowowschodniej wieków średnich*, [w:] A.M. Wyrwa, J. Dobosz (red.), *Cystersi w społeczeństwie Europy Środkowej*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2000, 27–53.
- [24] Kłoczowski J., *Dzieje chrześcijaństwa polskiego*, Świat Książki, Warszawa 2007.
- [25] Machowski M., *Architektura kluniacka i cysterska*, [w:] J. Mrozek i in. (red.), *Sztuka świata*, t. 4, Arkady, Warszawa 2004, 7–29.
- [26] Haushild S., *Das Paradies auf Erden. Die Gärten der Zisterzienser*, Thorbecke, Stuttgart 2007.
- [27] Holeczek A., *Dyskusja*, [w:] E. Chojecka (red.), *Sztuka a natura. Materiały XXXVIII Sesji Naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki prowadzonej 23–25 listopada 1989 roku w Katowicach*, Oddział Górnśląski Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Katowice 1991, 448–466.

Streszczenie

Program użytkowy cysterskiego klasztoru jest swoistym, przestrzennym wyrazem reguły zakonu. Biali, czy też jak nazywano ich szarzy mnisi, realizowali go, wybierając na budowę swego opactwa miejsce nad rzeką, w otoczeniu lasów i mokradeł, ale o korzystnych warunkach środowiskowych i potencjalnych możliwościach rozwoju gospodarczego. W sposób konsekwentny wkomponowywali w nie swoją zabudowę, którą z czasem w miarę potrzeb rozbudowywali, a otaczające ją środowisko przekształcali. Istotnym elementem cysterskiego zespołu zabudowy klasztornej były dopełniające ją programowo, a pod względem przestrzennym przenikające struktury budowlane – ogrody. Struktura przestrzeni ogrodowych była wynikiem realizacji reguły i choć funkcje podstawowych typów ogrodów aż do czasów kasat utrzymały się, to ich kompozycje, jak też i lokalizacje w obrębie zespołów klasztornych ulegały zmianom, co ściśle wiązało się z wykorzystaniem przestrzeni całego zespołu i poszczególnych obiektów budowlanych, a te niekiedy zmieniały swoje funkcje i formy. W niniejszym artykule przedstawiono podstawowe zasady kompozycji ogrodowych, prezentując pokrótce typy ogrodów, jakie istniały w klasztorach cysterskich. Odniesiono się także do obowiązującej nadal literatury dotyczącej średniowiecznego dziedzictwa ogrodowego w cysterskich klasztorach i poruszono problem ochrony autentyczności związanej z działalnością *stricte* cysterską. Nie można zapominać, że ewolucja opisywanych zespołów trwa, a istniejące domy klasztorne cystersów i innych zgromadzeń w miarę swoich potrzeb tworzą na bazie dawnych zespołów ogrody współczesne, które to często nie mają wiele wspólnego z dawnymi kompozycjami. Dziś przeważnie są to po prostu tereny wypoczynku, niezadko z wkomponowanymi w układy zieleni obiektami sportu i rekreacji, ale także elementami dekoracyjnymi całkowicie obcymi cysterskiej tradycji. Niezwykle ważne jest, aby przy całej atrakcyjności tych „nowości” założenia klasztorne, w których obrębie istnieją relikty ogrodów, przynosiły do przyszłości dawną tradycję ogrodu klasztorowego, który co prawda pod względem funkcjonalno-kompozycyjnym wciąż ewoluował, ale przez wieki był ważnym nośnikiem treści symbolicznych i przekazu religijnego, a ponadto istotnym dokumentem poziomu życia, wiedzy, a przede wszystkim stosunku człowieka do przyrody.

Słowa kluczowe: opactwo, cystersi, ogrody klasztorne, krajobraz

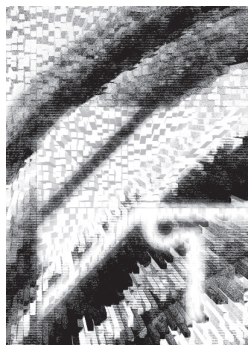
Abstract

A usable plan of the Cistercian monastery constitutes a specific spatial expression of the Rule of the Order. The White or the so called grey monks carried out this plan by choosing a place to build their abbeys by a river, surrounded by forests and wetlands, but characterised by good environmental conditions and potential possibilities of economic development. They consequently built their development into nature, which they extended as necessary and thus transformed the surrounding environment. A significant element of a Cistercian monastery development complex was constituted by gardens – building structures that complemented the development as regards its program and simultaneously permeated its space. The structure of garden spaces was an effect of implementing the Rule and although functions of the basic types of gardens were maintained until the times of dissolution of orders, their arrangements and locations within the monastery complexes underwent changes which was strictly connected with the usage of the entire complex space and its particular buildings and these, in turn, at times changed their functions and forms. This article was aimed at presenting the basic principles of garden arrangements and specifying briefly types of gardens that existed in Cistercian monasteries. It also included references to the still vital literature of the mediaeval garden heritage of Cistercian monasteries and a discussion of the problem of protecting the original connected with strictly Cistercian activities. We must bear in mind the fact that the evolution of the discussed complexes takes places all the time and the existing Cistercian and other orders monastery houses create modern gardens on the base of the former complexes, in accordance with their present needs, which frequently have little in common with the old arrangements. Today these places are quite often simply relaxation areas with numerous sport and recreation facilities built into green arrangements and other decorative components that are totally alien to the Cistercian tradition. With all the attractiveness of these ‘novelties’, it is extremely important that the monastery complexes within which the garden relics are preserved could transfer into the future the old traditions of the monastery garden that underwent a constant evolution as regards its functions and arrangement, but nonetheless throughout centuries was an important medium of symbolic content and religious aspects of life and moreover it constituted a significant record documenting the level of life, knowledge and first of all an attitude of man towards nature.

Key words: abbey, Cistercians, monastery gardens, landscape

Opactwo cystersów w Wąchocku,
głowica kolumny w kapitularku (fot. E. Łużyniecka)
Cistercian Abbey in Wąchock, the column head
in the chapterhouse (photo by E. Łużyniecka)

Janusz Nowiński SDB*

*Ogrody dawnego opactwa cysterskiego Najświętszej Marii Panny
i św. Mikołaja w Łądzie*

*Gardens of the former Cistercian Abbey of the Virgin Mary
and Saint Nicholas in Łąd*

Opactwo pw. Najświętszej Marii Panny i św. Mikołaja w Łądzie zostało założone w ostatniej ćwierci XII w. na prawym brzegu Warty – w miejscu odosobnionym i zasobnym w wodę. Jest jednym z modelowych i najpiękniej położonych cysterskich klasztorów na naszych ziemiach (il. 1). O jego wyjątkowych wartościach zabytkowych świadczą do dziś m.in. wybitne dzieła architektury i sztuk plastycznych w nim zachowane. Wysoki poziom prezentowały również klasztorne ogrody [1]. Należy w tym momencie przypomnieć, że w okresie nowożytnym Łąd był uważany powszechnie za najstarsze opactwo cysterskie w ustanowionej w 1580 r. Polskiej Prowincji Cystersów i jako opactwo-matka polskich klasztorów aspirował do roli wzorca dla pozostałych cenobiów (według klasztornej tradycji, sięgającej XIII w., fundacja łądzkiego opactwa miała mieć miejsce w 1145 r.)¹. Propagatorem tej idei był największy opat Łądu doby nowożytnej, mecenas nauki i sztuki, Mikołaj Antoni Łukomski (1672–1750), rządzący opactwem w latach 1697–1750. W zamyśle ambitnego opata-mecenasa zewnętrznym potwierdzeniem primatu Łądu powinna być okazała forma, dostojność oraz splendor architektury, wystroju, wyposażenia tutejszego kościoła i klasztoru². Nie ulega wątpliwości, że jego sta-

The Virgin Mary and Saint Nicholas Abbey in Łąd was founded in the last quarter of the 12th century on the right bank of the Warta River – in a place that was isolated and rich in water. It is one of the model and most beautifully situated Cistercian monasteries on our lands (Fig. 1). Some remarkable works of architecture and fine arts which are preserved in it until today constitute its unique monumental values. Monastery gardens also present a high level of architecture [1]. We ought to bear in mind that in the modern times Łąd was considered to be the oldest Cistercian abbey in the Polish Cistercian Province that was established in 1580 and as the mother-abbey of Polish monasteries it aspired to perform the role of a model for other cenobia (according to the monastic tradition dating back to the 13th century, the foundation of Łąd abbey was supposed to take place in 1145)¹. Mikołaj Antoni Łukomski (1672–1750) – the greatest Łąd abbot of modern times, a patron of science and arts who governed the abbey in the years 1697–1750 was a promoter of this idea. According to this ambitious abbot and patron, the external confirmation of Łąd primacy should be expressed by means of its magnificent form, dignity and splendour of architecture, interior design, furnishings of the church and monastery². There is no doubt that he took

* Instytut Nauk Historycznych UKSW w Warszawie/Institute of History Science, Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw.

¹ Na temat historii Polskiej Prowincji Cystersów zob. [2, s. 76 i n.].

² Więcej na temat osoby Mikołaja A. Łukomskiego i jego mecenarskich inicjatyw zob. [3, s. 385–406].

¹ More on the history of the Polish Cistercian Province see: [2, p. 76 and further].

² More information about Mikołaj A. Łukomski and his patron initiatives see: [3, pp. 385–406].

Il. 1. Dawne opactwo cysterskie w Łądzie nad Wartą, widok od strony północno-wschodniej, u dołu teren dawnego ogrodu opackiego, w głębi ogród na wyspie, po prawej park przykościelny (fot. Z. Tomczak)

Fig. 1. Former Cistercian Abbey in Łądz upon Warta, view from the north-east side, below: former abbot garden area, in the background: the garden on the island, on the right: the church park (photo by Z. Tomczak)

raniom o piękno i dostojność gmachów klasztoru, kościoła i nowo wzniesionego pałacu opackiego towarzyszyła równa troska o piękno ich otoczenia.

Kasata cysterskiego opactwa w Łądzie w 1819 r. położyła kres jego blisko 700-letniej historii. Konsekwencją kasaty stała się m.in. likwidacja bogatych zbiorów łądzkiej biblioteki, archiwum opactwa zaginęło. Z powodu dewastacji po kasacie otoczenia dawnego opactwa oraz braku danych archiwalnych trudno jest dzisiaj precyzyjnie odtworzyć pierwotny charakter i aranżację klasztornych ogrodów. Pewne informacje na ich temat odnajdujemy w relacjach i przekazach ikonograficznych z XIX w., a zwłaszcza w *Kronice* oo. kapucynów, którzy w 1850 r. objęli chylący się ku upadkowi kościół i pocysterskie zabudowania³.

Najstarsza informacja o ogrodach łądzkich pochodzi z 1827 r., kiedy to – krótko po kasacie opactwa cystersów – biskup kalisko-kujawski Józef Sebastian Koźmian zamierzał przenieść z Kalisza do Łądu swoją rezydencję oraz część seminarium wrocławskiego. W przedstawionym mu sprawozdaniu na temat stanu zabudowań i otoczenia dawnego klasztoru cystersów wymienione są m.in. dwa ogrody utrzymane w dobrym stanie [6, s. 89], [7, s. 295, 297]. Wzmiankowane założenia to niewątpliwie ogród konwentualny – położony przy kanale rzeki Warty i na wyspie, oraz ogród opacki – otaczający pierwotnie od południa i północy pałac opata. Nowi gospodarze klasztoru w Łądzie, kapucyni, podjęli szeroko zakrojoną akcję restauracji i odbudowy zdewastowanych zabudowań oraz ich otoczenia, czyli łąki i 12 mórg ogrodu, stanowiących

great care not only of the beauty and majesty of the monastery and church buildings as well as of a newly erected abbot palace, but was also dedicated to the beauty of their surroundings.

The dissolution of the Cistercian abbey in Łądz in 1819 put an end to its almost 700-year-old history. As a consequence, *inter alia*, a rich collection of Łądz library was liquidated and the abbey archive was lost. Due to the devastation of the surroundings of the old abbey after its dissolution and a lack of any archival data, it is difficult to reconstruct precisely the original character and arrangement of the monastery gardens. Certain information as regards the gardens can be found in the reports and iconographic messages from the 19th century, in particular in *The Chronicle* of Capuchin Fathers who took over the impoverished church and the remaining post-Cistercian facilities³.

The oldest information about Łądz gardens dates back to 1827 when – shortly after the liquidation of the Cistercian abbey – the bishop of Kalisz and Kujawy Józef Sebastian Koźmian intended to move his residence and a part of Wrocław Seminary from Kalisz to Łądz. In the report that was submitted to him concerning the condition of the buildings and surroundings of the old Cistercian monastery there is a mention of, *inter alia*, two gardens kept in good condition [6, p. 89], [7, pp. 295, 297]. Undoubtedly, the aforementioned layouts consisted of a convent garden – situated by the Warta River canal and on the island and an abbot garden which originally surrounded the abbot palace from the south and north. The new hosts of the monastery in Łądz, i.e. Capuchins, undertook exten-

³ Zob. [4]; na temat historii kapucynów w Łądzie zob. [5, s. 210–271]. *Kronika*, prowadzona przez anonimowych członków kapucyńskiego konwentu w Łądzie, obejmuje okres od przybycia zakonników do Łądu w 1850 r. do 1 kwietnia 1864 r. (ostatni zapis). 5 kwietnia 1864 r. kapucyni z Łądu zostali aresztowani przez wojsko rosyjskie. Kościół i klasztor zamknięto.

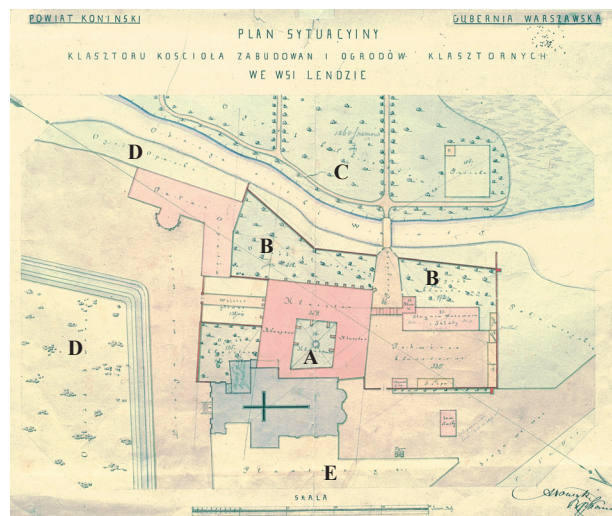
³ See: [4]; on the history of Capuchins in Łądz see: [5, pp. 210–271]. *The Chronicle* which was kept by anonymous members of the Capuchin convent in Łądz comprises the period from 1850 when the monks arrived in Łądz until 1 April 1864 (the last entry). On the 5th of April the Łądz Capuchins were arrested by the Russian army. The church and the monastery were closed.

resztówkę dawnych posiadłości ziemskich pozostawioną cystersom przez zaborców⁴. W latach 1851–1853, dzięki środkom zebranych na kweście w całym Królestwie Polskim oraz pomocy artystów i rzemieślników z Warszawy, została przeprowadzona kompleksowa renowacja kościoła i klasztoru wraz z ich wyposażeniem [5, s. 233–236]. Odnowę dawnych ogrodów klasztornych oraz uporządkowanie placu przed kościołem kapucyni przeprowadzili sukcesywnie własnymi siłami. Efekt ich starań wraz z dyspozycją klasztornych ogrodów dokumentuje – wspomniana już – klasztorna *Kronika* oraz najstarszy zachowany plan zabudowań i zagospodarowania terenu wokół dawnego łądzkiego opactwa – jest to *Plan sytuacyjny klasztoru kościoła zabudowań i ogrodów klasztornych we wsi Łądzie. Powiat koniński. Gubernia warszawska*. Dokument ten, sygnowany przez A. Nowaka i B.P. Kamińskiego, został sporządzony około 1865 r. po likwidacji kapucyńskiego klasztoru przez rząd carski w kwietniu 1864 r. i prezentuje rzut budowli dawnego założenia cysterskiego z naniesionymi terenami wokół niego, w tym również ogrodami klasztornymi (il. 2) [9]. Plan o wymiarach 65×45 cm jest wykreślony na kremowym kartonie piórkiem i podmalowany akwarelą. U dołu planu zamieszczona jest skala liczona w sążniach rosyjskich. Na rewersie arkusza widnieje inskrypcja ołówkiem w języku rosyjskim: *Liend pokapucynskij*. Plan powstał około 1865 r. po kasacji klasztoru kapucynów w 1864 r., a przed powiększeniem liczby guberni w Królestwie Polskim w 1867 r., kiedy to Łąd znalazł się ponownie na terenie guberni kaliskiej. Z analizy archiwalnego planu wynika, że w bezpośrednim otoczeniu klasztoru i kościoła znajdowały się obszary zagospodarowane jako ogrody.

Ogrody klasztorne około 1865 r.

Prezentację dawnych ogrodów cysterskiego klasztoru w Łądzie pragnę przedstawić w oparciu o dyspozycję powyższego planu, na którym naniosłem oznaczenia literowe (A, B, C, D, E) poszczególnych obszarów funkcjonujących przy dawnym klasztorze cystersów jako ogrody.

Zgodnie z tradycją cysterskich cenobitów wirydarz (*hortus conclusus/paradisus claustralis*, na planie Nowaka i Kamińskiego opisany jako *Klaustrum*) (il. 2 – A) pełnił funkcję wewnętrznego ogrodu w obrębie *claustrum*, zwykle połączonego z obecnością wody⁵. Łądzki wirydarz powstał około połowy XIV w. podczas przeprowadzonej wówczas rozbudowy klasztoru (il. 3). Z czterech stron otaczały go trakty sklepionych krzyżowo krużganków otwierających się ostrołukowymi oknami do jego wnętrza. Podczas barokizacji klasztoru w 1. tercji XVIII w. pracami kierował Pompeo Ferrari. Nadbudowano wtedy piętro klasztoru, lokując na tym poziomie w jednotraktowym skrzydle północnym bibliotekę. Okna krużganków

Il. 2. Plan sytuacyjny klasztoru, kościoła, zabudowań i ogrodów klasztornych we wsi Łądzie, około 1865 r. [9]:
A – wirydarz, B – ogród klasztorny nad kanałem Warty,
C – ogród na wyspie, D – ogród opacki,
E – plac przed kościołem i park przykościelny

Fig. 2. Location plan of the monastery, church, monastic buildings and gardens in the village of Lend (Łąd), circa 1865 [9]:
A – cloister, B – monastery garden on the Warta canal,
C – garden on the island, D – abbot garden,
E – square opposite the church and church park

sive efforts aimed at the restoration and reconstruction of the devastated buildings as well as their surroundings, namely, meadows and a 12-acre garden, which constituted the remains of the former estates that were left to Cistercians by the invaders⁴. In the years 1851–1853, due to a national collection of funds organised in the entire Kingdom of Poland and the help of artists and craftsmen from Warsaw, an extensive renovation of the church and monastery along with their furnishings was carried out [5, pp. 233–236]. The Capuchins successively renovated the old gardens and set in order the square in front of the church on their own. The result of their efforts along with the disposition of the monastic gardens is documented in the aforementioned monastery *Chronicle* as well as in the oldest preserved plan of buildings and land development around the old Łąd abbey – it is a *Location plan of the monastery, church, monastic buildings and gardens in the village of Lend. Konin County. Warsaw Governorate*. This document, which was signed by A. Nowak and B.P. Kamiński, was prepared about 1865 after the liquidation of the Capuchin monastery by the Tsarist Government in April 1864 and presents a projection of buildings of the former Cistercian layout with the terrains around it, also including monastic gardens (Fig. 2) [9]. The 65×45 cm plan is drawn with a feather on a yellow carton and painted with aquarelle. At the bottom of the plan there is a scale counted in Russian fathoms. On the reverse of the

⁴ Tyle na użytek klasztoru pozostawił w 1796 r. rząd pruski, przydzielając roczną pensję na utrzymanie opata i klasztoru, zob. [8, s. 21].

⁵ Zob. [10, s. 43], [11, s. 82]; monograficzne ujęcie problemu cysterskich ogrodów w małopolskich opactwach prezentuje publikacja [12; charakterystyka przestrzeni wirydarza s. 155 i n].

⁴ This was the area that the Prussian government left for the monastery use in 1796 as well as an annual allowance for costs of living of the abbot and supporting the monastery, see also [8, p. 21].

Il. 3. Wirydarz klasztoru w Łądzie, stan z 2005 r.
(fot. A. Jabłońska)

Fig. 3. Monastic cloister in Łąd, condition from 2005
(photo by A. Jabłońska)

otrzymały wówczas półkoliste wykroje, a ściany wirydarza, podobnie jak zewnętrzne elewacje klasztoru, zostały otynkowane w kolorze różu pompejańskiego z białymi pasami znaczącymi granicę kondygnacji i pionowe przeszłą ścian.

Pierwszą informację na temat nowożytnej aranżacji wirydarza w Łądzie podaje – cytowana już – kapucyńska *Kronika* z 1850 r. [4, s. 19]. Opis kronikarza przywołuje barokowy wystrój wirydarza, w którego centrum stała fontanna, zasilana – podobnie jak i cały klasztor – wodą ze źródła bijącego na północno-zachodnim stoku na placu przed kościołem⁶. Wodę z fontanny odprowadzał do kanału Warty wymurowany pod klasztorem kanał odpływowy⁷. Kapucyni uprzętnęli teren *Klaustrum*, przywracając mu zapewne pierwotny wygląd z zachowaną centralnie fontanną, co dokumentuje *Inwentarz* z 1853 r.: *Klaustrum, częścią brukowane, częścią kwiatami zasadzone, w środku wznosi się ciosowy filar, na nim płyta w kształcie muszli, z której niegdyś uderzał wodotrysk* [14, s. 24]. Obecność fontanny w centrum wirydarza dokumentuje również plan Nowaka i Kamińskiego.

Po usunięciu z Łądu kapucynów w 1864 r. przez carski rząd klasztor ponownie zaczął popadać w ruinę. W 1892 r. zawaliło się północne skrzydło klasztoru wraz z gotyckim krużgankiem, dewastacji uległ wówczas również wirydarz i fontanna, której ozdobny filar został przewrócony, ocalała jedynie stylizowana na muszlę misa.

Na planie Nowaka i Kamińskiego *Ogród klasztorny* (il. 2 – B) wypełniał przestrzeń pomiędzy południowym skrzydłem klasztoru a kanałem Warty, od wschodu sąsiadował on z pałacem i ogrodem opackim. Ogród ten przedzielała droga prowadząca po stronie zachodniej

sheet there is a pencil inscription in the Russian language, i.e. *Liend pokapucynskij*. The plan was made in circa 1865 after the Capuchin monastery was dissolved in 1864, however, before increasing the number of governorates in the Kingdom of Poland in 1867 when Łąd was incorporated again into the territory of Kalisz Governorate. An analysis of the archival plan shows that there were developed areas in the form of gardens in the immediate surroundings of the monastery and church.

Monastery gardens in circa 1865

The old gardens of the Cistercian monastery in Łąd shall be presented on the basis of dispositions of the aforementioned plan, on which letter symbols (A, B, C, D, E) refer to the particular areas functioning as gardens near the former Cistercian monastery.

According to the Cistercian cenobium tradition, a cloister (*hortus conclusus/paradisus claustralis*, in the plan by Nowak and Kamiński described as *Klaustrum*), (Fig. 2 – A) performed the function of an internal garden within the *claustrum* that was usually connected with the presence of water⁵. The cloister in Łąd was built in around the middle of the 14th century during the extension of the monastery (Fig. 3). It was surrounded by passages of cross-vault galleries with ogival windows opened to its interior on all four sides. While the monastery underwent Baroque style changes at the beginning of the 18th century, the works were supervised by Pompeo Ferrari. One more storey was added to the first floor of the monastery where a library was located in its one-passage northern wing. The gallery windows were given semi-circle shapes, while the walls of the cloister, similarly to the external facades of the monastery, were plastered in Pompeian rouge colour with white strips designating borders of a storey and vertical spans of the walls.

The first information as regards the modern arrangement of the cloister in Łąd is provided by the aforementioned Capuchin *Chronicle* from 1850 [4, p. 19]. The chronicler presents in his description the Baroque design of the cloister in the centre of which there was a fountain that was supplied – as well as the whole monastery – with water from a source which sprang on the north-west slope of the square opposite the church⁶. Water from the fountain was drained to the Warta River canal by the drainage canal which was built under the monastery⁷. The Capuchins cleaned the area of *Klaustrum* and in this way they probably restored its original appearance with the preserved fountain placed centrally, which is documented in the *Inventory* from 1853: *Klaustrum, partly paved, partly planted with flowers, in the middle there is an ashlar pil-*

⁵ See: [10, p. 43], [11, p. 82]; a monograph approach to the issue of Cistercian gardens in Lesser Poland abbeys is presented in [12] with a characteristic of the cloister space on pp. 155 and further.

⁶ Today at this place there are two manual pumps that delivered water for the people who lived in the surrounding houses before a municipal water supply system was installed in the 1990^s.

⁷ This drainage canal system was revealed in the south-east corner of the cloister during archeological exploratory works in September 2006, see: [13, pp. 51, 54, 56–57].

⁶ Dziś w tym miejscu są zamontowane dwie ręczne pompy, z których mieszkańcy okolicznych domów pobierali wodę przed zamontowaniem wiejskiego wodociągu w latach 90. XX w.

⁷ Wspomniany kanał odpływowy został ujawniony w południowo-wschodnim narożu wirydarza podczas sondażowych prac wykopaliskowych we wrześniu 2006 r., zob. [13, s. 51, 54, 56–57].

z podwórza klasztornego na most nad kanałem i dalej na ogrodową wyspę. Za drogą pasmo klasztornego ogrodu wzdłuż kanału było kontynuowane aż do muru oddzielającego od zachodu zabudowania klasztorne od terenów wsi. W tej części ogród sąsiadował od północy z ówczesnym klasztornym podwórzem gospodarczym i zabudowaniami dawnego cysterskiego browaru, zamienionego przez kapucynów na stajnię i wozownię, oraz budynkiem latryny, stanowiącym kontynuację wewnętrznej bramy zamykającej od południa podwórze po zachodniej stronie klasztoru. Wejście do budynku latryn znajdowało się na piętrze w południowo-zachodniej części klasztoru, skąd korytarzykiem nad bramą dochodziło się *ad locum secretum*. Kanał poprowadzony pod ogrodem, zasilany zapewne wodą ze źródła na placu przed kościołem, odprowadzał ścieki z latryny do kanału Warty. Już w czasach cysterskich ten nasłoneczniony i obfitujący w wodę teren był atrakcyjny jako miejsce ogrodowych upraw. Istnienie ogrodu w tym miejscu potwierdza relacja korespondenta „Przyjaciela Ludu”, który goszcząc w 1845 r. w Łądzie, odwiedził celę ostatniego żyjącego w klasztorze cystersa – przeora Tadeusza Macieja Wysockiego – i widział z okna zachodnią część ogrodu ulokowaną między budynkiem klasztornego browaru a brzegiem kanału Warty. Widok ogrodu musiał być na tyle atrakcyjny, że autor relacji postanowił go uwiecznić na rysunku zreprodukowanym na łamach pisma (il. 4): *Oglądawszy co było można, powróciliśmy do celi Cystersa* [T.M. Wysockiego – przyp. autora], *i tam jeszcze załączony tu widok z okien celi na przedce zdjęłem. Widać pod oknami ogródek murem opasany, z jednej strony gmachem klasztornym z dwóch innych ogrodzony, a czwartą stroną przypierający do rzeki* [15, s. 340].

Zabudowania dawnego klasztornego podwórza gospodarczego, w tym budynek browaru, brama z budynkiem latryny oraz mur przy kanale zostały rozebrane najprawdopodobniej w tym samym okresie co pałac opacki, czyli na przełomie XIX i XX w., a tereny ogrodów przy kanale Warty – zrewitalizowane przez kapucynów – uległy dewastacji.

Do klasztornych ogrodów należał teren wyspy za kanałem rzeki Warty, połączony z lądem mostem zlokalizowanym na osi drogi biegnącej od północnej bramy wzdłuż zachodniego skrzydła klasztoru; na planie Nowaka i Kamińskiego opisany jako *Ogród klasztorny* (il. 2 – C). Teren wyspy to właściwy ogród konwentualny łądzkiego klasztoru, wykorzystywany przez cystersów do celów gospodarczych i rekreacyjnych. Uprawy były rozdzielone duktami spacerowych alei obsadzonych owocowymi drzewami. Ogród ten w 1850 r. kapucyni zastali zdewastowany. Plan Nowaka i Kamińskiego rejestruje jedynie północną część ogrodu na wyspie, gdzie widzimy główną aleję ogrodu, biegnącą od mostu na osi północ-południe i odchodzącą od niej prostopadle u nasady mostu aleję, której zachodnia część prowadzi do klasztornej pasieki, wschodnia natomiast biegnie po obwodzie wyspy. Od alei tej odchodzi druga, równoległa do głównej, aleja w kierunku południowym.

W 1860 r. kapucyni obsadzili lipami obrzeża ogrodu na wyspie, umacniając w ten sposób zapewne spacerową

Il. 4. „Widok z celi klasztoru Cysterskiego w Lendzie nad Wartą”, ilustracja z 1848 r. [15]

Fig. 4. “View from a Cistercian monastery cell in Lend upon Warta”, drawing from 1848 [15]

lar with a plate in the form of a shell on it from which water used to spurt [14, p. 24]. The presence of the fountain in the middle of the cloister is also documented in the plan elaborated by Nowak and Kamiński.

When Capuchins were removed from Łąd by the Tsarist government in 1864, the monastery began to fall into ruin again. In 1892 the northern wing of the monastery along with the Gothic gallery collapsed, the cloister and the fountain whose decorative pillar was upset were devastated as well and only a bowl stylised as a shell survived.

On the plan prepared by Nowak and Kamiński entitled *Monastery Garden* (Fig. 2 – B), the garden filled the space between the southern wing of the monastery and the Warta canal neighbouring on the palace and abbot garden from the east. This garden was divided by a path on the western side which ran from the monastery yard to the bridge over the canal and it continued further to the garden island. Beyond the path, a stretch of the monastery garden situated along the canal continued to the wall which separated the monastery buildings from the village in the west. In this part the garden was adjacent to the monastery farm yard and facilities of the old Cistercian brewery in the north which was later transformed by Capuchins into a stable and a coach house; the garden also neighbored on the latrine building which constituted a continuation of the internal gate that enclosed the yard on the western side of the monastery from the south. The entrance to the latrine building was located on the first floor in the south-west part of the monastery from where a small corridor over the gate led *ad locum secretum*. The canal, which ran under the garden and was probably supplied by water from the spring situated in the square in front of the church, discharged sewage from the latrine to the Warta canal. Even in the Cistercian times this sunny area abounding with water was very attractive as a place where fruits and vegetables were grown. The existence of the garden in that place is confirmed by a certain report of a correspondent of ‘Przyjaciel Ludu’ (‘Friend of People’), who during his stay in Łąd in 1845 visited the cell of the last Cistercian monk living in the monastery, i.e. Prior Tadeusz Maciej Wysocki – and from its window he could see the western part of the garden situated between the monastic brewery building and the Warta canal embankment. The view of

Il. 5. Marcin Zaleski, „Opactwo w Łądzie widok od strony Warty”, ok. 1860 r., olej na płótnie, w zbiorach WSD w Łądzie [16]

Fig. 5. Marcin Zaleski, “Łąd Abbey, view from the Warta River side”, circa 1860, oil on canvas, collection of WSD in Łąd [16]

aleję biegnącą wokół wyspy⁸. Cennym dokumentem rejestrującym w czasach kapucyńskich wygląd łądzkiego kościoła, klasztoru i ich otoczenia, wraz z pałacem opata Łukomskiego, jest olejny pejzaż Marcina Zaleskiego z około 1860 r. (il. 5). Obraz ten, o wymiarach 74,5×46,5 cm, znajduje się w zbiorach Wyższego Seminarium Duchownego Towarzystwa Salezjańskiego w Łądzie. Atrybucja obrazu jako nieznanego dzieła warszawskiego malarza Marcina Zaleskiego pojawiła się podczas jego konserwacji w 2008 r.⁹ Pejzaż łądzki nie powstał w plenerze. Będąc w Łądzie, Zaleski posłużył się aparatem fotograficznym Daguerre’a i następnie wykorzystał dagerotyp w pracowni przy malowaniu pejzażu. Tylko dzięki tej technice mógł zarejestrować tak dokładnie detale architektoniczne budynków klasztoru, kościoła i pałacu opackiego. Obraz ukazuje łądzkie opactwo od strony południowej, z lewego brzegu Warty. Z prawej strony, zza łęgowych zarośli nadwarciańskich widać górną kondygnację i dach pałacu opackiego, z lewej – ogrodową wyspę graniczącą od południa z korytem Warty. W głębi wyspy, na tle klasztoru, dostrzec można korony drzew owocowych.

Od XVI w. przy wznoszonych wówczas obok cysterskich klasztorów pałacach opackich powstają osobne założenia o charakterze reprezentacyjnym i użytkowym, określane jako ogród opacki. Ogrody takie istniały m.in. przy pałacach opatów Sulejowa, Wąchocka, Oliwy, Pielina, Mogiły i Paradyża [12, s. 169–170], [17, s. 186].

Początek ogrodu opackiego w Łądzie jest niewątpliwie związany z fundacją pierwszego pałacu opackiego. Wzniósł go po 1551 r. ks. Jan Wysocki (†1560) – pierwszy polski opat Łądu, kanonik gnieźnieński, dyplomata i sekretarz króla Zygmunta Augusta. Według relacji Wincentego Hipolita Gawareckiego pałac ów stanął *wedle ogrodu, a raczej sadu opackiego*, czyli na terenie istniejącej jeszcze w latach 40. XIX w. części ogrodu opac-

the garden must have been so attractive that the author of the report decided to immortalise it in his drawing reproduced in the magazine he worked for (Fig. 4): *Having seen everything that we could, we came back to the Cistercian’s cell [T.M. Wysocki’s cell – author’s note] and still being there I quickly drew the view from the cell’s window, which is attached here. Under the window we can see a small garden surrounded by a wall, on one side by the monastery building and fenced on two other sides, while on the fourth side it adjoins the river* [15, p. 340].

The buildings of the old monastic farm yard, including the brewery building, the gate with the latrine building and the wall by the canal were all pulled down most probably at the same period of time as the abbot palace, i.e. at the turn of the 20th century, while the areas of gardens near the Warta canal – revitalised by Capuchins – were unfortunately devastated.

The monastic gardens also comprised the area of the island behind the Warta canal, which was connected with the land by means of a bridge located on the axis of the road running from the northern gate along the western wing of the monastery; on the plan by Nowak and Kamiński it was described as *Monastery Garden* (Fig. 2 – C). The area of the island constituted the actual convent garden of Łąd monastery, which was used by Cistercians for farm and recreation purposes. The cultivated areas were separated by walking alleys lined with fruit trees. In 1850 Capuchins found this garden devastated. The Nowak and Kamiński plan shows only the northern part of the garden on the island where we can see its main path running from the bridge along the north-south axis and another path running vertically to the main one and situated at the bridge base whose western part leads to the monastery apiary, whereas the eastern one runs around the perimeter of the island. There is yet another alley which is parallel to the main one and it runs towards the south.

In 1860 Capuchins planted lime trees along the edges of the garden with the purpose of reinforcing a walking alley that ran around the island⁸. Another valuable document that registers the appearance of the Łąd church, monastery and the surrounding area including Abbot Łukomski’s palace in the Cistercian times is an oil painting by Marcin Zaleski from about 1860 (Fig. 5). This painting (74.5×46.5 cm) is included in the collections of the Higher Seminar of the Salesian Society in Łąd. The attribution of this painting as an unknown work of art by a Warsaw painter Marcin Zaleski came up during its restoration works in 2008⁹. This landscape of Łąd was not painted on location. While in Łąd, Zaleski used a Daguerre camera and afterwards he made use of a daguerreotype in his studio when painting the landscape. It was due to this technique that he was able to register architectural details of the buildings of the monastery, church and abbot palace with great precision. The painting shows

⁸ [1860 kwiecień] *Ogród przy rzece [sic!] został wokół obsadzony Lipami* [4, s. 175].

⁹ Na temat obrazu Marcina Zaleskiego z widokiem łądzkiego opactwa [16].

⁸ [1860 April] *The garden by the river was lined with Lime Trees* [4, p. 175].

⁹ More on the painting of Marcin Zaleski with the view of Łąd Abbey see in [16].

kiego ulokowanej na łagodnym stoku w północno-wschodniej części założenia [18, s. 523–524].

Zachodnią granicę ogrodu opackiego (il. 2 – D) stanowiła główna droga dojazdowa do klasztoru. Na północy granicą była zapewne droga prowadząca z Łądka do Pyzdr. Od południa ogród zamykały nadwarciańskie łąki i koryto starorzecza Warty. Pałac opata Wysockiego mógł być zlokalizowany na niewielkim wzniesieniu u nasady stoku naprzeciw kościoła, najprawdopodobniej na tym miejscu stoi dziś siedziba Nadzoru Wodnego Regionalnego Zarządu Gospodarki Wodnej w Poznaniu (il. 1, 6).

W latach 30. XVIII w. opat Mikołaj Antoni Łukomski wznosił w pobliżu klasztoru, na południowym krańcu ogrodu opackiego, nową rezydencję, której projektantem był Pompeo Ferrari. Lokalizację tego pałacu dokumentuje plan Nowaka i Kamińskiego oraz widok klasztoru w Łądzie pędzla Marcina Zaleskiego (il. 5). Kapucyński kronikarz w 1850 r. opisał pałac wraz z ogrodem [4, s. 32]. Należy zwrócić uwagę na osobliwą lokalizację pałacu opata Łukomskiego – stanął na południowym skraju opackiego ogrodu, w bezpośrednim sąsiedztwie koryta starorzecza Warty. Kronikarz kapucyński odnotował obecność niewielkiego zaledwie „ogródka” od strony wody, czyli pomiędzy południową ścianą pałacu a starorzeczem. Trudno przypuszczać, aby stanowił on odpowiednią oprawę dla południowej strony opackiej rezydencji. Pejzaż Zaleskiego dokumentuje jednoznacznie, że perspektywę widokową południowych komnat *piano nobile* pałacu stanowił ogród natury – rozległa pradolina Warty pokryta zielenią bezkresnych łąk i łągowych zarośli, z meandrującą pośród nich rzeką. Trudno się oprzeć wrażeniu, że takie posadowienie pałacu było zamierzonym konceptem, lokalizującym siedzibę opata pomiędzy dziewiczą naturą a kulturą upraw opackiego sadu. Widok łądzkiego opactwa od strony wschodniej wraz z drogą rozdzielającą całość pierwotnego założenia ogrodowego oraz ogrodzony parkanem ogród przy pałacu opackim ukazuje litografia Napoleona Ordy *Łąd nad Wartą (Polska) Gubernia Kaliska* z około 1878 r. [19].

Pałac opacki wzniesiony przez Łukomskiego został rozebrany na przełomie XIX i XX w., zachowano jedynie dolną kondygnację bocznego skrzydła oficyny, przylegającą do klasztornej ściany z bramą głównego wejścia od wschodu. Teren, na którym stał pałac, został wraz z ogrodem splantowany.

Wspomniane przez kronikarza podzielenie ogrodu opackiego nastąpiło już w 1796 r., kiedy to rząd pruski przejął dobra ziemskie łądzkich cystersów, pozostawiając opatowi rezydencję z niewielkim fragmentem ogrodu. Z relacji Witolda Hipolita Gawareckiego wynika, że włączony do folwarku ogród opacki w części południowej, sąsiadującej z pałacem opata Łukomskiego, był zagospodarowany jako sad [18]. O położonej wyżej północnej części ogrodu nie mamy żadnych informacji. W 1. połowie XIX w. stanął tam eklektyczny pałac, istniejący do dziś, przy którym zachował się – obecnie zdewastowany – park, będący być może kontynuacją dawnego parku opackiego. Lokalizację parku i położonego niżej tarasowego sadu dokumentuje mapa wykonana przed 1939 r. (il. 6) i zaktualizowana podczas niemieckiej okupacji w 1942 r. [20].

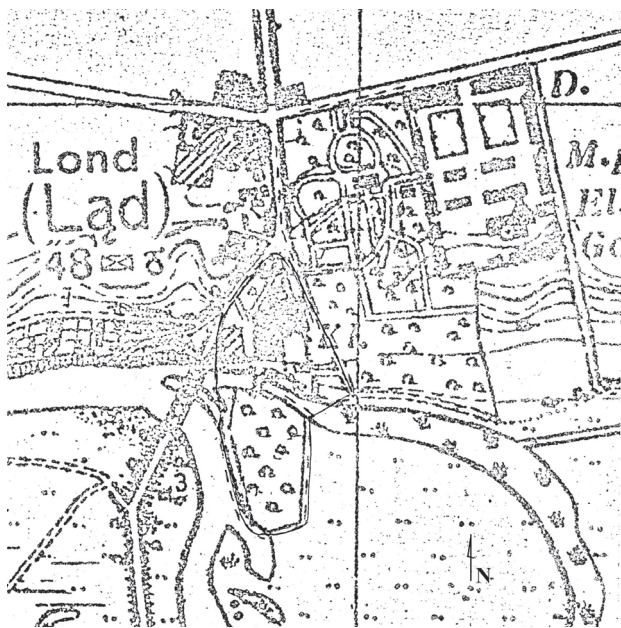
Łąd abbey from the south, as seen from the left bank of the Warta River. On the right from behind riparian Warta scrubs we can make out the upper storey and the roof of the abbot palace, on the left – a garden island neighbouring on the Warta canal from the south. Further in the background of the island, against the monastery, we can notice some fruit tree crowns.

Starting from the 16th century, Cistercian monasteries were accompanied by abbot palaces which were built next to them and around these palaces new mostly representative layouts began to appear referred to as abbot gardens. Such gardens existed, *inter alia*, near palaces of abbots of monasteries in Sulejów, Wąchock, Oliwa, Pelplin, Mogiła and Paradyż [12, pp. 169–170], [17, p. 186].

The origins of the abbot garden in Łąd are undoubtedly connected with the foundation of the first abbot palace. It was erected after the year 1551 by Father Jan Wysocki (†1560) – the first Polish abbot of Łąd, a Gniezno canon, a diplomat and secretary of Sigismund Augustus King of Poland. According to an account by Wincenty Hipolit Gawarecki, this palace was located *beside an abbot garden or rather orchard*, i.e. in the area of this part of the abbot garden situated on a gentle slope in the north-east part of the layout, the part which still existed in the 1840^s [18, pp. 523–524].

The western border of the abbot garden (Fig. 2 – D) was the main access road to the monastery. Most probably, its boundary in the north was a road leading from Łądek to Pyzdry. From the south the garden was closed by meadows upon the Warta and its old river bed. The palace of Abbot Wysocki could have been located on a small hill at the slope base opposite the church – most likely today in this place there stands the official seat of the Water Supervision of Regional Water Management Bureau in Poznań (Fig. 1, 6).

In the vicinity of the monastery on the southern edge of the abbot garden in the 1730^s Abbot Mikołaj Antoni Łukomski built a new residence which was designed by Pompeo Ferrari. The location of this palace is documented by a plan by Nowak and Kamiński as well as by the view of the monastery in Łąd painted by Marcin Zaleski (Fig. 5). The Capuchin chronicler in 1850 described the palace along with the garden [4, p. 32]. What should be noted is the peculiar location of Abbot Mikołaj Antoni Łukomski's palace – it was erected on the southern edge of the abbot garden in the immediate vicinity of the Warta old river bed. The Capuchin chronicler noted the presence of a merely small 'little garden' from the water side, namely between the southern wall of the palace and the old river bed. It is hard to imagine that it could constitute an appropriate setting for the southern side of the abbot residence. The landscape painted by Zaleski is an explicit proof that the viewing perspective for the southern chambers *piano nobile* of the palace was constituted by a natural garden – a vast proglacial valley of the Warta River covered with endless green meadows and marshy bushes with a meandering river in the midst of them. We cannot resist the impression that this positioning of the palace was a deliberate concept that located the abbot's seat between virgin nature and the culture of the abbot orchard crops. The view of Łąd Abbey from the east along with the road that divided the entire original garden layout accompanied by an enclosed

Il. 6. Mapa Łądu sprzed 1939 r. z widocznym parkiem i ogrodem dworskim – dawnym ogrodem opackim [20]

Fig. 6. Map of Łąd made before the year 1939 with a visible park and manorial garden – former abbot garden [20]

Nie dysponujemy informacjami, czy w czasach cysterskich teren na północ od kościoła i klasztoru był obszarem upraw ogrodowych. Na planie Nowaka i Kamińskiego jest on określony jako *Plantacye* (il. 2 – E). Jedynym przekazem na jego temat jest relacja kapucyńskiego kronikarza, opisującego stan dewastacji otoczenia kościoła w 1850 r. [4, s. 23]. Ze słów kronikarza wynika, że teren wokół świątyni był w czasach cysterskich otoczony murem i uporządkowany duktami ścieżek. Możemy dziś jedynie przypuszczać, że stok wzgórza bezpośrednio przylegający do kościoła i zabudowań klasztoru był zagospodarowany, niewykluczone, iż w formie parterowych kwater ogrodowych. Stopień zniszczenia tego terenu w połowie XIX w. musiał być na tyle znaczny, że nie skojarzył się piszącemu kronikę ze zdewastowanym ogrodem.

Krótko przed relacją kronikarza (ok. 1846 r.) północna część terenu przed kościołem została przedstawiona w akwareli Adama Lerue (?) *Kościół po Cysterski w Łądzie* w tzw. *Atlasach Stronczyńskiego* [21]. *Atlasy Stronczyńskiego* stanowią ilustracyjną część wykazu znajdujących się na terenie Królestwa Polskiego zabytków, opracowanego przez delegację powołaną na polecenie księcia namiestnika, Iwana Paskiewicza [22, s. 51]. Na akwareli Lerue widać drogę pośrodku pagórka, prowadzącą do kościoła od strony wsi. Za pagórkiem z prawej trzy włoskie topole (?) znaczą najprawdopodobniej miejsce bijącego na stoku źródła. Innych drzew ani krzewów nie dostrzegamy. Nie ma również śladu otaczających niegdyś kościół i tę część założenia murów, które – zgodnie z relacją kronikarza – zostały rozebrane. Nie wiemy, czy droga ukazana na akwareli istniała za czasów cysterskich, jako że wjazd na plac przed kościołem i na podwórze gospodarcze klasztoru znajdował się po stronie zachodniej. Być może została wyznaczona po rozebraniu

ogrodu near the abbot palace is shown in the lithograph by Napoleon Orda entitled *Łąd upon Warta (Poland) in Kalisz Governorate* dated from circa 1878 [19].

The abbot palace built by Łukomski was demolished towards the end of the 19th century; the only preserved part was a lower storey of the side wing of an annex that adjoined the monastery wall with the main entrance gate from the east. The area where the palace was situated was surfaced along with the garden.

The aforementioned act of dividing the abbot garden took place already in 1796 when the Prussian government took over the lands of the Cistercians in Łąd only leaving the abbot's residence with just a small fragment of its garden. According to Wincenty Hipolit Gawarecki's account, the abbot garden was incorporated into a folwark (great farmstead) in its southern part adjacent to Abbot Łukomski's palace and was later developed as an orchard [18]. There is no information on the northern part of the garden located a bit higher. In the first half of the 19th century an eclectic palace was built there which still exists until today with a surrounding park (now devastated) that seems to be a continuation of the old abbot park. The location of this park and a terraced garden situated below is documented by a map that was made before the year 1939 (Fig. 6) and updated during the German occupation in 1942 [20].

We have no information whether during the Cistercian times the area to the north of the church and monastery was used for garden cultivation. The plan by Nowak and Kamiński specifies this terrain as *Plantacye* (Fig. 2 – E). The only historical information on this matter is an account by the Capuchin chronicler who describes the devastation of the church surroundings in 1850 [4, p. 23]. According to the chronicler, the area around the church was surrounded by a wall and set in order by a system of paths. We can only assume that the hill slope directly adjacent to the church and monastery buildings was developed probably in the form of single-storey garden quarters. The level of destruction of this terrain in the mid-19th century was considerable enough to be associated with a devastated garden.

Shortly before the chronicler's account was written (circa 1846) the northern part of the area opposite the church was depicted in an aquarelle by Adam Lerue (?) *Post-Cistercian Church in Łąd* in the so called *Stronczyński's Atlases* [21]. *Stronczyński's Atlases* constitute an illustrative part of a list of the Kingdom of Poland historical objects elaborated by the delegation appointed by Ivan Paskevich – Viceroy of the Kingdom of Poland [22, p. 51]. The Lerue's watercolour shows a road in the middle of the hill leading from the village to the church. Behind the hill on the right three Italian poplars (?) probably mark the place where a source sprang on the hill slope. There are no other trees or bushes to be seen. There are no traces of the walls which used to surround the church and this part of the layout – according to the chronicler they were pulled down. We do not know whether this road existed in the Cistercian times as the entry road to the church and monastery farm buildings was situated on the northern side. Perhaps it was marked out after demolishing the walls surrounding this part of the layout as the shortest route from the village to the church.

murów okalających tę część założenia jako najkrótsze dojscie z wioski do kościoła.

Według planu Nowaka i Kamińskiego, przed kościołem, w pobliżu północnej bramy prowadzącej na podwórze gospodarcze stał dom mieszkalny klasztornej służby oraz figura. Z opisu kapucyńskiego kronikarza wiemy, że była to figura św. Jana Nepomucena. Jej obecność w tym miejscu jest szczególnie zasadna z racji pobliskiego brodu i przeprawy przez Wartę (il. 1, 2), przez które prowadziła droga do miasteczka Zagórw, biegnąca po zachodniej stronie zabudowań opactwa (figura św. Jana Nepomucena została zniszczona podczas drugiej wojny światowej przez mieszkających w klasztorze członków organizacji Hitlerjugend).

Kapucyni w latach 1850–1853 przebudowali teren przed kościołem, plantując jego powierzchnię pod założenie parkowe z nowymi nasadzeniami drzew liściastych. Nie posiadamy informacji o losie przykościelnego parku po kasacie konwentu kapucynów w 1864 r. W 1890 r., po erygowaniu przy kościele w Łądzie diecezjalnej parafii, park został przyłączony do parafialnego kościoła. W latach 1906–1910 proboszcz parafii Łąd, ks. Teodor Fibich, ogrodził teren przykościelnego parku od północy i zachodu parkanem z podmurówką i murowanymi słupkami, między którymi rozpięte zostały metalowe przęsła [23]. Ogrodzenie to, remontowane w latach 80. XX w., przetrwało do dziś.

Koncepcja rewaloryzacji i zagospodarowania parku i ogrodów

W 2008 r., na zlecenie Administracji Obiektami Towarzystwa Salezjańskiego Inspektorii pw. Św. Wojciecha, powstała koncepcja rewaloryzacji i zagospodarowania dawnych i obecnych ogrodów oraz przykościelnego parku przy dawnym opactwie w Łądzie [24]. Planowane zagospodarowanie terenu wokół klasztoru i kościoła przewiduje, obok nowych propozycji projektowych, utrzymanie oraz rewitalizację dawnych ogrodów opactwa wraz z próbą przywrócenia barokowego charakteru części ich obszaru. W założeniu projektu poszczególne partie ogrodowe pełnić będą zróżnicowane funkcje: rekreacyjne, edukacyjne oraz gospodarcze (il. 7).

W założonym przez oo. kapucynów w XIX w. parku przed kościołem planowane jest uporządkowanie ciągów alejek oraz ustawienie ławek. Na terenie parku znajdzie się pomnik upamiętniający miejsce spoczynku szczątków łądzkich cystersów (złożono je w ziemi po uprzątnięciu zdewastowanej krypty w latach 30. XX w.). W parku jest również przewidziany pomnik dedykowany pamięci kapłanów więzionych w Łądzie przez hitlerowców podczas drugiej wojny światowej. Prace na terenie parku obejmą również plac przed kościołem, który będzie poszerzony, a betonowe płyty zostaną zamienione na kostkę granitową. Filary obecnej bramy wjazdowej na plac przykościelny od strony asfaltowej szosy zostaną zrekonstruowane w barokowej formie. Przy kościele planowane jest usytuowanie figury św. Jana Bosko. Przy bramie wjazdowej na teren klasztoru powstanie budynek pełniący funkcję recepcji i informacji turystycznej wraz z sanitariatami.

According to Nowak and Kamiński's plan, in front of the church, near the northern gate leading to the farm yard there was a house of the monastic servants and a statue. The Capuchin chronicler informs us that it was the statue of St. John of Nepomuk. Its presence in this place is justifiable due to a nearby ford and crossing through the Warta River (Fig. 1, 2) that constituted a road to Zagórw running across the western side of the abbey buildings (the statue of St. John of Nepomuk was destroyed during the Second World War by the Hitler-Jugend members who lived in the monastery at that time).

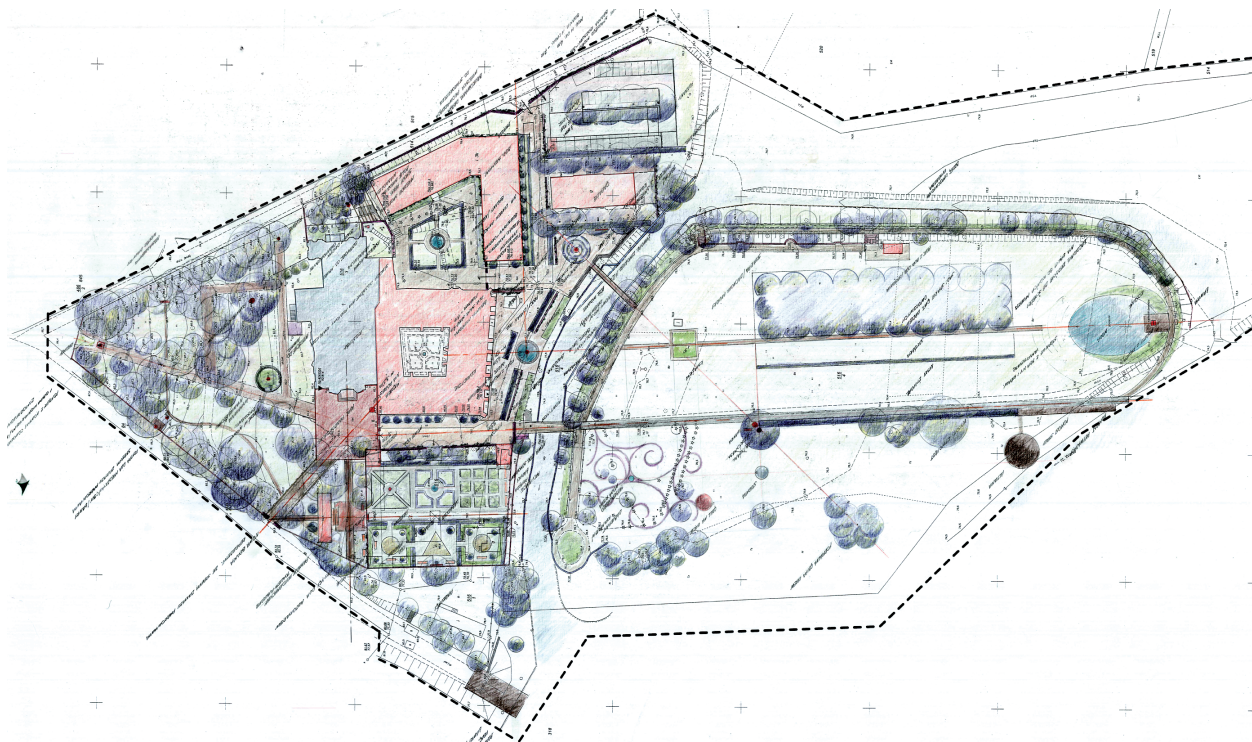
In the years 1850–1853 Capuchins rebuilt the area in front of the church by leveling its surface in order to arrange a park layout with new deciduous tree plantings. We have no information on the fate of the church park after the liquidation of the Capuchin monastery in 1864. In 1890 after establishing a diocese parish at the church in Łąd, the park was incorporated into the parish church. In the years 1906–1910 the main parish priest of Łąd, Father Teodor Fibich arranged for the church park to be fenced from the north and west with the use of concrete foundations and bricked posts as well as metal spans in between [23]. This fencing underwent repairs in the 1980^s and has survived till our times.

Concept of revalorization and development of park and gardens

In 2008 as ordered by the Administration of the Salesian Society Facilities of St. Adalbert Inspectorate, a concept was elaborated as to the revalorization and development of old and modern gardens and the church park situated by the former abbey in Łąd [24]. According to the development plans of the area around the church and monastery, apart from new designing proposals, the former abbey gardens are to be maintained and revalorized with attempts to return partly to their Baroque character. As the project assumes, the particular parts of the garden shall perform various functions such as recreational, educational and economical ones (Fig. 7).

The plans include setting in order the systems of paths and placing benches in the park, established by Capuchins in the 19th century, facing the church. A monument commemorating the resting place of Łąd Cistercians remains shall be built in the park (the remains were placed in the ground after the crypt devastated in the 1930^s was cleaned up). Another monument dedicated to the memory of the priests who were imprisoned in Łąd by Nazis during the Second World War is also to be put up in the park. The works within the area of the park shall also comprise the church square which is to be widened and its concrete slabs will be replaced by granite paving. The pillars of the church square entrance gate from the asphalt road side shall be reconstructed in the Baroque form. A statue of Saint John Bosco is to be situated near the church. Also, beside the monastery entrance gate a building shall be erected performing the function of the reception and a tourist information point along with lavatories.

There are plans to set up a monastery garden of the *paradisus* type – characteristic of Cistercian garden layouts – which is to be located on the premises of the former Cistercian farm-

Il. 7. Koncepcja rewaloryzacji i zagospodarowania parku i ogrodów z 2008 r. [24]

Fig. 7. Concept of revalorization and development of the park and gardens from 2008 [24]

Na terenie dawnego cysterskiego dziedzińca gospodarczego, po stronie zachodniej klasztoru, planowane jest założenie klasztornej ogrodu w typie *paradisus* – charakterystycznym dla cysterskich założeń ogrodowych. Ogród taki, wzorowany na symetrycznych, parterowych ogrodach włoskich, dzielony był na kwatery obsadzone roślinami i kwiatami o symbolicznym charakterze, czerpiącym swe znaczenie z klasztornej mistyki. Ogrody tego typu dawały okazję do wypoczynku i medytacji. Symboliczny kształt otrzymywały w nich również rabaty, przyjmując formy związane z mistyką chrystologiczną, trynitarną i maryjną. Wzorce formalne planowanych w łądzkim ogrodzie kwater pochodzą z cysterskiej tradycji ikonograficznej (XVII-wieczne haftowane monogramy z Oliwy, diagram Trójcy Świętej z tradycji spekulatywnej teologii cystersa Alana z Lille [1128–1202], twórcy m.in. geometrycznej definicji Boga).

Obecny wirydarz klasztoru, po przeprowadzeniu badań archeologicznych, zostanie obniżony do pierwotnego poziomu. Jeśli znajdą się ku temu dane archeologiczne, będzie w nim zrekonstruowana pierwotna studnia-fontanna (?). Całość otrzyma charakter parterowego założenia z 4 kwatarami i obsadami kwiatowymi na obrzeżach.

Trapezoidalny plac powstały pomiędzy klasztorem a budynkiem seminaryjnym będzie uporządkowany, wraz z obecnymi nasadzeniami iglastymi krzewami, tak aby otrzymał charakter zbliżony do tradycji wirydarzy. Pomiedzy zachodnim szczytem budynku seminaryjnego a wschodnią ścianą klasztoru przewidziane jest ustawienie metalowego parkanu z bramą, co pozwoli oddzielić teren użytkowany przez seminarium duchowne od ogólnie dostępnej części otoczenia.

yard on the western side of the monastery. This type of garden which was modelled on symmetric single-storey Italian gardens was divided into quarters with plants and flowers of a symbolic character deriving its meaning from monastic mysticism. Such gardens provided a chance to relax and meditate. Their flowerbeds were given symbolic shapes too, assuming the forms connected with Christological, Trinitarian and Marian mysticism. The formal models of the quarters planned in the Łądz garden have their origins in the Cistercian iconographic tradition (17th-century embroidered monograms from Oliwa, a diagram of the Trinity from the speculative theology tradition by a Cistercian theologian Alan de Lille [1128–1202], the author of, *inter alia*, a geometric definition of God).

After carrying out archaeological research the present cloister of the monastery shall be lowered to its original level. Depending on the archeological data obtained, the original well-fountain (?) shall be reconstructed there. The whole complex shall assume the form of a single-storey layout with four quarters and floral arrangements on the edges.

A trapezoidal square formed between the monastery and the seminar building shall be arranged along with the present plantings of coniferous shrubs so that it could assume the form of traditional cloisters. A metal fence with a gate is scheduled between the western gable of the seminar building and the eastern monastery wall – this shall make it possible to separate the area used by the seminar from the generally accessible part of the complex.

The area facing the southern wing of the monastery adjacent to the Warta canal will be turned into a recreational garden. Due to demolishing of the farm buildings, a view of the Warta canal and the garden island was revealed. A green belt will be created along the shoreline

Teren przed południowym skrzydłem klasztoru, sąsiadujący z kanałem Warty, otrzyma charakter ogrodu rekreacyjnego. Wyburzenie budynków gospodarczych odsłoniło od strony klasztoru widok na kanał Warty i wyspę ogrodową. Wzdłuż linii brzegowej planowane jest odtworzenie pasa zieleni wraz z ławkami i fontanną usytuowaną na osi południowego skrzydła klasztoru. Przestrzenie pomiędzy przyporami klasztoru będą obsadzone zielenią. Betonowe płyty zostaną usunięte na całym obszarze, tam gdzie zaistnieje potrzeba, teren będzie umocniony granitową kostką. Wzdłuż klasztoru poprowadzona będzie droga łącząca bramę wjazdową od północnego zachodu z garażami i parkingiem usytuowanym na południowo-wschodnim krańcu, na miejscu dzisiejszej stodoły. Brama wjazdowa z parkingu będzie odtworzeniem XVIII-wiecznej wschodniej bramy wjazdowej do opactwa, zebranej za zgodą urzędu konserwatorskiego w 1984 r.

Planowane założenie ogrodowe wokół klasztoru ma służyć również edukacyjno-wychowawczym walorom łądzkiego zabytku. Północna część wyspy ogrodowej, wzdłuż nabrzeża kanału, planowana jest jako miejsce zajęć z biologii i ochrony środowiska dla młodzieży gimnazjalnej. Projektowane nasadzenia roślin będą połączone z platformami-podestami umożliwiającymi bezpośredni kontakt grup uczniów z roślinami. Do tej części ogrodu poprowadzi osobna droga, której początkiem będzie przejście labiryntu (symboliczny obraz drogi ludzkiego życia oraz zagubienia współczesnego człowieka w chaosie), a następnie mostu rozpiętego nad kanałem, za którym zlokalizowana będzie część edukacyjna ogrodu. Integralną częścią partii edukacyjnej będzie, sąsiadująca z nią, połączyć kwietnej łąki – obraz natury nieskażonej ingerencją człowieka. Centrum łąki zajmie otwarta „księga natury” uformowana z darni z biblijnym przesłaniem o pięknie świata w zamyśle Boga-Stwórcy. Od labiryntu, przez mostek nad kanałem i łąkę z „księgą natury” prowadzić będzie jedna z osi ogrodu, zakończona płacykiem z dębem opata Mikołaja Antoniego Łukomskiego.

W centrum ogrodowej wyspy, pomiędzy łąką i projektowanym stawem, planowany jest sad oraz szkółka drzew owocowych, w której będą hodowane ginące dziś, dawne gatunki drzew owocowych, rosnące niegdyś powszechnie w polskich sadach. Obecność sadu i szkółki będzie nawiązaniem do dawnego miejsca i tradycji klasztorowego sadu w Łądzie.

Przygotowywany projekt przewiduje utworzenie osi, m.in. przez przesunięcie na zachód obecnego mostu i nowe wytyczenie osi głównej alei ogrodu na linii północ-południe, od zachodniej bramy wjazdowej. Na zachód od głównej alei ogrodu planowana jest lokalizacja części rekreacyjnej założenia, w której skład będzie wchodzić: pergola z ławkami wzdłuż nabrzeża kanału, spacerowy labirynt wykorzystujący obecne nasadzenia iglaków, plac zabaw ze studnią i miejscem na grilla lub ognisko.

Na południowym krańcu ogrodowej wyspy, nad rzeką, planowane jest miejsce na ognisko oraz przystań umożliwiająca cumowanie niewielkich łodzi i kajaków. Na osi ogrodu i klasztoru będzie wykopany – istniejący tu kiedyś – staw z roślinami wodnymi i nabrzeżną platformą, z której otwierać się będzie widok na opactwo od strony Warty.

along with benches and a fountain situated on the axis of the southern wing of the monastery. The spaces between the monastery buttresses will be planted out with bushes. The concrete slabs will be removed throughout the area and, where necessary, the terrain will be reinforced by means of granite paving. Along the monastery a road will be marked out connecting the entrance gate from the north-west side with garages and a car park located on the south-east edge, in the place where a barn is today. The car park exit gate will be a reconstruction of the 18th-century monastery eastern entrance gate which was pulled down with the approval of the monument restoration office in 1984.

The planned garden layout around the Łąd monastery is intended to serve some educational purposes as well. The northern part of the garden island along the canal embankment will be used as a site for educational classes in biology and environment protection for lower secondary school students. The designed plantings will be combined with platforms-podiums enabling direct contact of students with plants. A separate road will lead to this part of the garden – this road will start as a maze (a symbolic representation of the human life route and a state of modern man confused and lost in a chaos), then it will move on to a bridge over the canal where finally the educational part of the garden will be located. An integral part of the educational section will constitute neighbouring expanses of a flowery meadow – the image of nature unspoiled by human interference. The meadow's central part will be occupied by an open 'book of nature' formed from turf containing the Biblical message about the beauty of the world as intended by God the Creator. One of the garden axes shall lead from the maze, through the bridge over the canal and the meadow with the 'book of nature' and finally it will end in a small square with an oak of the abbot Mikołaj Antoni Łukomski.

In the middle of the garden island, between the meadow and the designed pond, there will be an orchard and a fruit trees nursery with old, today almost extinct, fruit trees which used to be commonly cultivated in Polish orchards. The orchard and the nursery will refer to the former place and tradition of the monastic orchard in Łąd.

The prepared project assumes that a new axis will be formed by, *inter alia*, moving the present bridge to the north and marking out a new axis of the main garden alley along the north-south line from the western entrance gate. A recreational part of the layout is planned to be located to the west of the main garden alley; it will consist of a pergola with benches along the canal embankment, a maze for walks with the use of the present plantings of conifers, a playground with a well and a place for a barbecue or bonfire.

Another bonfire place is planned on the southern edge of the garden island by the river, where a pier enabling small boats and canoes to moor will be situated. A pond – which used to exist in this place – will be made anew on the garden and monastery axis; it will contain water plants and a waterside platform from which a magnificent view of the abbey from the Warta river side will open up.

Bibliografia/References

- [1] Nowiński J., *Genius horti w cysterskim opactwie*, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 2010, z. 13/5-A, 69–84.
- [2] Wyrwa A.M., *Polska Kongregacja Cystersów i jej opaci prezesi*, [w:] A.M. Wyrwa (red.), *Ingenio et Humilitate. Studia z dziejów zakonu cystersów i Kościoła na ziemiach polskich [...]*, Biblioteka Śląska, Poznań–Katowice–Wąchock, 2007, 72–104.
- [3] Nowiński J., *Nagrobek opata-mecenasa Mikołaja Antoniego Łukomskiego w pocysterskim kościele w Łądzie nad Wartą*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2008, nr 3–4, 385–406.
- [4] *Historia Conventus Landensis Patrum Capucinatorum Tomus Primus [1850–1864]*, rkpis, Archiwum Diecezjalne we Włocławku.
- [5] Dziuba M., *Kapucyni w Łądzie nad Wartą (1850–1864)*, [w:] J. Kłoczowski (red.), *Zakony franciszkańskie w Polsce*, t. 4: *Polska Prowincja Kapucynów (część 1: Polska Prowincja Kapucynów w XIX w.)*, Prowincja OO. Franciszkanów Konwentualnych Prowincji św. Antoniego i bł. Jakuba Strepy, Lublin 1987, 215–270.
- [6] Kamiński M., *Dawne opactwo zakonu cysterskiego w Łądzie nad Wartą. Zarys dziejów i zabytki sztuki*, Nakładem Małego Seminarium Salezjańskiego, Łąd 1936.
- [7] Chodyński S., *Seminarium Włocławskie. Szkic historyczny*, Druk H. Neuman, Włocławek 1904.
- [8] Domasłowski Z., *Kościół i klasztor w Łądzie*, PWN, Warszawa–Poznań 1981.
- [9] *Plan sytuacyjny klasztoru kościoła zabudowań i ogrodów klasztornych we wsi Lendzie. Powiat koniński. Gubernia warszawska*, sygnowany przez A. Nowaka i B.P. Kamińskiego, Archiwum Główne Akt Dawnych, sygn. AD17-21.
- [10] Łużyniecka E., *Architektura klasztorów cysterskich. Filie lubiąskie i inne cenobia śląskie*, Oficyna Wydawnicza PWR, Wrocław 2002.
- [11] Milecka M., *Ogrody klasztorne OO. Cystersów – historia i współczesność*, [w:] R. Kozakiewicz-Opalka (red.), *Ogród sakralny – idea i rzeczywistość, VII Międzynarodowa Konferencja o Architekturze i Sztuce Sakralnej „Kościół naszych czasów”*, Stowarzyszenie Architektów Polskich, Kielce 2008.
- [12] Milecka M., *Ogrody cystersów w krajobrazie małopolskich opactw filii Morimodu*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2009.
- [13] Wyrwa A.M., Kasprovecz T., *Sprawozdanie z sondażowo weryfikacyjnych badań archeologicznych na sta. L9 w Łądzie nad Wartą w 2006 roku*, Poznań 2006, mpis, Biblioteka WSD w Łądzie.
- [14] *Inwentarz sprzętów Kościelnych i Klasztornych Xięży Kapucynów Łądzkich [...] spisany [...] dnia 13 lipca 1853 roku*, rkpis, Biblioteka WSD w Łądzie.
- [15] *Wycieczka nad Wartę (ciąg dalszy)*, „Przyjaciel Ludu” 1848, nr 43, 339–340, 341.
- [16] Nowiński J., „*Opactwo w Łądzie, widok od strony Warty*” – nieznanany pejzaż Marcina Zaleskiego, „Biuletyn Historii Sztuki” 2009, nr 1–2, 205–212.
- [17] Majdecki L., *Historia ogrodów*, PWN, Warszawa 1978.
- [18] Gawarecki W.H., *Początek i wzrost benedyktyński-cysterscyński-go zakonu, łącznie i klasztoru lendzkiego, tegoż Instytutu w Guberni b. Kaliskiej, powiecie Konińskim położonego*, „Pamiętnik Religijno-Moralny” 1846, t. 10.
- [19] Orda N., *Łąd nad Wartą (Polska) Gubernia Kaliska*, [w:] *Album widoków historycznych Polski*, Seria 8, Nr 225.
- [20] Rataj H., *Łąd, park i ogrody kościelne (ewidencja)*, Konin 1982, mpis, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Poznaniu Delegatura w Koninie.
- [21] *Widoki Zabytków Starożytności w Królestwie Polskim służące do objaśnienia opisu tychże Starożytności sporządzonego przez Delegację wysłaną z polecenia Rady Administracyjnej Królestwa w latach 1844 i 1846 zebrane, Atlas IV. Gubernia Warszawska, Powiaty: kaliski, koniński, sieradzki, piotrkowski i wieluński*, 1851, tabl. 20, Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego.
- [22] Walicki M., *Sprawa inwentaryzacji zabytków w dobie Królestwa Polskiego (1827–1862)*, Zakład Architektury Polskiej, Warszawa 1931.
- [23] *Wykaz prac i inwestycji ks. Teodora Fibicha w kościele w Łądzie: Rok 1905 pozycje 43, 44, Rok 1909 i 1910 pozycje 9, 10*, [w:] *Księga Wizyt Biskupich kościoła parafialnego w Kowalewie założonego przez Antoniego Ostrowskiego Arcy-Biskupa Gnieźnieńskiego w roku 1784*, rkpis, Archiwum Biblioteki WSD w Łądzie.
- [24] Jarosińska-Krokowska A., Nowiński J., *Koncepcja rewaloryzacji i zagospodarowania parku i ogrodów przy pocysterskim opactwie w Łądzie nad Wartą*, Warszawa 2008, mpis, Archiwum Administracji Obiektami Towarzystwa Salezjańskiego Inspektorii pw. św. Wojciecha w Pile [oraz w posiadaniu autora].

Streszczenie

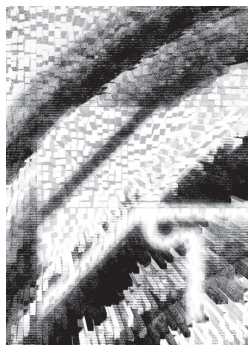
Przed kasatą w 1819 r. cysterskie opactwo w Łądzie posiadało trzy zespoły ogrodowe: ogród klasztorny (konwentualny) – zlokalizowany po południowej stronie klasztoru nad kanałem rzeki Warty oraz na wyspie pomiędzy kanałem a korytem rzeki, ogród opacki – założony przy pałacu opackim w 2. poł. XVI w. na stoku po wschodniej stronie klasztoru i kościoła oraz wirydarz z fontanną w środku klasztoru. Po kasacie ogrody te uległy dewastacji, a większa część ogrodu opackiego została przyłączona do powstałego na początku XIX w. folwarku. W 1850 r. kościół i klasztor w Łądzie objęli kapucyni, którzy przeprowadzili renowację całości założenia wraz z rewitalizacją jego ogrodów. Na placu przed kościołem powstał wówczas park. Plan kościoła i klasztoru w Łądzie z około 1865 r. dokumentuje lokalizację ogrodów i parku po zamknięciu klasztoru kapucynów przez rząd carski. Na przełomie XIX i XX w. został rozebrany pałac opata oraz większość zabudowań gospodarczych klasztoru. Salezianie, którzy przybyli do Łądu w 1921 r., przywrócili części dawnych ogrodów ich pierwotną funkcję. W 2008 r. na zlecenie Salezjańskiej Prowincji św. Wojciecha powstał projekt koncepcyjny rewaloryzacji i zagospodarowania parku i ogrodów przy pocysterskim opactwie w Łądzie nad Wartą. Autorami projektu są Anetta Jarosińska-Krokowska i Janusz Nowiński. Przewiduje on nowe zagospodarowanie oraz rekonstrukcję dawnych i obecnych ogrodów przy klasztorze w Łądzie z przeznaczeniem ich na cele rekreacyjne, edukacyjne i gospodarcze.

Słowa kluczowe: Łąd nad Wartą, historia ogrodów, ogrody cysterskie, cystersi

Abstract

Before the abolition in 1819 the Cistercian abbey in Łąd had three garden complexes: the monastic garden (conventual) – located on the south side of the monastery by the Warta River canal and on an island between the canal and the river-bed, the abbot's garden – founded by the abbot's palace in the second half of the 16th century, on the slope on the east side of monastery and the church, as well as a viridarium with a fountain in the monastic interior. After the abolition these gardens became devastated, while the biggest part of the abbot's garden was incorporated into a grange which came into being at the beginning of the 19th century. In 1850, the church and the monastery in Łąd were taken over by the Capuchins who carried out a renovation of the whole complex and also a revival of its gardens. In the square in front of the church a park was founded at the time. A plan of the church and monastery in Łąd from about 1865 documents the location of the gardens and park after the abolition of the Capuchines's monastery by the Tsarist government. At the turn of the 19th and 20th centuries, the abbot's palace was pulled down as well as most of the monastic farm buildings. The Salesians, who came to Łąd in 1921, restored parts of the old gardens to their primary function. In 2008, due to the commission of the Administration of the Salesian Society Facilities of St. Adalbert Inspectorate there came into existence a conceptual project of revalorization and management of the park and gardens by the post-Cistercian abbey in Łąd by the Warta River. The authors of the project are Anetta Jarosińska-Krokowska and Janusz Nowiński. The project anticipates a new management and reconstruction of the old and present gardens by the monastery in Łąd assigning them for purposes of recreation, education and economic ones.

Key words: Łąd by the Warta River, gardens' history, Cistercian gardens, Cistercians

Aleksander Piwek*

Dawny browar cystersów oliwskich

The old brewery of Oliwa Cistercians

Wśród różnych obiektów należących do dawnego opactwa cysterskiego w Oliwie znajdował się także browar. Był on jednym z ciekawszych, jakie zostały wzniesione. Ocena taka wynika z lokalizacji i znaczenia, jakie miał dla Oliwy, a także z dającej się w znacznej części rozpoznać jego interesującej historii. Do dziś zachowało się po nim nieco pozostałości: ściana wschodnia, ślady(?) po dachu (na ścianie południowej klatki schodowej), a także dokumentacja z XIX w. (plany) oraz ryciny przedstawiające bryłę, chociaż w uproszczony sposób i to we fragmentach (il. 1, 2). Powyższe materiały uzupełniają się na tyle, że pomimo ich niewielkiej ilości dość dokładnie można określić lokalizację tego budynku, jego rozplanowanie, a także zakres niektórych przebudów.

Stan istniejący i lokalizacja

Obecnie materialna pozostałość dawnego browaru – jego ściana wschodnia – od południa dochodzi do południowej klatki schodowej fasady. Zawiera ona po stronie zachodniej, w połowie swej wysokości, poziomy uskok. W partii poniżej niego występują drzwi z łukiem eliptycznym oraz wnęka zwieńczona łukiem odcinkowym. Znajdują się tutaj także fragmenty dwóch innych łuków. Powyżej poziomego uskoku jest duża wnęka z półkolistym łukiem, a także połowa podobnej wnęki, dochodząca do klatki schodowej. Ściana na długości około 9,8 m (licząc od klatki schodowej) zawiera skos zwieńczony profilowanym gzymsem. Jest on zakończony pionowym uskokiem

Among various facilities belonging to the old Cistercian Abbey in Oliwa there was also a brewery. It was one of the most interesting buildings that had ever been erected. This assessment results from its location and the significance it had for Oliwa and also due to its interesting history that can be traced to a large extent. There are some remnants of this building preserved until today such as the eastern wall, traces(?) of the roof (on the southern wall of the staircase) as well as the documentation dated from the 19th century (plans) and drawings depicting the structure in a simplified way and only relating to its fragments (Fig. 1, 2). These materials complement one another and even in spite of their scarcity, it is possible to determine the location of the building, its layout and the scope of the particular rebuilding activities with high accuracy.

Current state and location

At present the remaining part of the former brewery – its eastern wall – in the south reaches as far as the southern staircase of the facade. At its mid-height in the western side it contains a horizontal fault. In a part below it there is the door with an elliptical arch and a niche surmounted by a segmental arch. There are also fragments of other two arches. Above the horizontal fault there is a large niche with a semicircular arch and a half of a similar niche reaching the staircase. The wall at a length of 9.8 m (starting from the staircase) has a bevel surmounted by a profiled cornice. It is finished with a vertical fault of 1 meter in height behind which there is a lower part of the wall with the next slightly protruding cornice.

The brewery building was situated near the church facade and extended towards the west. Its shorter walls

* Wydział Architektury Politechniki Gdańskiej/Faculty of Architecture, Gdańsk University of Technology.

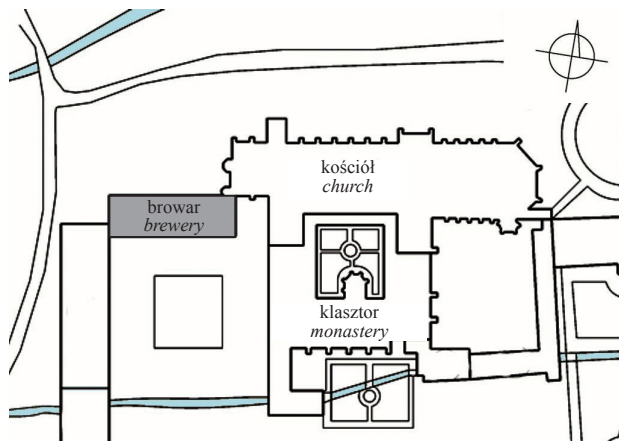
Il. 1. Ściana wschodnia dawnego browaru przyległa do fasady kościoła pocysterskiego w Oliwie. Stan z 2010 r. (fot. A. Piwek)

Fig. 1. The eastern wall of the old brewery adjacent to the after-Cistercian church facade in Oliwa. Condition of 2010 (photo by A. Piwek)

wysokości 1 m, za którym ciągnie się niższa partia ściany z lekko wysuniętym kolejnym gzymsem.

Budynek browaru znajdował się przy fasadzie kościoła i ciągnął się w kierunku zachodnim. Jego krótsze boki ustawiono wzdłuż osi północ-południe, poprzecznie do głównej osi założenia sakralnego. Na północ od niego powstał więc częściowo uformowany plac przedkościelny, zaś po drugiej, przeciwnej stronie – jeszcze do początku XIX w. czworobok zabudowań klasztornych i gospodarczych. Należały do nich wówczas w skrzydle północnym – szafarnia i młyn, a w południowym – spichrz. Wschodnie skrzydło było zajęte przez konwersów. Wszystko to stanowiło zatem zwartą całość obsługiwaną przez braci związanych z gospodarką opactwa. Niekorzystnym efektem takiego usytuowania browaru było pogorszenie warunków użytkowania zachodniego skrzydła klasztoru. Pomieszczenia znajdujące się w jego partii północnej (dochodzącej do kościoła) miały gorsze doświetlenie – zarówno na parterze, jak i na piętrze – od tych, które występowały w przeciwległej południowej partii.

Z materiałów historycznych powstałych w 1. połowie XIX w. wynika, że browar wzniesiony został na planie prostokąta o wymiarach około 15×40 m. Grubość jego ścian wynosiła około 1,1 m. Północna ściana wzdłużna budynku dobiegała do pobliskiej ścianki klatki schodowej świątyni, natomiast wschodnia – licowała się z nią od wschodu. W ten sposób, chociaż budynek był dobrze połączony z jej fasadą, znajdująca się w jego północno-wschodnim narożniku część klatki schodowej kościoła umniejszała powierzchnię użytkową browaru. Ponadto miało to wpływ na elewacje budynku gospodarczego. Jego wzdłużna ściana północna z tego powodu była krótsza od południowej o kilka metrów. Podobnie było z elewacjami poprzecznymi, chociaż tam wielkości nie były aż tak zróżnicowane. Elewacja zachodnia była dłuższa od wschodniej ledwie o około 1,5 m.

Il. 2. Lokalizacja dawnego browaru według ryciny z 1847 r. (Biblioteka Gdańska PAN, sygn. 5709). Od strony północnej budynek ten zamykał dziedziniec gospodarczy, jaki tworzył wraz z innymi obiektami pomocniczymi oraz skrzydłem konwerskim klasztoru

Fig. 2. Location of the old brewery according to the drawing from 1847 (Biblioteka Gdańska PAN, sygn. 5709). From the northern side the building closed the utility yard which was formed along with other facilities as well as with the Convert wing of the monastery

were built along the north-south axis crosswise to the main axis of the sacral layout. Thus, north of the building a partially formed square in front of the church was created, whereas on the other opposite side – a quadrangle of the monastery and farm buildings which existed until the beginning of the 19th century. A dispenser and a mill situated in the northern wing and a granary in the southern wing belonged to these buildings at that time. The eastern wing was occupied by Converts. All these buildings constituted a uniform entirety which was serviced by brothers connected with the abbey economy. Deterioration of the usage conditions of the western wing of the monastery was an unfavourable effect of the brewery location. The rooms in its northern part (extending to the church) had worse lighting – on the ground floor as well as on the first floor – than in the opposite southern part.

According to the historical materials from the first half of the 19th century, the brewery was built on the 15×40 m rectangular plan. The thickness of its walls was about 1.1 m. The northern longitudinal wall of the building reached the nearby wall of the church staircase, whereas the eastern one – faced the staircase from the east. In this way, although the building was well connected with its facade, a part of the church staircase in its northeast corner reduced the usable area of the brewery. Moreover, it had an impact on the facade of the farm building. For this reason its northern longitudinal wall was a few meters shorter than the southern one. It was similar with the cross facades although there the sizes were not so diverse. The western facade was only 1.5 meter longer than the eastern one.

Research results

The research connected with the old brewery was carried out by the author in 2010. The obtained results allowed us to introduce some new data to the history of this

Il. 3. Wnęki znajdujące się w części górnej ściany wschodniej dawnego budynku gospodarczego. Należą one do jedynych średniowiecznych detali, jakie się zachowały. Stan z 2010 r. (fot. A. Piwek)

Fig. 3. Niches in the upper part of the eastern wall of the old utility building. They belong to the only mediaeval details that were preserved. Condition of 2010 (photo by A. Piwek)

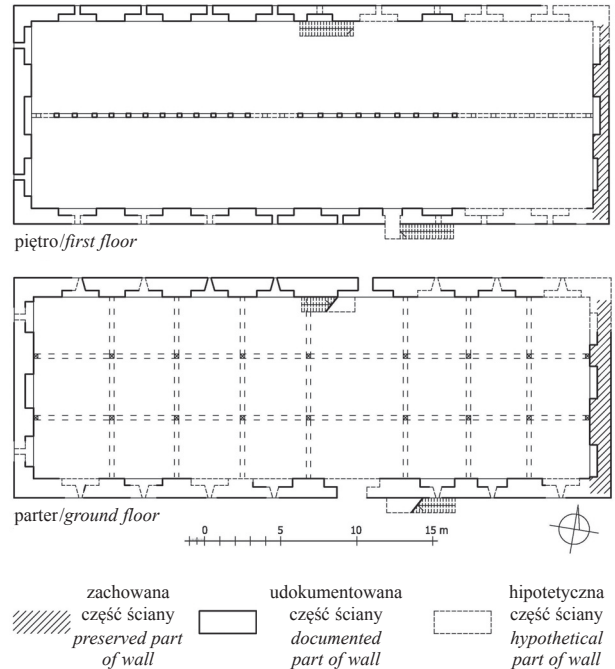
Wyniki badań

Prace badawcze związane z dawnym browarem przeprowadzone zostały przez autora w 2010 r. Uzyskano wyniki, które wniosły nowe dane głównie do dziejów tego obiektu. Dzięki rozwarstwieniu zachowanych fragmentów browaru – wolno stojącej ściany wschodniej i dolnych partii południowej klatki schodowej świątyni – wiadomo, że przeszedł on kilka architektonicznych zmian. Część z nich znalazła swoje ślady w relikcie dawnego browaru, a także w dokumentacji rysunkowej z 1824 r. W efekcie można było wyodrębnić sześć etapów obejmujących jego powstanie i kolejne przekształcenia.

Etap I

Badania architektoniczne ujawniły w wolno stojącej ścianie wschodniej pozostałości, które powiązane są z najstarszymi dziejami, obecnie niezachowanego kubaturowo obiektu. Należy do nich przede wszystkim partia powyżej poziomego uskoku przechodzącego przez całą długość tej ściany, od klatki schodowej aż po pionowy uskok. Jej górną granicę stanowią dwie warstwy cegieł ponad zwieńczeniami dwóch wnęk. Występujące tutaj cegły, ułożone przeważnie w wątek wendyjski, mają wymiary: $31-31,5 \times 15-15,5 \times 8-8,5$ cm, wysokość 10 warstw cegieł ($10c$) = 104 cm. Do tego materiału należy jeszcze dołączyć nieliczne pozostałości znajdujące się poniżej poziomego uskoku – tło wnęk i relikty łęków ceglanych (il. 3).

W zachowanej inwentaryzacji z XIX w. wyodrębnione partie wraz z podziałami także zostały uwzględnione. Ponieważ podobny układ znalazł się w ścianie zachodniej, można przyjąć, że i ona musiała pochodzić z tego samego czasu. Świadczyć o tym może pierwsze przypuszczalne rozplanowanie budynku. Od początku miałyby on tę samą wielkość obrysu, jaką przedstawiono na inwentaryzacji. Z zaznaczonych kolejnych przemurowań wiadomo, że prawdopodobnie budynek nie zawierał w północno-

Il. 4. Plan parteru i piętra dawnego budynku gospodarczego, zapewne odsuniętego od fasady. Rekonstrukcja stanu z początku XIV w. (wg autora)

Fig. 4. Plan of the ground floor and the first floor of the old utility building, presumably moved away from the facade. Reconstruction of the condition from the beginning of the 14th century (according to the author)

building. Thanks to delamination of the preserved fragments of the brewery – a detached eastern wall and lower parts of the southern church staircase – it is obvious that it underwent a few architectural changes. Some of them are reflected in the relic of the old brewery as well as in the drawing documentation from 1824. Consequently, it was possible to identify six stages comprising its foundation and subsequent transformations.

Stage I

The architectural research revealed some remnants in the detached eastern wall, which are connected with the oldest history of the structure that at present is not preserved in its cubature. This is, first of all, a part above the horizontal fault which runs through the whole length of this wall, namely, from the staircase up to the vertical fault. Its upper edge constitutes two layers of bricks above the crowning of two niches. The bricks which are mostly laid in a Vendian brickwork have the following sizes: $31-31,5 \times 15-15,5 \times 8-8,5$ cm, the height of 10 layers of bricks ($10c$) = 104 cm. Additionally, there are few remnants situated below the horizontal fault – the niche background and relics of brick arches (Fig. 3).

In the preserved inventory from the 19th century, the identified parts along with divisions were also taken into account. As a similar arrangement was in the western wall, thus we can imply that it must have originated from the same time as well. The first hypothetical layout of the building may be a proof here. Since the very beginning it would have had the same size of the outline as it was presented in inventory. On the basis of the marked chang-

-wschodnim narożniku części klatki schodowej współtworzącej fasadę kościoła (il. 4), gdyż na niej nie znaleziono żadnego fragmentu, który etapowi temu mógłby być przypisany. Do kolejnych możliwych ustaleń należą: rozkład okien i ich wielkość oraz przebieg niektórych ścian wewnętrznych. W poziomie parteru, ściany: północna i południowa budynku miały po siedem okien i jednym wejściu. Zachodnia ściana szczytowa mogła mieć dwa okna, natomiast przeciwległa – żadnego, co jest zrozumiałe ze względu na znajdującą się za nią małą przestrzeń i dość blisko położony klasztor. Wnętrze budynku było podzielone najpewniej siedmioma parami podpór ustawionymi w dwóch ciągach wzdłużnych. Wejście na piętro mogło znajdować się przy ścianie północnej, nieopodal drzwi oraz z zewnątrz, przy ścianie południowej, w pobliżu kolejnego wejścia. Piętro zawierało dwutraktowe wnętrze. Rozdziału dokonano poprzez ustawienie ścianki ceglano-drewnianej (na osi wzdłużnej obiektu) lub też, co wydaje się bardziej prawdopodobne, storczykami więźby dachowej.

W kontekście powyższych ustaleń powstanie badanego budynku należy wiązać z przedziałem czasu, w którym w jego wnętrzu nie było klatki schodowej współtworzącej fasadę świątyni. Fakt ten pociąga za sobą stwierdzenie, że w czasie budowy tego obiektu kościół opacki musiał być krótszy od obecnego. Jak wynika z opublikowanych już badań architektonicznych kościoła, jego fasada w stosunku do obecnej była cofnięta w kierunku wschodnim dwukrotnie. Pierwszy raz nastąpiło to w okresie późnoromańskim, po wykształceniu dwóch przeszł nawy środkowej i czterech należących do naw bocznych (po 1245–3 ćw. XIII w.) [1, s. 69, 76–78]. Drugim razem miało to miejsce na początku gotyku, kiedy to kościół został wydłużony o jedno przeszło nawy środkowej i dwa przeszła naw bocznych (koniec XIII w.) [1, s. 87–88]. Rozpoznany materiał ceramiczny wskazuje na pewne podobieństwo do okresu związanego z działalnością budowlaną już po ukończeniu wczesnogotyckiej fasady, zatem zapewne z początkiem XIV w. Obiekt spełniał niewątpliwie funkcję gospodarczą, ale dokładniejsze jej ustalenie nie jest obecnie możliwe.

Etap II

Kolejna partia średniowiecznych cegieł występuje tylko w ścianie zachodniej klatki schodowej, przy południowej jej krawędzi. Ma ona tam rozerwaną, nieregularną formę. Oprócz tego niewielki fragment znalazł się także tuż przy ziemi, na załamaniu ścianki zachodniej i północno-zachodniej. Cegły ułożone są w wąż gotycki. Ich lokalizacja wskazuje na włączenie do dotychczasowej budowli części klatki schodowej kościoła. Wydaje się, że w dotychczasowym jej rozplanowaniu musiało zajść niewiele zmian. Wiązały się one głównie z rozbiórką północno-wschodniego narożnika i z wkomponowaniem w to miejsce nowej kubatury. Działanie to doprowadziło do całkowitej likwidacji w ścianie północnej skrajnie położonych wnek z oknami i częściowo w szczytowej ścianie wschodniej wnek północnych.

Czas przekształceń budynku gospodarczego jest ewidentnie powiązany z ostatecznym wydłużeniem kościoła ustalonym na lata 60.–3 ćw. XIV w. [1, s. 102–105].

es, we can see that probably the building in its northeast corner did not have a part of the staircase co-creating the church facade (Fig. 4) because there was no fragment on it which could have been assigned to this stage. Further possible findings are as follows: the arrangement of windows and their sizes as well as the location of some internal walls. In the level of the ground floor the northern and southern walls of the building had seven windows and one entrance each. The western gable wall might have had two windows, whereas the opposite one – no window, which is understandable due to the fact that there was little space right behind it and the monastery was situated in close vicinity. The interior of the building was most probably divided by seven pairs of supports placed in two longitudinal rows. The entrance leading to the first floor might have been near the northern wall, not far from the door and from the outside near the southern wall in the vicinity of the next entrance. The first floor had a two-section interior. It was divided by means of a brick and wooden wall built on the longitudinal axis of the building or, which seems more probable, by means of an orchid roof truss.

In the context of the aforementioned findings, the construction of the discussed building might have taken place at the time when its interior was not equipped with a staircase that co-created the church facade. This fact implies the conclusion that at the time when this building was erected the abbey church must have been shorter than the present one. As it results from the published architectural research of the church, its facade in relation to the present one was twice withdrawn to the east. For the first time it happened in the late Romanesque period after two spans of the nave and four of the aisles were formed (after 1245–3rd quarter of the 13th century) [1, pp. 69, 76–78]. The second change took place at the beginning of the Gothic period when the church was made longer by one span of the nave and two spans of the aisles (the end of the 13th century) [1, pp. 87–88]. The recognised ceramic material indicates a certain similarity to the period connected with the building activity after the early Gothic facade was completed, i.e. the beginning of the 14th century. Undoubtedly, the building fulfilled some utility functions but it is impossible now to determine their character in more detail.

Stage II

The next part of the mediaeval bricks occurs only in the western wall of the staircase at its southern edge. There it has a disrupted and irregular form. Moreover, a small fragment is also located just near the ground at the break of the western and northwest wall. The bricks are laid in the form of the Gothic brickwork. Their location indicates the inclusion of a part of the church staircase into the existing building. It seems that there must have been only insignificant changes in its planning. They were mainly connected with the demolition of the north-east corner and with introducing into this place a new cubature. This activity led to the total liquidation of niches with windows which were situated on the extremes of the northern wall and a partial liquidation of northern niches in the eastern gable wall.

The time of transformations of the farm building is clearly connected with the final elongation of the church,

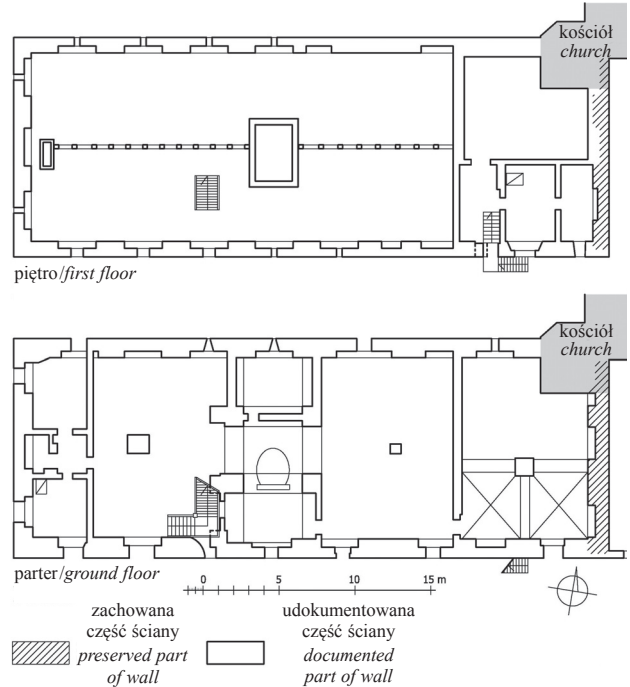
Il. 5. Przekształcona w XVI w. średniowieczna wnęka w parterze ściany wschodniej dawnego browaru. Stan z 2011 r. (fot. A. Piwek)

Fig. 5. Mediaeval niche in the ground floor of the eastern wall of the old brewery that was transformed in the 16th century. Condition of 2011 (photo by A. Piwek)

Etap III

Kolejny badany materiał znalazł się na wolno stojącej ścianie poniżej poziomego uskoku i wypełnił obrzeża wnęki oraz partię powyżej jej łęku, natomiast ponad uskokiem – w prawie połowie trójbocznego szczytu i w poziomym pasie od pionowego uskoku na południe. W obrębie ścianki zachodniej klatki schodowej podobne cegły są na jej skrajach: do wysokości prawie drugiego uskoku (licząc od terenu) – w pionowym wąskim pasie przy załamaniu ze ścianką północno-zachodnią, zaś powyżej – w nieco szerszym pasie. Na wysokości drugiego uskoku w południowym skraju cegły te wystąpiły najpierw w wąskim pasie, a następnie szerszym, chociaż mało regularnym (il. 5).

Z dokumentacji archiwalnej i z badań architektonicznych wynika, że w tym etapie wprowadzono w obiekcie wiele zmian budowlanych (il. 6). Zamiast dotychczasowych słupów dano kilka ścianek poprzecznych i wzdłużnych, z których większość (jeśli nie wszystkie) wykonano już z materiałów ceramicznych. Znaczna część okien została powiększona, niektóre z nich zamurowano fragmentarycznie lub w pełni. Szczególnie dużo przekształceń wprowadzono na poziomie parteru. W ścianie południowej wybito dwa wejścia. W nowym podziale, dawny pierwszy od zachodu pas poprzeczny zachowano w nieco skróconej szerokości. Podzielony został na trzy mniejsze pomieszczenia. Kolejne dwa pasy poprzeczne połączono w jedno wnętrze (także nieco zwężone). W czwartym pasie (niewiele szerszym od dawnego) znalazły się dwa pomieszczenia, natomiast następne dwa uzyskały jedną przestrzeń. Ostatnie dwa pasy (pierwsze od wschodu) tak-

Il. 6. Plan parteru i piętra dawnego browaru dochodzącego do fasady kościoła. Rekonstrukcja stanu z 1602 r. (wg autora)

Fig. 6. Plan of the ground floor and the first floor of the old brewery reaching the church facade. Reconstruction of the state of 1602 (according to the author)

which as it was ascertained, occurred in the 1360^s–3rd quarter of the 14th century [1, pp. 102–105].

Stage III

The next examined material was on a detached wall situated below a horizontal fault and filled the edges of the niche as well as the part above its arch, whereas above the fault it was almost in the middle of the three-sided gable and in the horizontal strip from the vertical fault to the south. Within the western wall of the staircase there are similar bricks on its edges, namely, to the height of almost the second fault (starting from the terrain) – in the vertical narrow strip at the break along with the northwest wall, whereas above – in a slightly wider strip. At a height of the second fault in the southern edge these bricks first appeared in the narrow strip and then in the wider strip although it was quite irregular (Fig. 5).

The archival documentation and architectural research show that at this stage many constructional changes were introduced into this building (Fig. 6). Instead of previous pillars a few cross and longitudinal walls were built, most of which (if not all of them) were made already of ceramic materials. Most of the windows were enlarged, while some of them were bricked up fragmentarily or completely. On the ground floor level numerous transformations were introduced. In the southern wall two entrances were made. In the new division the first former cross strip on the west was preserved in a slightly shortened width. It was divided into three smaller rooms. The next two cross strips were transformed into one interior (also slightly narrowed). In the fourth strip (not much wider

że połączono w jedno wnętrze, z tym że od strony południowej przewidziano tam dwa przęsła sklepienne wsparte na ścianach obwodowych, ścianie poprzecznej i na kwadratowym słupie. Po stronie północno-wschodniej do wnętrza obiektu weszła część klatki schodowej południowej wieżyczki fasady. Wejścia na piętro również zmieniły swoją lokalizację: zewnętrzne nadal pozostało przy elewacji południowej, ale przesunięte zostało w kierunku wschodnim, natomiast wejście wewnętrzne przy ścianie północnej przeniesiono w południowo-wschodni narożnik drugiego (licząc od zachodu) segmentu poprzecznego. 2/3 dotychczasowej powierzchni na piętrze pozostało prawie bez zmian (część zachodnia). Doszły tam jedynie powiększenia trzech pierwszych od zachodu okien ściany południowej, nowa klatka schodowa łącząca z parterem i trzy kominowe funkcjonalnie połączone z niższą kondygnacją. Przez te dobudówki część storczyków uległa likwidacji. Istotne zmiany zaszły natomiast w części wschodniej. Podzielona ona została ścianą wzdłużną na dwa niewielkie zespoły. Południowy składał się z trzech wąskich pomieszczeń. Dwa skrajne miały w ścianie południowej po jednym oknie, natomiast trzecie – najprawdopodobniej tylko wejście. Najpewniej wnętrza te przeznaczone były na mieszkanie z korytarzem. Północny zespół tworzyło jedno pomieszczenie o nieznanym przeznaczeniu. Było ono pozbawione okien i połączone wejściem z pobliskim korytarzem.

Powyższe przekształcenia należy łączyć z naprawami, jakich musiano dokonać po zniszczeniach kościoła cysterskiego w czasie najazdu zbrojnych hufców gdańszczan na Oliwę na początku 1577 r. [2, t. 1, s. 11–14]. Jak z zachowanych śladów na ścianie wschodniej i klatce schodowej fasady kościoła wynika, ucierpiał wówczas znacznie także przyległy do niej od wschodu budynek gospodarczy. Jego odbudowa mogła nastąpić w latach 1591–1602 [3, s. 240]. W nowym wnętrzu umieszczono już wówczas na pewno browar wraz z dodatkowymi pomieszczeniami. Podobnie jak inne browary gdańskie, i ten zakonny musiał składać się ze słodowni, warzelni, izby do fermentacji, a także z piwnic [4, s. 35]. Na te ostatnie pomieszczenia zaadaptowano pobliskie piwnice klasztoru. Do obsługi browaru oprócz robotników zatrudnieni byli wykwalifikowani pracownicy: mielcarze – do produkcji słodu i piwowarowie wraz z czeładnikami – do nadzoru i warzenia piwa [5, s. 31].

Etap IV

Przekształcenia nowożytnego browaru były znaczne. Na ścianie wolno stojącej można je odczytać w części poniżej poziomego uskoku od klatki schodowej aż po łamaną fugę przy północnej krawędzi wnęki oraz w niewielkim pasie na południe od tej wnęki. Do partii tej należy jeszcze zaliczyć łęk wejścia. Wymiary znajdujących się tutaj cegieł wynoszą: 29,0–30,5×13,5–14,5×6,5–7,2 cm, 10c = 101 cm, ułożone są one w wątek nowożytny (il. 7).

Pozostałych danych dostarcza głównie dokumentacja rysunkowa (il. 8). Zaznaczone tam zmiany wiązały się z likwidacją dotychczasowej funkcji browaru. Budynek miał teraz służyć celom gospodarczo-mieszkalnym. Na parterze i piętrze zaprojektowano trójtrakt. Podziały wzdłużne nie były jednakowe – ciągi skrajne miały być

than the former one) there were two rooms, whereas the next two rooms were transformed into one space. The last two strips (the first on the east) were also transformed into one interior but on the southern side there were supposed to be two vault spans based on the peripheral walls, cross wall and square pillar. On the northeast side a part of the staircase of the southern turret facade became a part of the building interior. Entrances leading to the first floor also changed their locations, i.e. the external entrance was still at the southern facade but it was moved towards the east, whereas the internal entrance at the northern wall was moved to the southeast corner of the second (starting from the west) cross segment. 2/3 of the previous area on the first floor remained almost unchanged (western part). The only works that were done were extensions of the first three western windows on the southern wall, a new staircase connecting the ground floor and chimney shafts functionally joined with the lower storey. Due to these extensions some of the orchards were liquidated. Some significant changes were introduced in the eastern part. It was divided into two small complexes by means of a longitudinal wall. The southern complex consisted of three narrow rooms. Two extreme rooms had one window each in the southern wall, while the third one – most probably had only the entrance. These interiors functioned most probably as a flat with a hall. The northern complex consisted of one room whose purpose remains unknown. It had no windows and was connected with a nearby hall by means of an entrance.

The aforementioned transformations should be connected with repairs which had to be done after the Cistercian church destruction during the invasion of Oliwa by Gdańsk armed troops at the beginning of 1577 [2, vol. 1, pp. 11–14]. The preserved traces on the eastern wall and staircase of the church facade show that the farm building adjacent to it from the east also underwent serious damages. Its reconstruction might have taken place in the years 1591–1602 [3, p. 240]. Already at that time in the new interior a brewery must have been built along with additional rooms. Similarly to other Gdańsk breweries, this monastery brewery must also have consisted of a malt house, brew house, fermentation room as well as cellars [4, p. 35]. Neighbouring monastery cellars were adapted for these purposes. The service staff consisted not only of workers, but also of qualified employees such as malt masters for the production of malt and brew masters along with journeymen for supervision and brewing beer [5, p. 31].

Stage IV

There were considerable changes introduced to the brewery in the modern times. They can be seen on a detached wall in a part below the horizontal fault from the staircase up to a broken joint at the northern niche edge as well as in a small strip south of this niche. An entrance arch also belong to this part. The brick sizes here are as follows: 29.0–30.5×13.5–14.5×6.5–7.2 cm, 10c = 101 cm, and they are laid according to the modern brickwork (Fig. 7).

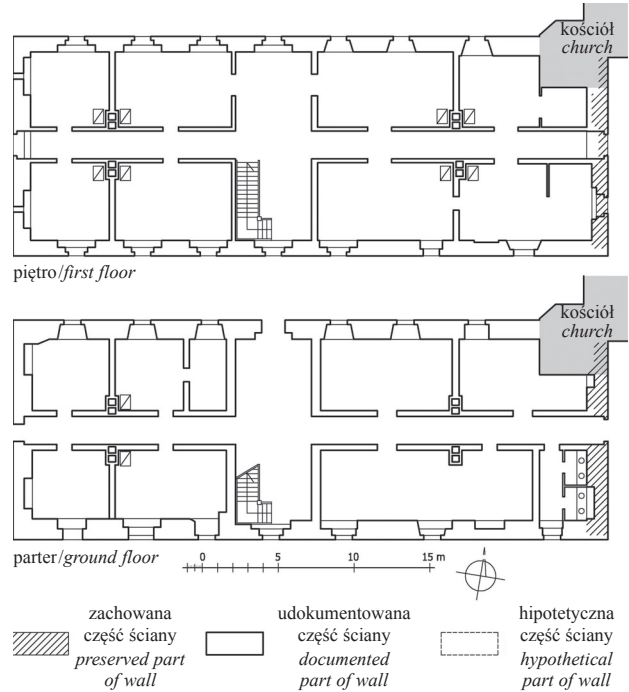
A drawing documentation is the main source of further data (Fig. 8). Changes, which were marked there, were connected with the liquidation of the previous function of

Il. 7. Dawne wschodnie wejście do parteru dawnego budynku gospodarczego po zmianach dokonanych w 1824 r. (fot. A. Piwek)

Fig. 7. Former eastern entrance to the ground floor of the old utility building after changes in 1824 (photo by A. Piwek)

szersze od środkowego, przeznaczonego na komunikację. W poziomie parteru, w ścianach poprzecznych (zachodniej i wschodniej) na przedłużeniu korytarza znajdowały się wejścia. Dotąd wschodnie z nich mylnie – jak z tego wynika – datowano na mniej więcej 1910 r. [6, s. 70]. Północno-zachodni ciąg miał trzy pomieszczenia przeznaczone na kuchnię. Każde z nich miało własne okno w ścianie północnej. Naprzeciw tych pomieszczeń (na tej samej długości) znalazły się jedynie dwa pomieszczenia, gdyż wschodnie było szersze. Dlatego jedno okno doświetlało pomieszczenie skrajne (kuchnię), podczas gdy dwa okna – przyległe do niego od wschodu (służbówka). Duży poprzeczny hol łączący się z wzdłużnym korytarzem zawierał oddzielne wejście w ścianie północnej. W jego narożniku południowo-zachodnim znalazła się klatka schodowa wiodąca na piętro. Północno-wschodni ciąg zawierał dwa oddzielne pomieszczenia (tzw. piwnicę) – przyległe do holu doświetlały dwa okna, natomiast skrajne – tylko jedno. Po przeciwnej stronie także były dwa pomieszczenia, ale o zupełnie innym podziale. Przy holu ciągnęło się jedno, najdłuższe w budynku (skład drewna). Miało ono jednak tylko dwa okna. Drugie pomieszczenie, dochodzące do ściany wschodniej, zawierało wąski korytarz z oknem i dwie pozbawione okien niewielkie wydzielone przestrzenie (wc). Piętro w ogólnych podziałach powtarzało rozwiązanie parteru. Dwa ciągi przyległe do ścian wzdłużnych w partii zachodniej miały po dwa pomieszczenia (pokoje), z tym że zachodnie były węższe i miały po jednym oknie, natomiast kolejne – już po dwa okna. Partia wschodnia zawiera-

Il. 8. Plan parteru i piętra budynku gospodarczego (dawnego browaru) według dokumentacji sporządzonej w 1824 r. (Arch. Miejskie w Gdańsku, sygn. V/18-161)

Fig. 8. Plan of the ground floor and the first floor of the utility building (old brewery) according to the documentation prepared in 1824 (City Archives in Gdańsk, sygn. V/18-161)

the brewery. The building was supposed to perform economic and residential functions. An arrangement of three rows of rooms was designed on the ground and first floor. Longitudinal divisions were not the same – the edge structures were supposed to be wider than the middle one which was intended to be the communication centre. On the ground floor level in the cross walls (western and eastern) on the extension of the hall there were entrances. The eastern entrance was mistakenly dated for the year circa 1910 [6, p. 70]. The northwest structure had three rooms serving as kitchens. Each of them had its own window in the northern wall. Opposite these rooms (at the same length) there were only two other rooms because the eastern one was wider. Therefore, one window provided light to the extreme room (kitchen), whereas two windows gave light to the adjacent room in the east (staff room). A big cross hall that was connected with a longitudinal corridor had a separate entrance in the northern wall. In its southwest corner there was a staircase leading to the first floor. A northeast structure had two separate rooms (the so called cellar) that were adjacent to the hall and lighted by two windows, whereas the extreme room – by one window. On the opposite side there were also two rooms, however with a completely different division. Along the hall there was the longest room in the building (wood yard). It had two windows only. The other room that was next to the eastern wall contained a narrow corridor with a window and two other small separated rooms without windows (toilets). In its general divisions the first floor reflected the ground floor solution. Two structures

ła także po dwa pomieszczenia w każdym ciągu. Skrajne z nich miały nadto niewielkie aneksy pozbawione okien. Przewidziano tam sypialnię z alkową oraz pokój do nauki i bibliotekę.

Czas powyższych zmian wyznacza rok 1824, kiedy to powstała wspomniana już dokumentacja. Jednakże analiza dokumentu i jego konfrontacja z zachowanym materiałem ceramicznym wykazuje pewne rozbieżności. O ile w ścianie wolno stojącej na poziomie parteru można się jeszcze doszukać pewnych podobieństw, o tyle na piętrze nie ma ich w ogóle. Więcej cech wspólnych można znaleźć, przyjmując podziały zanotowane w parterze jako odpowiadające piętru. Kolejne niezgodności wiążą się z oknem na piętrze. Zaznaczone na planie nie ma potwierdzenia w ścianie. Wskazuje to na możliwość niezrealizowania w pełni przedstawionego rysunkowo projektu. Nie wiadomo, czy dotyczyło to jedynie tylko jednego fragmentu, czy też wprowadzono więcej zmian.

Etap V

Kolejna zmiana, jaką można wyodrębnić w ścianie wschodniej i w klatce schodowej fasady, objęła także dość duży obszar. W obrębie wspomnianej ściany należą do niej: poniżej poziomego uskoku – pionowy pas zamknięty tą ścianą, a powyżej poziomego uskoku – fragment przy skośnym gzymsie i ponownie pas przy południowym skraju ściany. Znaczna partia tego materiału znalazła się na zachodniej ścianie klatki schodowej. Do wysokości pierwszego uskoku (dochodzącego do terenu) wystąpiła ona prawie na pełnej szerokości, wyżej, do wysokości drugiego uskoku, w szerokim pionowym pasie przy północnej krawędzi, a powyżej – przy południowym skraju trzeciego uskoku. Wszędzie użyto cegieł o wymiarach $30,5-31,5 \times 14,5-15 \times 8,5-9$, $10c = 100$ cm ułożonych w wątek nowozytny.

Etap ten wiązał się głównie ze zburzeniem dawnego budynku gospodarczo-mieszkalnego i wykorzystaniem jego pozostałości do nowych celów (il. 9, 10). Zachowano tylko ścianę wschodnią, którą włączono w obręb fasady. Zatarło więc zbędne ślady powiązań budowlanych ze ścianami wzdłużnymi i wymieniono część zużytego materiału. Następnie upodobniono ją do ściany zachodniej nawy północnej poprzez obniżenie i nadanie skośnego zwieńczenia. Aby wrażenie to wzmocnić, ścianę tę (dłuższą od ściany zachodniej nawy) optycznie skrócono, dając za skosem pionowy uskok imitujący koniec szczytu nawy bocznej. W wyniku podjętych działań elewacja zachodnia kościoła, pomimo gotyckiej aosiowości, uzyskała od południa dodatkową powierzchnię. Otrzymało tym samym nieznaną wcześniej w założeniu oliwskim walor symetrii.

Czas rozbiórki budynku gospodarczego miał nastąpić w latach 1832–1833 [3, s. 240] i z tym czasem należałoby wiązać opisane powyżej działania budowlane.

Etap VI

Ostatnia partia cegieł, jaka występuje na badanym obszarze, zajmuje niewielkie skupiska. Do tej grupy wlicza się także pojedyncze cegły, nietworzące ciągłej powierzchni. Na ścianie wolno stojącej wystąpiła ona głównie poniżej poziomego uskoku – nad północnym frag-

adjacent to the longitudinal walls in the western part had two rooms each but the western ones were narrower and had one window each, whereas the others – two windows each. The eastern part consisted of two rooms in each structure. The extreme ones additionally had small annexes without windows. A bedroom with an alcove as well as a study room and library were planned there.

The time of the aforementioned changes is marked by the year 1824 when the above mentioned documentation was prepared. However, the analysis of the document and its confrontation with the preserved ceramic material shows certain discrepancies. In the detached wall standing on the ground floor level there are still certain similarities, however, on the first floor there are no similarities at all. More common features can be found when we assume divisions made on the ground floor as corresponding to the first floor. Further discrepancies are connected with the window on the first floor. They were marked in the plan but their presence is not confirmed by any traces in the wall. This may mean that the design was not fully completed. It is hard to say whether it referred to only one fragment or whether more changes were introduced.

Stage V

The next change that can be distinguished in the eastern wall and in the facade staircase also comprised quite a large area. Within the range of this wall it constitutes as follows: below the horizontal fault – a vertical strip closing this wall and above the horizontal fault – a fragment at the oblique cornice and again a strip at the southern extreme of the wall. A considerable part of this material was on the western wall of the staircase. Up to the height of the first fault (reaching the terrain) it appeared on almost overall width, then higher up to the height of the second fault in the wide vertical strip on the northern edge and above – on the southern extreme of the third fault. In all of these places bricks of the following sizes were used: $30.5-31.5 \times 14.5-15 \times 8.5-9$, $10c = 100$ cm and they were laid according to the modern brickwork.

On the whole, this stage was connected with the demolition of the old utility and residential building and the usage of its remnants for new purposes (Fig. 9, 10). Only the eastern wall was preserved which was included in the area of the facade. Therefore, unnecessary traces of constructional connections with longitudinal walls were obliterated and a part of the used material was exchanged. Then, it was made similar to the western wall of the northern nave by means of its lowering and the application of an oblique crowning. In order to emphasise the impression of the wall, it was optically shortened (longer than the wall of the western nave) and in this way it formed a vertical fault behind the bevel which imitated the gable of the aisle. As a result of these activities, the western facade of the church, in spite of its Gothic anti-axial character, acquired an additional area from the south. In this way, the Oliwa layout received a new value of symmetry that was unknown before.

Demolition of the farm building probably took place in the years 1832–1833 [3, p. 240] and the construction activities described above should be connected with this time.

Il. 9. Fragment zachodniej ścianki południowej klatki schodowej z zarysem mającym odpowiadać krzywiznie dachu dawnego browaru. Stan z 2011 r. (fot. A. Piwek)

Fig. 9. Fragment of the western wall of the southern staircase with an outline which is supposed to correspond to the roof curve of the old brewery. Condition of 2011 (photo by A. Piwek)

mentem łuku wnęki i między wnęką a skrajem ściany, natomiast ponad uskokiem – w poziomym gzymsie. Na zachodniej ścianie klatki schodowej opisywana partia znajduje się nieco powyżej drugiego uskoku i dochodzi do południowej krawędzi ściany. Wszędzie zastosowano cegły maszynowe o wymiarach $25 \times 11,5 \times 6,5$ cm.

Użycie cegieł wykonanych mechanicznie wiązało się z wymianą zniszczonego materiału. Ponadto do tego etapu należy zaliczyć jeszcze usunięcie tynków z fasady kościoła oraz z pozostałości po przyległym dawniej budynku. Jedynie na ścianie zachodniej południowej klatki schodowej pozostawiono niewielki fragment tynku, który w górnej części miał odpowiadać krzywiznie dachu rozebranej wcześniej kubatury¹. Relikt ten nie ostał się długo i prawie ćwierć wieku później został zastąpiony śladem przebiegu krzywizny.

Prace te wystąpiły w 2. połowie XX w.

Podsumowanie

Pamięć o budynku gospodarczym znajdującym się przez wieki przed kościołem oliwskim jest coraz bardziej nikła. Jego pozostałości nadal identyfikowane są jako

¹ Stało się to pod wpływem sugestii J. Stankiewicza, znawcy dziejów kościoła oliwskiego.

Il. 10. Współczesna fasada kościoła pocysterskiego (katedry) w Oliwie z fragmentem włączonym do niej reliktu budynku dawnego browaru. Stan z 2011 r. (fot. A. Piwek)

Fig. 10. Contemporary post-Cistercian church facade (cathedral) in Oliwa with a fragment of the old brewery building relic which was incorporated to it. Condition of 2011 (photo by A. Piwek)

Stage VI

The last part of bricks that appears within the researched area comprises small clusters. Single bricks, which do not form a continuous area, also belong to this group. On the detached wall it appeared mainly below the horizontal fault – above the northern fragment of the niche arch and between the niche and the wall extreme, whereas above the fault – in the horizontal cornice. On the western wall of the staircase the described part is a bit above the second fault and reaches the southern edge of the wall. In all cases machine bricks of the following sizes were used: $25 \times 11.5 \times 6.5$ cm.

The usage of bricks that were made mechanically was connected with an exchange of the destroyed material. Moreover, the removal of plasters from the church facade and the remnants after the old adjacent building also belonged to this stage. A small fragment of plaster, which was supposed to correspond to the roof curve of the earlier demolished cubature, remained only on the western wall of the southern staircase¹. This relic did not survive for long and almost 25 years later it was replaced by the trace of the curve course.

These activities were undertaken in the second half of the 20th century.

¹ It was due to a suggestion made by J. Stankiewicz, an expert in the history of Oliwa church.

część sacrum. Jedynie co bardziej dociekliwych zwiedzających dziwić może, że zapamiętane z placu kościelnego rozwiązanie przestrzenne świątyni, wskazujące na układ bazylikowy, po wejściu do jej wnętrza znajduje się znacznie dalej od portalu zachodniego, aniżeli należałoby się spodziewać. Aby zatem takich nieporozumień przestrzennych nie było, należałoby przynajmniej w plastyce wrócić do średniowiecznego założenia i ścianę wewnętrzną dawnego browaru otynkować. Niewątpliwie wzbogaciłoby to wiedzę o przeszłości zabudowy gospodarczej oraz jej rozplanowania urbanistycznego. Jak się okazuje na przykładzie oliwskim, nadal znaczną wartość badawczą mają autentyczne pozostałości, które chociażby z tej przyczyny powinny być ratowane zawsze i wszędzie.

Summary

The memory of the utility building which was situated in front of the church in Oliwa for many centuries is fading away with every year. Its remnants are still identified as a part of sacrum. However, for some of the most inquisitive visitors it may come as a surprise that the church spatial solution as remembered from the church yard indicating the basilica system after entering the church seems to be much further from the western portal than it could be expected. In order to prevent such spatial misunderstandings, we ought to return to the mediaeval layout, at least in the artistic aspect, and consequently to plaster the internal wall of the former brewery. This would undoubtedly enrich our knowledge about the past of the utility development and its urban planning. As it can be well seen on the example of Oliwa, authentic remnants still have a significant research value and it is for this reason that they should be saved – always and everywhere.

Translated by
Bogusław Setkiewicz

Bibliografia/References

- [1] Piwek A., *Architektura kościoła cysterskiego w Oliwie od XII do XX wieku*, Bernardinum, Pelplin 2006.
- [2] *Annales monasterii olivensis*, t. 1, Toruni 1916.
- [3] Iwicki Z., *Oliwa wczoraj i dziś*, Bernardinum, Gdańsk 2001.
- [4] Bogucka M., *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny w XIV–XVII wieku*, PWN, Warszawa 1963.
- [5] Klonder A., *Browarnictwo w Prusach Królewskich (2 połowa XVI–XVII w.)*, Ossolineum, Wrocław 1983.
- [6] Mamuszka F., Stankiewicz J., *Oliwa. Dzieje i zabytki*, Wyd. Morskie, Gdańsk 1959.

Streszczenie

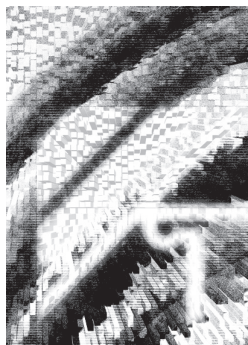
Fasada dawnego kościoła cystersów łączy się ze ścianą, która biegnie od strony południowej. W ścianie są nisze i wejście – pozostałości dawnego browaru i jego dekoracji. Badania prowadzone przez autora wykazały, że budynek był przerabiany (6 etapów). W etapie pierwszym (XIII w.–wczesny XIV w.) wnętrze było najpewniej podzielone siedmioma parami podpór w dwóch ciągach wzdłużnych. Później, w etapie drugim (lata 60. XIII w.–3. ćw. XIV w.) południowa klatka schodowa fasady została włączona do budynku. W trzecim etapie (1577) wnętrze zostało podzielone ścianami z cegły, by powstały mniejsze izby. Inny podział wnętrza istniał w etapie czwartym (1824). Na parterze część centralna składała się z dużego holu ze schodami. Na zachód i wschód od holu stworzono wewnętrzny korytarz. Pozwolił on na dojście do oddzielnych pokoi. Rozplanowanie pierwszego piętra kopiowało rozplanowanie parteru. Etap piąty (1832–1833) to wyburzenie prawie całego browaru. Zachowano jedynie ścianę zachodnią. W etapie szóstym odbywają się naprawy zniszczeń zachowanej ściany.

Słowa kluczowe: browar, cystersi, klasztor, Oliwa

Abstract

The facade of the former Cistercian church is linked with a wall which goes from the south. The wall contains niches and an entrance that manifest the former brewery and its décor. Research made by the author revealed that the building has been remodeled. In the first phase (13th c.–early 14th c.), the interior had a sequence of pillars in two rows. Later, in phase 2 (the thirteen sixties–3rd quarter of 14th c.) the south staircase of the facade was incorporated to the building. In phase 3 (1577), the interior was divided by brick walls to form smaller rooms. Another division of the interior took place in phase 4 (1824). On the ground floor, the central part comprised a big hall with a staircase. To the west and east of the hall, an inner corridor was formed. It enabled access to separate rooms. The lay-out of the first floor copied that of the ground floor. Phase 5 (1832–1833) included almost the entire demolition of the brewery. Only the west wall was retained. To the last, 6th phase, there belong repairs of the preserved but dilapidated parts of the wall.

Key words: brewery, Cistercian, monastery, Oliwa

Anna Galar*

Szlakiem podróży cystersów śląskich na kapitułę generalną do Cîteaux w 1768 r.

Following the route of Cistercians from Silesia to the General Chapter in Cîteaux in 1768

Est magna et ampla et ad modum nostrae Henrichoviensi exstructa – tymi słowami rozpoczyna w swoim dzienniku opis kościoła w Cîteaux Bartłomiej Sedlak, profes henrykowski, który towarzyszył opatowi Konstantynowi Haschke w podróży na kapitułę generalną zakonu cysterskiego w 1768 r. [1, s. 52]. Dzięki temu prostemu zdaniu i następującemu po nim bardziej szczegółowemu opisowi świątyni, po prawie 250 latach czytelnik zostaje dopuszczony do świata wrażeń i emocji przybyśza z dalekich stron, który po długiej i uciążliwej podróży mógł stanąć u wrót kościoła stanowiącego centrum cysterskiej Europy. Kościół w Cîteaux i zachwycił, i przywoływał znajomą postać kościoła henrykowskiego.

Opaci cysterscy od XII w. byli zobowiązani do uczestnictwa w kapitułach generalnych organizowanych w macierzy zakonu cysterskiego – Cîteaux. Wizyta w Cîteaux była zwieńczeniem wielotygodniowej podróży, w trakcie której cystersi z klasztorów śląskich odwiedzali miasta i klasztory na terenie Cesarstwa, Szwajcarii i Francji, w niektórych goszcząc nawet przez kilka dni. Co szczególnie przykuło uwagę Bartłomieja Sedlaka? Jakie obserwacje i doświadczenia przywiózł z drogi do Cîteaux? Co chciał zachować w pamięci, co chciał przekazać swoim współpracownikom?

Diariusze i itineraria z cysterskich podróży do Cîteaux, które mogą dać podstawy do odpowiedzi na powyższe

Est magna et ampla et ad modum nostrae Henrichoviensi exstructa – with these words Bartłomiej Sedlak, a professed monk from Henryków, starts in his diary a description of the church in Cîteaux; Bartłomiej Sedlak accompanied the abbot Konstantin Haschke in a journey to the General Chapter of the Cistercian Order in Cîteaux in 1768 [1, p. 52]. Thanks to this simple sentence followed by a more detailed description of the church, after almost 250 years the reader has a unique opportunity to enter the world of impressions and emotions of a newcomer from a distant country who, after a long and arduous journey, was finally able to stand at the door of the church that constituted the centre of Cistercian Europe. The church in Cîteaux was fascinating and invoked a familiar figure of the Henryków church.

Since the 12th century Cistercian abbots were obliged to participate in General Chapters which were organised in the mother monastery of the Cistercian Order – Cîteaux. A visit in Cîteaux was a culmination of the multi-week journey during which the Cistercians from Silesian monasteries visited towns and monasteries in the territory of the Austro-Hungarian Empire, Switzerland and France, staying in some of them for quite a few days. What particularly attracted Bartłomiej Sedlak's attention? What kind of observations and experiences did he bring from the way to Cîteaux? What did he want to keep in memory and what kind of message did he want to convey to other friars?

Diaries and itineraries describing Cistercian travels to Cîteaux, which can give rise to answers to the aforementioned questions, date back to modern times only. Due to

* Historyk, Wrocław/Historian, Wrocław.

pytania, pochodzą dopiero z czasów nowożytnych. Dzięki relacjom pióra śląskich cystersów z lat 1699¹ i 1768 [1, s. 1–10, 46–54, 86–95] oraz z podróży czeskiego opata z 1667², któremu towarzyszył Andrzej Emanuel Pospel, opat z Rud, znamy trasy trzech podróży cystersów śląskich do Cîteaux³. W niniejszym artykule skupiono się na relacji z 1768 r. znanej z dwóch rękopisów. Jeden zachował się w węgierskim klasztorze Zirc⁴ i stał się podstawą edycji przygotowanej przez Konstantyna Horwatha [1, s. 1–10, 46–54, 86–95]. Drugi rękopis pochodzi z klasztoru rudzkiego [2, V26i]. Rękopis rudzki w nielicznych fragmentach jest bardziej szczegółowy niż rękopis z Zirc.

W artykule przedstawiono trasę podróży z 1768 r., co może stać się dogodnym punktem wyjścia szczegółowych badań porównawczych nad działalnością szarych mnichów. Miejsca, które znalazły się na szlaku, mogły stanowić źródło inspiracji dla rozwoju lokalnej kultury klasztornej, m.in. w dziedzinach takich jak architektura oraz wystrój wnętrz klasztornych i kościelnych, liturgia, dziejopisarstwo, zarządzanie domeną, metody i areal upraw. Historycy zwracali już uwagę na możliwość korzystania przez cystersów z ziem polskich ze wzorców z opactw macierzystych. Niemniej w czasach nowożytnych, a dokładniej w XVII i XVIII w., gdy istniały prowincje cysterskie, powiązania filiacyjne nie stanowiły już podstawowej struktury organizacyjnej zakonu [5, s. 100–104]. W badaniach nad kulturą klasztorów cysterskich w tym okresie warto uwzględnić potencjalne znaczenie wzorców z miejsc odwiedzanych przez cystersów osobiście w drodze do i z Cîteaux.

Od XII do XVIII w. (do kasaty zakonu we Francji w 1790 r.) cystersi z ziem polskich jeździli do Cîteaux z różną częstotliwością [4]. Znaczna odległość (w linii prostej około 1000 km), czyhające niebezpieczeństwa, wojny i epidemie, trudy i wysokie koszty podróży, a także postawa cystersów w różnym stopniu oddanych sprawom zakonnym mogły skutecznie powstrzymać od wyruszenia w drogę. Niemniej wydaje się, że przynajmniej w każdym pokoleniu w Cîteaux pojawiali się przybysze z Odry i Nysy Łużyckiej.

Tak było z pewnością w XVII i XVIII stuleciu, z których zachowały się rejestry uczestników kapituł generalnych. W tym okresie nie przestrzegano już pierwotnej zasady osobistego uczestnictwa opatów wszystkich klasztorów w obradach. Od powstania cysterskich prowincji zakonnych (tzw. wikariatów) w kapitułach generalnych mieli uczestniczyć delegaci zrzeszonych w nich klasztorów⁵. W latach 1618–1651 opactwa śląskie, czeskie, morawskie i łużyckie tworzyły jeden wikariat. W tym

the reports of Silesian Cistercians from the years 1699¹ and 1768 [1, pp. 1–10, 46–54, 86–95] and reports from travels of the Czech abbot from 1667² whose companion was Andrzej Emanuel Pospel, the abbot from Rudy, we know the routes of three journeys of Silesian Cistercians to Cîteaux³. In this article attention was focused on the report from 1768 which is known from two manuscripts. The first manuscript was preserved in the Hungarian Zirc Monastery⁴ and became the basis for the edition prepared by Constantine Horwath [1, pp. 1–10, 46–54, 86–95]. The other manuscript comes from Rudy Monastery [2, V26i]. The Rudy manuscript in a few fragments is more detailed than the manuscript from Zirc.

The article constitutes a presentation of the itinerary from 1768, which can be a starting point for detailed comparative research on the activity of grey monks. The places that appeared along the route might have been a source of inspiration for the development of the local monastic culture, *inter alia*, in spheres such as architecture and design of monastery and church interiors, liturgy, historiography, domain management, methods of cultivating and cultivated areas. Historians already pointed to the possibility of using the standards from mother abbeys by Cistercians from the Polish lands. Nevertheless, in modern times, and more precisely in the 17th and 18th century, during the existence of Cistercian provinces, affiliation connections did not constitute the basic organisational structure of the Order any longer [5, pp. 100–104]. In the research on the culture of Cistercian monasteries in this regard, we ought to take into account the potential significance of the models of the places that were visited by the Cistercians personally while they were on their way to and from Cîteaux.

From the 12th century until the end of the 18th century (liquidation of the Order in France in 1790) Cistercians from the Polish lands travelled to Cîteaux with various regularity [4]. A long distance (about 1000 km in a straight line), various dangers, wars and epidemics, hardships and high travel expenses as well as attitudes of the particular Cistercians who were not devoted to the monastic matters in the same way, might have been substantial obstacles in undertaking such a long trip. Nonetheless, it seems that in every generation there were visitors to Cîteaux from the lands situated beyond the rivers Oder and Lusatian Neisse.

This was certainly the case in the 17th and 18th century, from which periods there are records of participants in General Chapters. In those times the original rule of personal participation of abbots from all monasteries in sessions was no longer observed. Ever since Cistercian monastic provinces were established (the so called vicariates), delegates of the affiliated monasteries were obliged

¹ Diariusz zachował się w dwóch odpisach w Archiwum Archidiecejalnym we Wrocławiu [2, V 26e, V 26f].

² Opat rudzki podróżował razem z opatem Wawrzyńcem Scipio z Oseka [3, s. 289–296, 321–329].

³ Szerzej relacje cystersów, nie tylko z ziem polskich, z podróży do Cîteaux zostały omówione w [4].

⁴ To reaktywowane w XVIII w. opactwo stanowiło filię opactwa henrykowskiego.

⁵ Do najstarszych prowincji cysterskich należą zawiązany w 1580 r. wikariat opactw polskich oraz powstała w 1595 r. kongregacja górnoniecka.

¹ The diary was preserved in two copies in the Diocese Archive in Wrocław [2, V 26e, V 26f].

² The abbot from Rudy travelled with abbot Lawrence Scipio from Osek [3, pp. 289–296, 321–329].

³ Accounts of journeys of Cistercians to Cîteaux not only from the Polish lands were discussed more extensively in [4].

⁴ This abbey which was reactivated in the 18th century constituted a branch of Henryków Abbey.

Tab. 1. Śląscy cystersi uczestniczący w kapitułach generalnych w XVII i XVIII w.
 Tab. 1. Silesian Cistercians participating in General Chapters in the 17th and 18th centuries

Rok Year	Cystrsi śląscy uczestniczący w kapitułach generalnych w XVII i w XVIII w. ⁽¹⁾ Silesian Cistercians participating in General Chapters in the 17 th and 18 th centuries ⁽¹⁾
Okres przed utworzeniem wikariatu/Period before the vicariate was established	
1601	nieobecni/absent
1605	nieobecni/absent
1609	prawdopodobnie mnich ⁽²⁾ /probably a monk ⁽²⁾
1613	nieobecni/absent
Okres przynależności opactw śląskich do jednego wikariatu z opactwami czeskimi, morawskimi i łużyckimi (1618–1651) Period when Silesian abbeys formed one vicariate with Bohemian, Moravian and Lusatian abbeys (1618–1651)	
1618	Marcin Clavali, opat Krzeszowa/Marcin Clavali, Krzeszów Abbot
1623	nieobecni/absent
1628	nieobecni/absent
Okres od powołania wikariatu opactw śląskich (od 1651 r.)/Period since the vicariate of the Silesian abbeys was established (from 1651)	
1651	Andrzej Emanuel Pospel, opat Rud/Andrzej Emanuel Pospel, Rudy Abbot
1667	Andrzej Emanuel Pospel, opat Rud/ Andrzej Emanuel Pospel, Rudy Abbot
1672	Bernard Rosa, opat Krzeszowa/Bernard Rosa, Krzeszów Abbot
1683	Bernard Rosa, opat Krzeszowa/Bernard Rosa, Krzeszów Abbot Thomas Therer, sekretarz opata Krzeszowa/Thomas Therer, secretary of Krzeszów Abbot dr Henryk Wiktoryn Kahlert, opat Henrykowa/doctor Henryk Wiktoryn Kahlert, Henryków Abbot
1686	nieobecni/absent
1699	Ludwik Brauch, opat Lubiąża/Ludwik Brauch, Lubiąż Abbot Bernard II Czernek, opat Rud/Bernard II Czernek, Rudy Abbot podprzeor Lubiąża/Lubiąż Deputy Abbot Józef Strachvitz, sekretarz Rud/Józef Strachvitz, Rudy secretary
1738	Konstanty Beyer, opat Lubiąża/Konstanty Beyer, Lubiąż Abbot
1765	nieobecni/absent
1768	Augustyn Renner, opat Rud/Augustyn Renner, Rudy Abbot Konstantyn I Haschke, opat Henrykowa/Konstantyn I Haschke, Henryków Abbot Bartłomiej Sedlak, sekretarz opata Henrykowa/Bartłomiej Sedlak, secretary of Henryków Abbot Stanisław Misura, sekretarz opata Rud/Stanisław Misura, secretary of Rudy Abbot
1771	Łukasz Springer, opat Lubiąża/Lukasz Springer, Lubiąż Abbot Placyd Mundfering, opat Krzeszowa/Placyd Mundfering, Krzeszów Abbot Klemens Frimmel, sekretarz opata Krzeszowa/Klemens Frimmel, secretary of Krzeszów Abbot Jan Kugler, sekretarz opata Lubiąża/Jan Kugler, secretary of Lubiąż Abbot
1783	nieobecni/absent
1786	nieobecni (obecni byli tylko delegaci opactw francuskich)/absent (only delegates from French abbeys were present)

⁽¹⁾ Na podstawie ordinationes, czyli list urzędników kapituł generalnych zamieszczonych przez J.-M. Caniveza w [8]./On the basis of ordinationes, i.e. the list of officials of General Chapters presented by J.-M. Canivez in [8].

⁽²⁾ W ordinatio z 1609 r. brak wzmianki o obecności opatów ze Śląska. Jednakże o obecności przedstawicieli opactw śląskich – zapewne jakichś mnichów – znajdziemy informację w relacji Conrada Tachlera [9, s. 145]./In ordinatio from 1609 there is no mention of the presence of Silesian abbots. However, according to Conrad Tachler some representatives of Silesian abbeys – most probably some monks – were present [9, p. 145].

okresie przynajmniej dwukrotnie zakonnicy z opactw śląskich brali udział w kapitułach generalnych. Od powołania wikariatu śląskiego w 1651 r. do ostatniej nowożytnej kapituły w 1786 r. tamtejsi cystersi uczestniczyli w ośmiu z dwunastu kapituł generalnych⁶ (tab. 1).

⁶ Mieli też uczestniczyć w kapitule generalnej zapowiadanej w 1661 r., która jednak została odwołana. Wybrani na delegatów opat krzeszowski Bernard Rosa i opat rudzki Andrzej Emanuel Pospel dotarli aż do opactwa Kaiserheim w diecezji augsburskiej, gdzie dowiedzieli się, że kapituła została odwołana. Opat rudzki kontynuował podróż do Cîteaux, gdzie chciał u opata generalnego załatwić sprawy prowincji, a opat krzeszowski udał się do Rzymu [6, s. 37–41], [7, s. 159].

to participate in General Chapters⁵. In the years 1618–1651 Silesian, Czech, Moravian and Lusatian abbeys belonged to one vicariate. During this period the monks from Silesian abbeys took part in General Chapters at least twice. From the day of establishing the Silesian vicariate in 1651 to the last Chapter in 1786 these Cistercians participated in eight out of twelve General Chapters⁶ (Tab. 1). In the light of the aforementioned circum-

⁵ Among the oldest Cistercian provinces there is the Polish Abbey Vicariate established in 1580 and Upper German Congregation set up in 1595.

⁶ They were also supposed to participate in the General Chapter announced in 1661 which was cancelled. The appointed delegates

Uwzględniając wymienione wyżej okoliczności, które mogły zniechęcić do przedsięwzięcia tak dalekiej podróży, należy uznać, że w XVII i XVIII w. opactwa śląskie sumiennie wywiązywały się z obowiązku wysyłania delegatów na kapituły generalne. Ich frekwencja przedstawia się bardzo korzystnie na tle frekwencji innych wikariatów. W latach 1651–1786 częściej od nich bywali w Cîteaux jedynie przedstawiciele bliżej położonych opactw niemieckich, sabaudzkich i hiszpańskich. Rządziej do Cîteaux przyjeżdżali delegaci z opactw niderlandzkich, austriackich, włoskich, irlandzkich. Opaci z Rzeczypospolitej oraz z prowincji skupiającej opactwa czeskie, morawskie i łużyckie obecni byli tak jak delegaci śląscy na ośmiu kapitułach w latach 1651–1786⁷. Regularne uczestnictwo cystersów śląskich w kapitułach generalnych od drugiej połowy XVII w. oraz zachowana korespondencja świadczą o bliskich ich relacjach z Cîteaux, a także z innymi zagranicznymi opactwami cysterskimi. Ten wniosek przemawia za potrzebą rozeznania kulturotwórczych konsekwencji wojaży cystersów śląskich do Francji.

Na podstawie skąpych informacji można przypuszczać, że w okresie przed reformacją cystersi śląscy udawali się do Cîteaux najkrótszą drogą przez kraje niemieckie. W czasach nowożytnych, po reformacji i sekularyzacji wielu klasztorów, ich szlak wiódł przez Czechy, gdzie mogli jeszcze liczyć na gościnę we wspólnotach cysterskich i innych zakonów. Można zatem przyjąć, że cystersi śląscy podążali podobną trasą jak delegaci czescy, których podróże są lepiej udokumentowane w materiale źródłowym⁸.

W XVII i XVIII w. delegaci śląscy i czescy wybierali trzy drogi do Cîteaux, z których każda miała swoje warianty. Z Czech udawali się w kierunku Norymbergi, Ratzbony lub Wiednia. Przemierzali Bawarię, czasem Hesję, Nadrenię i Palatynat, częściej Szwabię, Badenię-Wirtembergię, czasami Szwajcarię, a następnie Alzację, Franche-Comté i Burgundię. Ze znanych itinerariów wynika, że przeważnie wybierano szlak przez Norymbergę, a dalej przez Schwäbisch Gmünd, Rastatt, Strasburg, Colmar, Belfort, Besançon, Dijon. Tak podróżowali cystersi śląscy w latach 1667⁹, 1699 [2, V27e] i 1768 [1] (il. 1) oraz czescy – w latach 1667 [3], 1699 [10]. W 1661 r. opaci śląscy wybrali do Cîteaux trasę przez Ratzbonę¹⁰. W 1738 r. szlak do Cîteaux delegacji wikariatu czesko-morawsko-łużyckiego wiódł przez Ratzbonę, Monachium, Augsburg, Rastatt, Strasburg, Colmar, Belfort, Besançon, Dijon [12]. Trasa podróży delegatów śląskich w 1738 r. przebiegała prawdopodobnie przez Norymbergę, Ulm, Bazyleę, Besançon, Auxonne, Dijon, jak im

stances which might discourage the monks from such a long trip, it must be admitted that in the 17th and 18th centuries the Silesian abbeys met their obligations to send delegates to General Chapters in a diligent way. When compared with other vicariates, their attendance was very good. In the years 1651–1786 only the representatives of German, Savoy and Spanish abbeys situated closer to Cîteaux participated in Chapters more often. Delegates from abbeys situated in the Netherlands, Austria, Italy and Ireland visited Cîteaux less frequently. Abbots from Rzeczpospolita and from the province of Bohemian, Moravian and Lusatian abbeys were present at eight Chapters in the years 1651–1786⁷ similarly to Silesian delegates. Regular participation of the Silesian Cistercians in General Chapters starting from mid-17th century and the preserved correspondence confirm the existence of close relations of Cistercians abbeys with Cîteaux as well as with other foreign Cistercian abbeys. Therefore, it must be concluded that journeys of Silesian Cistercians to France had a great culture-producing significance.

On the basis of scarce information we can presume that in the period before the Reformation the Silesian Cistercians travelled to Cîteaux using the shortest route through German countries. In modern times after the Reformation and secularisation of many monasteries, their route ran through Bohemia where they could count on the hospitality of the Cistercian communities and other Orders. Therefore, we can assume that the Silesian Cistercians travelled using a similar way to Czech delegates whose journeys are better documented in source materials⁸.

In the 17th and 18th century the Silesian and Czech delegates chose three tracts to Cîteaux, each of which had its own variants. From Bohemia they made their way towards Nuremberg, Ratisbon or Vienna. They went through Bavaria, sometimes Hesse, Rhineland-Palatinate, more often Swabia, Baden-Württemberg, sometimes Switzerland, Alsace, Franche-Comté and Burgundy. According to the known itineraries, the most commonly chosen tract was through Nuremberg and then through Schwäbisch Gmünd, Rastatt, Strasburg, Colmar, Belfort, Besançon, Dijon. This was the route of the Silesian Cistercians in the years 1667⁹, 1699 [2, V27e] and 1768 [1] (Fig. 1) and Bohemian ones – in the years 1667 [3], 1699 [10]. In

Krzeszów Abbot Bernard Rosa and Rudy Abbot Andrzej Emanuel Pospel reached as far as Kaiserheim Abbey in Augsburg diocese where they learnt that the Chapter was cancelled. Rudy Abbot continued his trip to Cîteaux where he wanted to discuss some provincial matters with the General Abbot, while Krzeszów Abbot made his way to Rome [6, pp. 37–41], [7, p. 159].

⁷ A detailed discussion of attendance at Cistercian General Chapters in the 17th and 18th century in [4, pp. 179–186].

⁸ Full and fragmentary accounts of Bohemian delegates from their journeys to Cîteaux in the years 1667, 1699, 1738, 1765, 1771 [3, pp. 289–296, 321–329], [10, pp. 33–40, 72–74, 154–156, 172–184, 236–243], [11, pp. 17–25, 51–61], [12, pp. 225–236, 271–281], [13, pp. 161–171, 198–203, 221–229, 290–293], [14, pp. 9–17, 39–45, 65–70, 79–85, 111–117] were published.

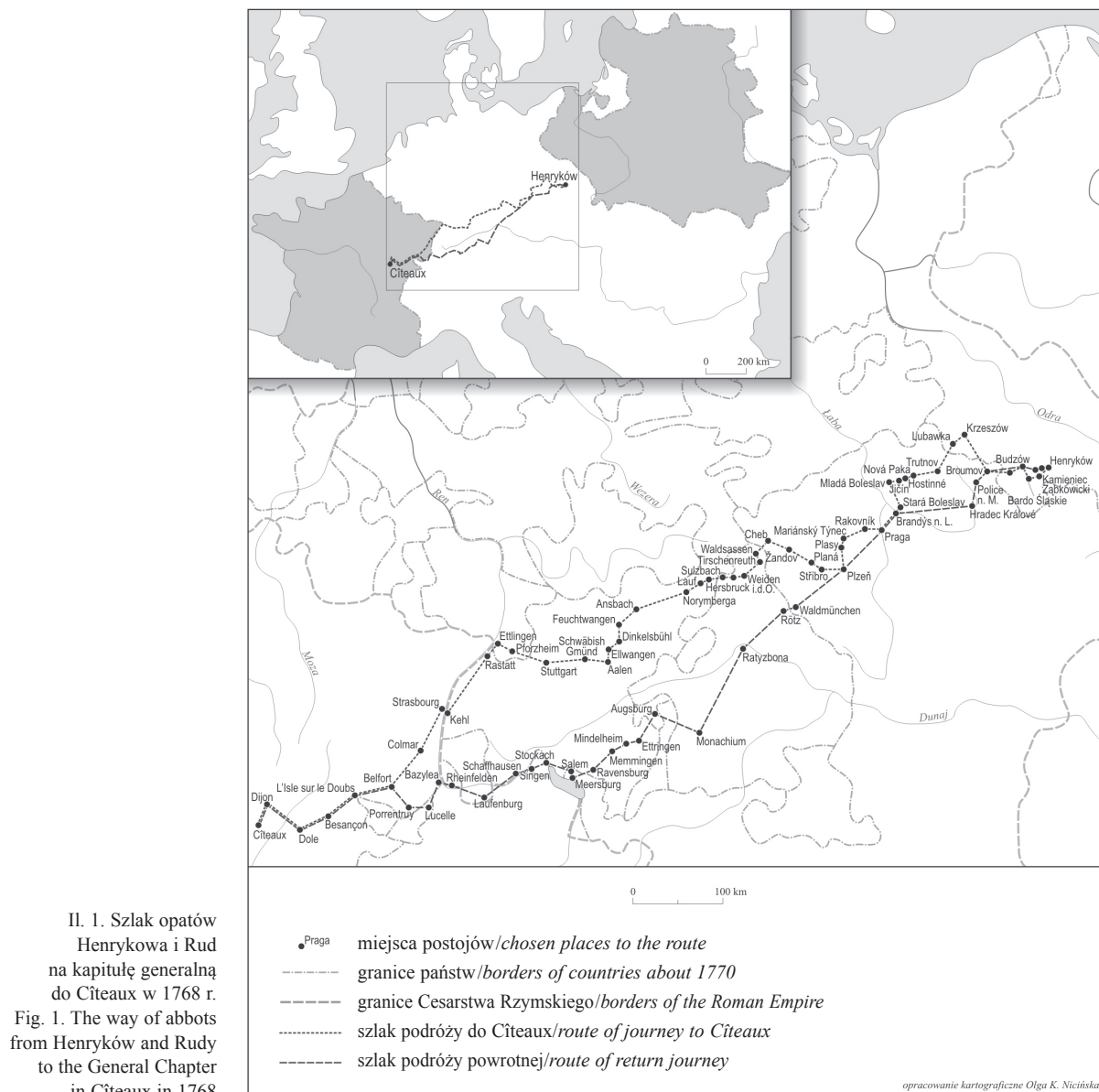
⁹ A. Emanuel Pospel, the abbot from Rudy who was a delegate of the Silesian abbeys travelled to Cîteaux along with Lawrence Scipio, the abbot from Osek [3].

⁷ Dokładne omówienie frekwencji na cysterskich kapitułach generalnych w XVII i XVIII w. w [4, s. 179–186].

⁸ Opublikowano w całości lub fragmentach relacje delegatów czeskich z podróży do Cîteaux w latach 1667, 1699, 1738, 1765, 1771 [3, s. 289–296, 321–329], [10, s. 33–40, 72–74, 154–156, 172–184, 236–243], [11, s. 17–25, 51–61], [12, s. 225–236, 271–281], [13, s. 161–171, 198–203, 221–229, 290–293], [14, s. 9–17, 39–45, 65–70, 79–85, 111–117].

⁹ Trasę do Cîteaux delegat opactw śląskich, opat rudzki A. Emanuel Pospel przebył wspólnie z opatem z Oseka, Wawrzyńcem Scipio [3].

¹⁰ Por. przypis 6.

zalecał Benedykt Schindler sekretarz opata Cîteaux¹¹. W 1765 r. delegaci wikariatu czesko-morawsko-łużyckiego z Norymbergi skierowali się na północ do Bambergu i dalej ich droga prowadziła przez Frankfurt nad Menem, Strasburg, Besançon, Dijon [13]. W 1771 r. delegacy czescy wybrali szlak przez Wiedeń, Monachium, Ulm, Fryburg Bryzgowijski, Colmar, Belfort i dalej przez Besançon do Dijon [11].

W drodze powrotnej podróźni zmieniali trasę, co można tłumaczyć chęcią odwiedzenia nowych miejsc i urozmaicenia doświadczeń z wyprawy. W 1667 r. opat Oseka Wawrzyniec Scipio wracał z Cîteaux przez Belfort, Strasburg, Stuttgart, skąd wybrał szlak południowy przez Ulm, Augsburg, Ratisbonę, Cheb aż do uzdrowiska w Karlovych Varach, gdzie zatrzymał się na dziesięć dni [3]. W 1699 r. delegaci śląscy wracali przez Bazyleę, Mem-

1661 the Silesian abbots chose the way to Cîteaux leading through Ratisbon¹⁰. In 1738 the route to Cîteaux chosen by the delegation of the Bohemian-Moravian-Lusatian Vicariate ran through Ratisbon, Munich, Augsburg, Rastatt, Strasburg, Colmar, Belfort, Besançon, Dijon [12]. The route of the Silesian delegates in 1738 probably ran through Nuremberg, Ulm, Basel, Besançon, Auxonne, Dijon, according to the recommendations given by Benedict Schindler, the secretary of Cîteaux Abbot¹¹. In 1765 the delegates of the Bohemian-Moravian-Lusatian Vicariate from Nuremberg made their way to the north to Bamberg and further through Frankfurt am Main, Strasburg, Besançon, Dijon [13]. In 1777 the Bohemian delegates chose the route through Vienna, Munich, Ulm, Freiburg im Breisgau, Colmar, Belfort and further through Besançon to Dijon [11].

¹¹ Archiwum Państwowe we Wrocławiu (dalej: APWr), Rep. 83, Akta nr 27, s. 106–107.

¹⁰ Cf. footnote 6.

¹¹ National Archive in Wrocław, Rep. 83, Files No. 27, pp. 106–107.

mingen, Augsburg, Ratzbonę, Pragę [2, V27e]. W tym samym roku podobną trasę powrotną wybrał opat Plasy (Bazylea, Ulm, Augsburg, Monachium, Ratzbona) [10]. W 1738 r. delegaci wikariatu czesko-morawsko-łużyckiego znacznie wydłużyli swój powrót. Po zakończeniu obrad kapituły generalnej odwiedzili opactwo Clairvaux, następnie przez wiodące ośrodki handlowe Szampanii – Troyes i Provins – udali się do Paryża, gdzie przez cztery dni gościli w domu opata Pontigny. Następnie szlak ich wiodł przez Soissons, Reims, Metz, Saarbrücken, Frankfurt nad Menem, Würtzburg, Bamberg [12]. W 1768 r. delegaci śląscy wracali z Cîteaux szlakiem południowym przez Bazyleę, Augsburg, nadłożyli drogi do Monachium, a następnie przez Ratzbonę i Pragę najkrótszą drogą wrócili na Śląsk.

W 1768 r. uczestnikami wyprawy do Cîteaux byli opat henrykowski Konstantyn Haschke ze swoim sekretarzem Bartłojem Sedlakiem oraz opat rudzki Augustyn Renner ze swoim sekretarzem Stanisławem Misurą. W dzienniku nie ma wzmianek o innych towarzyszach drogi, ale niewątpliwie oprócz woźnicy w podróży brała udział jeszcze służba, a może nawet inni mnisi¹².

Podróżowano w powozach, a na początkowym etapie drogi też saniami. Każdy opat zajmował ze swoim sekretarzem, służbą i bagażem osobny pojazd. Niemniej ze względu na warunki dróg, stan mostów i ukształtowanie terenu niektóre krótsze odcinki przebywano konno, a nawet pieszo. Konie wypożyczano na stacjach pocztowych lub w zaprzyjaźnionych klasztorach. Dwukrotnie opaci rozstali się na krótki czas. Raz, gdy opat Henrykowa nazajutrz po wyjeździe z Augsburga zszedł z drogi głównej – pocztowej, aby zatrzymać się na posiłek w klasztorze augustianów eremitów w Taxa, a opat z Rud podążył prosto do Monachium [1, s. 91]. Drugi raz już na końcowym etapie drogi powrotnej, gdy opat rudzki pospieszył do Pilzna, a henrykowski zatrzymał się na postój i dołączył do niego później [1, s. 93].

Delegaci śląscy w drodze do Cîteaux przebywali od 11 marca do 1 maja. W opactwie zatrzymali się do 19 maja. Po miesięcznej podróży powrotnej – 20 czerwca dotarli do własnych klasztorów. W drodze do Cîteaux przemierzali dziennie średnio 42 km, a w powrotnej – aż 64 km. Zdarzało się, że wyjeżdżali jeszcze przed świtem, około 3 nad ranem, a na nocleg zatrzymywali się dopiero około godziny 23¹³. Wczesne godziny wyjazdu i późne przyjazdu sprzyjały pokonywaniu dziennie nawet bardzo długich dystansów. Wracając z Cîteaux, odcinek około 120 km z Monachium do Ratzbony delegaci śląscy przejechali jednego dnia¹⁴. W sumie spędzili 101 dni poza rodzinnymi klasztorami, z tego 52 dni w drodze do Cîteaux (w tym 20 dni to postoje), 18 dni na kapitule generalnej i 31 w drodze powrotnej (w tym 9 dni

On their way back the travellers changed their route, which can be explained by their intention to visit new places and experience something new during the journey. In 1667 the Osek Abbot Lawrence Scipio went back from Cîteaux through Belfort, Strasburg, Stuttgart, and from there he chose a southern tract through Ulm, Augsburg, Ratisbon, Cheb and finally to Karlovy Vary (Carlsbad) where he stayed for ten days [3]. In 1699 the Silesian delegates went back through Basel, Memmingen, Augsburg, Ratisbon, Prague [2, V27e]. In the same year a similar route back was selected by the abbot of Plasy (Basel, Ulm, Augsburg, Munich, Ratisbon) [10]. In 1738 the delegates of the Bohemian-Moravian-Lusatian Vicariate significantly prolonged their return. After the end of the General Chapter sessions they visited Clairvaux Abbey and then they went to Paris through the leading trade centres of Champagne – Troyes and Provins – where they stayed four days in the house the Abbot of Pontigny. Afterwards, their route ran through Soissons, Reims, Metz, Saarbrücken, Frankfurt am Main, Würtzburg, Bamberg [12]. In 1768 the Silesian delegates returned from Cîteaux along the southern tract through Basel, Augsburg, then they made a detour to Munich and then they took the shortest route to Silesia through Ratisbon and Prague.

In 1768 the participants of a trip to Cîteaux were Henryków Abbot Konstantyn Haschke with his secretary Bartłoj Sedlak and Rudy Abbot Augustyn Renner with his secretary Stanislaw Misura. In the diary there are no mentions of other companions but undoubtedly, apart from the coachman, there were also some servants and perhaps even some other monks¹².

Typical means of transport were coaches and during the beginning stages also sleighs. Each abbot had a separate vehicle along with his secretary, servants and luggage. However, with regard to the condition of roads, bridges and terrain, some parts of the route were covered on horseback or even on foot. Horses were rented at the post stations or in befriended monasteries. The abbots went separate ways twice for a short time. One occasion was when Henryków Abbot a day after they left Augsburg deviated from the main post road in order to stop for a meal in the Augustine-Hermit Monastery in Taxa, while Rudy Abbot made his way straight to Munich [1, p. 91]. The other time was at the final stage of the return when Rudy Abbot hurried to Pilsen, whereas Henryków Abbot stopped to have some rest and he joined him some time later [1, p. 93].

The Silesian delegates travelled to Cîteaux from 11th March to 1st May. After a one-month return trip they reached their monasteries on 20th June. On their way to Cîteaux they covered on average 42 km daily and while coming back – even 64 km. They usually started their daily trip even before dawn at about 3 a.m. and they stopped for the night at about 11¹³ p.m. Due to such early hours of departures and late hours of arrivals they mana-

¹² Wiemy, że w 1738 r. opaci z Lubiąza i Krzeszowa, wybierając się na kapitułę, planowali zabrać ze sobą w sumie czterech mnichów i ośmiu służących. APWr, Rep. 83 A. 27, s. 25.

¹³ [1, s. 87]. Tylko na trzy godziny nocnego odpoczynku zatrzymali się cystersi w L'Isle sur le Doubs w drodze powrotnej.

¹⁴ [1, s. 194]. Tego dnia przebyto 16 mil niemieckich, czyli trochę ponad 120 km.

¹² We know that in 1738 the abbots from Lubiąż and Krzeszów preparing for a trip to the Chapter planned to take four other monks and eight servants. National Archive in Wrocław, Rep. 83 Files No. 27, p. 25.

¹³ [1, p. 87]. On their way back, the Cistercians stopped for the night rest for only three hours in L'Isle sur le Doubs.

to postoje)¹⁵. Dłuższe postoje przypadają na dni świąteczne (Niedziela Palmowa – trzydniowy pobyt w Plasy, Wielkanoc – czterodniowy pobyt w opactwie cysterskim Waldsassen, Zesłanie Ducha Św. – trzydniowy pobyt w opactwie Lucelle, Świętej Trójcy – trzydniowy pobyt w Salem; zob. tab. 2), kiedy zatrzymywano się u współbraci oraz w większych ośrodkach miejskich (Norymberga – pobyt trzydniowy, Strasburg – czterodniowy, Dijon – pięciodniowy, Augsburg – dwudniowy, Monachium – dwudniowy i Praga – czterodniowy; zob. tab. 2), to ze względu na znajdujące się w nich atrakcje i możliwość dokonania zakupów, tudzież spotkań z dygnitarzami.

Na podstawie relacji Bartłomieja Sedlaka można sądzić, że w trakcie podróży cystersi byli wrażliwi na uroki krajobrazu i ukształtowanie terenu. Szczególnie podobał się pejzaż burgundzki z drogami wijącymi się wśród lasów [1, s. 48, 87]. Zainteresowania mnichów dotyczyły też działalności lokalnej ludności, arealu upraw¹⁶, produkcji rzemieślniczej¹⁷, zabudowy miast i wsi, architektury sakralnej. Punktem odniesienia były znane strony rodzime, co sygnalizują porównania wplecione w opisy mijanych miejscowości i zwiedzanych miejsc, mające czasami charakter życzeniowy. Profes henrykowski chciał, aby wioski śląskie swoją zabudową i strukturą przypominały te, które widział w Bawarii [1, s. 6].

O kontaktach z ludnością miejscową wspomina się sporadycznie i niewiele. Pojedyncze komentarze z dziurysza odnoszą się do strojów [1, s. 10, 47, 88], pożywienia [1, s. 49] i stylu życia, m.in. mnich henrykowski zwrócił uwagę na zamiłowanie Francuzów do nocnych zabaw [1, s. 49]. Uwagi dotyczą zazwyczaj gościnności oraz uprzejmości zakonników odwiedzanych klasztorów lub właścicieli zajazdów. Podróżni śląscy też budzili zainteresowanie. Wiemy, że wypytywał o nich książę Baden-Baden, który dojrzał ich z okna swojej rezydencji w Rastatt [1, s. 10].

W drodze do Cîteaux delegaci śląscy odwiedzili opactwa cysterskie w Kamieńcu [1, s. 2], Krzeszowie [1, s. 3], domy cystersów z Plasy i Zbrasławia w Pradze [1, s. 4], opactwo Plasy [1, s. 5], jego przeorat w Tyńcu i dom w Pilźnie, opactwo Waldsassen [1, s. 5–6], a w drodze powrotnej: opactwo Lucelle [1, s. 87], jego prepozyturę Saint-Appolinaire [1, s. 87], opactwo Salem [1, s. 88–89] i jego przeorat Birnau nad Jeziorem Bodeńskim [1, s. 88], opactwo Fürstenfeld-Brück [1, s. 91], opactwo Zbrasław [1, s. 93]. Cystersi mieli także okazje do poznania zakonników i domów innych zgromadzeń. Załączona tabela przedstawia wykaz wszystkich kościołów i klasztorów, które odwiedzili (tab. 2). W niektórych cystersi spędzali więcej czasu. W Jiczynie zatrzymali się na wieczorny posiłek i nocleg u kartuzów, którzy przyjęli ich z wielką radością i oprowadzili po całym klasztorze. Największy zachwyt u henrykowskiego profesza wzbudziła tamtejsza biblioteka i bogaty księgozbiór [1, s. 3]. W Pradze za każdym razem śląscy podróżni byli podejmowani przez be-

ged to cover very long distances every day. On their way from Cîteaux the Silesian delegates travelled a distance of 120 km from Munich to Ratisbon within only one day¹⁴. In total they spent 101 days outside their own monasteries, including 52 days on the way to Cîteaux (20 days for stops), 18 days at the General Chapter and 31 on their way back (including 9 days for stops)¹⁵. Longer halts were usually on holidays (Palm Sunday – a three-day stay in Plasy, Easter – a four-day stay in the Cistercian Abbey in Waldsassen, Pentecost – a three-day stay in Lucelle Abbey, the Trinity – a three-day stay in Salem; see Tab. 2) and when they stopped to visit other friars or to stay in bigger cities (Nuremberg – three days, Strasburg – four days, Dijon – five days, Augsburg – two days, Munich – two days and Prague – four days, see also Tab. 2) in order to see various attractions and get the possibility to do some shopping or meet some dignitaries.

On the basis of Bartłomiej Sedlak's accounts we can guess that during their journeys Cistercians were sensitive to charms of nature and the shape of terrain. They particularly enjoyed the countryside of Burgundy with its roads winding among forests [1, pp. 48, 87]. The monks were also interested in activities of the local people, cultivated areas¹⁶, crafts production¹⁷, town and village development and sacral architecture. Their native lands were a point of reference which was signalled by comparisons which formed parts of descriptions of the places they passed and visited sometimes assuming the form of wishful thinking. The Henryków professed monk wished the Silesian villages could resemble in structure and development those villages that he saw in Bavaria [1, p. 6].

Mentions of contacts with local people are sporadic and scarce. Single comments from the diary refer to outfits [1, pp. 10, 47, 88], food [1, p. 49] and lifestyles, for example one of the monks from Henryków remarked that the French people were fond of night fun [1, p. 49]. These comments usually concentrate on hospitality and kindness of the monks who lived in the visited monasteries or innkeepers. The travellers from Silesia also aroused interest. We know that the Prince of Baden-Baden asked who they were when he saw them from the window of his residence in Rastatt [1, p. 10].

On their way to Cîteaux the Silesian delegates visited Cistercian abbeys in Kamieniec [1, p. 2], Krzeszów [1, p. 3], Cistercian houses from Plasy and Zbraslav in Prague [1, p. 4], Plasy Abbey [1, p. 5], its priory in Týnec and the house in Pilsen, Waldsassen Abbey [1, pp. 5–6], and on their way back Lucelle Abbey [1, p. 87], its priory in Saint-Appolinaire [1, p. 87], Salem Abbey [1, pp. 88–89] and its priory in Birnau by Lake Constance [1, p. 88], Fürstenfeld-Brück Abbey [1, p. 91], and Zbraslav Abbey [1, p. 93]. The Cistercians had an occasion to meet new monks and learn about houses of other orders. In the presented table there is a list of all churches and monasteries which they visited

¹⁴ [1, p. 194]. On that day the distance of 16 German miles was covered, i.e. a bit more than 120 km.

¹⁵ Calculations on the basis of [1].

¹⁶ For example, hop fields situated near Rückersdorf [1, pp. 6–7].

¹⁷ The author mentioned a jeweller's workshop in Pforzheim, however, we do not know whether he managed to visit this place [1, p. 9].

¹⁵ Obliczenia na podstawie [1].

¹⁶ Np. na pola chmielu rozciągające się koło Rückersdorfu [1, s. 6–7].

¹⁷ Autor wspominał o pracowni wyrobów jubilerskich w Pforzheim, nie wiemy jednak, czy miał okazję ją zwiedzić [1, s. 9].

nedyktynów z klasztoru św. Małgorzaty [1, s. 4, 93]. W Pradze spotkali się też między innymi z biskupem, mistrzem zakonu krzyżowców z czerwoną gwiazdą, przeorem kanoników laterańskich, przeorem premonstratenńskim [1, s. 4]. W klasztorze dominikanów w Cheb cystersi uczestniczyli w porannej eucharystii w Wielki Czwartek, być może także zobaczyli wymienione w diariuszu znajdujące się w tym mieście klasztory franciszkanów, klarysek i kolegium jezuickie [1, s. 5]. Na jeden nocleg przyjęli cystersów śląskich benedyktyni z Schwarzach [1, s. 9]. W liturgii Bożego Ciała uczestniczono u jezuitów w Mindelheim [1, s. 90].

Autor diariusza był bystrym obserwatorem życia konwentualnego i jego otoczenia. Dokładniejsze opisy dotyczą opactw w Plasy [1, s. 5], Waldsassen [1, s. 5–6], Lucelle [1, s. 87], Salem [1, s. 88–89] i oczywiście w Cîteaux [1, s. 51–54, 86–87]. Interesowały go warunki życia konwentu, dyscyplina, zamożność, które porównywał do rodzimego cenobium. Zwracał uwagę na zabudowania klasztorne, a zwłaszcza na architekturę kościelną, relikwie i obrazy. Prawie zawsze przy opactwach cysterskich, a przy innych zgromadzeniach często podawał liczbę zakonników. Wydaje się, że szczególnie wyczulony był na kwestie liturgiczne i muzyczne, na umiejętności wokalne mnichów i walory akustyczne kościołów. Zanotował też informacje o bibliotece, skryptorium, infirmerii, aptece, skarbcu kościelnym, ogrodach, cmentarzu. Często cystersi śląscy nie byli jedynymi gośćmi, z okazji ich wizyty gospodarze zapraszali lokalnych dostojników¹⁸. Czasami takie spotkania były uatrakcyjniane wydarzeniami artystycznymi, np. koncertami¹⁹. Ponadto mnisi odwiedzali posiadłości klasztorne: grangrie²⁰ i prepozytury²¹, gdzie – jak można się domyślać – mogli skonfrontować własną wiedzę techniczną i gospodarczą z tą stosowaną w odwiedzanych miejscach²². Ślązacy brali też udział w wycieczkach krajoznawczych organizowanych przez gospodarzy klasztorów, w których się zatrzymywali²³.

Najlepsze wrażenie na cystersach śląskich zrobili cystersi z Salem w Szwajcarii. Autor diariusza chwalił ich i podziwiał, m.in. za doskonały śpiew oraz dyscyplinę, która przywodziła mu na myśl Clairvaux z czasów św. Bernarda [1, s. 89]. Przybysze w ciągu kilku dni mieli okazję poznać opactwo, m.in. bibliotekę, którą opiekował się mnich znający siedem języków. Zachwyty budziła architektura klasztoru większego od lubiąskiego [1, s. 88].

¹⁸ M.in. u benedyktynów w podpraskim klasztorze św. Małgorzaty [1, s. 4]; u cystersów w Aula Regiae [1, s. 93].

¹⁹ [1, s. 3], tak było w Krzeszowie, można się domyślać, że okazją do koncertu było objęcie godności przez nowego opata Krzeszowa, później dwukrotnie u benedyktynów w praskim opactwie pw. św. Małgorzaty [1, s. 4, 94] czy u cystersów w Zbrasławiu [1, s. 93].

²⁰ Np. opactwa w Plasy [1, s. 5].

²¹ Np. cystersi śląscy odwiedzili prepozyturę opactwa Waldsassen w Tierschenreit [1, s. 6] czy opactwa Salem w Birnau, skąd podziwiali widok na Jezioro Bodeńskie [1, s. 88].

²² Np. w Waldsassen mnisi byli pod wrażeniem pięknego ogrodu z alejami artystycznie przyszytych drzew, oglądali też żywy inwentarz oraz młyn papierniczy [1, s. 6].

²³ Np. wycieczka z Waldsassen do pobliskiego kościoła konwersów [1, s. 6]; czy z Salem do Kirchbergu, skąd podziwiano widok na Konstancję i opactwo benedyktyńskie Sankt-Gallen [1, s. 89–90].

(Tab. 2). In some places the Cistercians spent more time. In Jičín they stopped for an evening meal and for the night at the Carthusians' who welcomed them with joy and showed them round the whole monastery. The Henryków professed monk was greatly impressed by their library and a rich collection of books [1, p. 3]. Every time the Silesian travellers visited Prague they were received by Benedictines from Saint Margaret Monastery [1, pp. 4, 93]. In Prague they also met, *inter alia*, the bishop – the master of Crusader Order with the Red Star, prior of Lateran canons and Premonstratensian prior [1, p. 4]. In the Dominican monastery in Cheb the Cistercians participated in the morning Eucharist on Maundy Thursday, perhaps they also visited monasteries of Franciscans and Poor Clares as well as the Jesuit College – places situated in this city that were mentioned in the diary [1, p. 5]. The Cistercians spent one night at the Silesian Benedictines' from Schwarzach [1, p. 9]. They participated in Corpus Christi liturgy with the Jesuits in Mindelheim [1, p. 90].

The author of the diary was a shrewd observer of the monastic life and its surroundings. More detailed descriptions refer to abbeys in Plasy [1, p. 5], Waldsassen [1, pp. 5–6], Lucelle [1, p. 87], Salem [1, pp. 88–89] and of course in Cîteaux [1, pp. 51–54, 86–87]. He was interested in the conditions of the convent life, discipline, wealth, which he compared to the native coenobium. He paid attention to monastery buildings with a special emphasis on church architecture, religious relics and paintings. He always mentioned the number of Cistercian monks and often provided numbers of monks of other orders. He seemed to be particularly sensitive to issues of liturgy and music, vocal skills of monks and acoustic values of churches. He also noted some information about the library, scriptorium, infirmary, dispensary, church treasury, gardens and cemetery. Often the Silesian Cistercians were not the only guests – on the occasion of their visit the hosts invited local notables¹⁸. Sometimes these meetings were enriched with artistic events, e.g. concerts¹⁹. Moreover, the monks visited monastery estates such as Cistercian farms²⁰ and provostries²¹ where as we can guess they could confront their own technical and economic knowledge with the skills of the monks in the places they visited²². The Silesians also took part in excursions organised by hosts of monasteries where they stayed²³. The Silesian Cistercians were particularly impressed by the

¹⁸ This was the case during their visit in Saint Margaret Monastery near Prague [1, p. 4]; at the Cistercians in Aula Regiae [1, p. 93].

¹⁹ [1, p. 3], for example in Krzeszów; we can guess that the concert was organised to celebrate the election of a new abbot of Krzeszów; later, there were two concerts in Benedictine Abbey of Saint Margaret in Prague [1, p. 4, 94] or at the Cistercians' in Zbraslav [1, p. 93].

²⁰ For example, in the abbey in Plasy [1, p. 5].

²¹ For example, the Silesian Cistercians visited Waldsassen Abbey provostry in Tierschenreit [1, p. 6] or Salem Abbey in Birnau where they admired a view of Lake Constance [1, p. 88].

²² For example, in Waldsassen the monks were impressed by a beautiful garden with alleys lined with artistically trimmed trees; they also observed livestock and a paper mill [1, p. 6].

²³ For example, a trip from Waldsassen to the nearby church of Converts [1, p. 6]; or from Salem to Kirchberg, where they admired a view of Constance and Sankt-Gallen Benedictine Abbey [1, pp. 89–90].

Tab. 2. Itinerarium z podróży cystersów śląskich do Cîteaux w 1768 r.
(nazwy zapisano zgodnie z aktualną pisownią, podano także kościoły i klasztory, które odwiedzili lub oglądali cystersi²⁴)

Tab. 2. Itinerary of the Silesian Cistercian journey to Cîteaux in 1768
(names in accordance with current spelling along with the names of churches and monasteries that were visited or seen by the Cistercians)²⁴

Data Date	Miejscowości w drodze do Cîteaux Towns and villages on the way to Cîteaux	Miejscowości i miejsca, które zobaczyli lub odwiedzili cystersi w podróży Towns and places which Cistercians saw or visited during the journey
10 marca/10 th March	Henryków, Krzelków,	
	Kamieniec Ząbkowicki	klasztór cystersów/Cistercian monastery
	Bardo Śląskie	
11 marca/11 th March	Budzów	
12 marca/12 th March	Ścinawka Górna, Broumov	
13–16 marca 13 th –16 th March	Krzeszów	klasztór cystersów/Cistercian monastery
16 marca/16 th March	Lubawka, Trutnov, Hostinné	
17 marca/17 th March	Nová Paka	spotkanie z paulinami ⁽¹⁾ /Meeting with the Order of Saint Paul the First Hermit ⁽¹⁾
	Valdice k. Jiczyna Valdice near Jičín	kartuzja/charterhouse
	Jiczyn/Jičín	kościół jezuitów pw. św. Ignacego Loyoli/Ignatius of Loyola Jesuit Church
18 marca/18 th March	Mlada Boleslav	
19 marca/19 th March	Stara Boleslav	kościół pw. Wniebowzięcia NMP/The Assumption of Virgin Mary Church
		kościół pw. św. Wacława/St. Václav Church
20 marca/20 th March	Brandýs nad (upon) Labem	
	Praga/Prague	dom cystersów z Plasy, nowe miasto w Pradze/Cistercian House in Plasy, New Town in Prague
21 marca/21 st March	Praga/Prague	klasztór benedyktyń w Břevnovie – kościół pw. św. Małgorzaty/Benedictine monastery in Břevnov – St. Margaret Church
22 marca /22 nd March	Praga/Prague	katedra pw. św. Wita, rezydencja biskupa praskiego, dom zakonu krzyżowców z czerwoną gwiazdą, Loreta, kościół franciszkanów pw. św. Jakuba/St. Vitus Cathedral, Bishop of Prague residence, House of Crusader Order with the Red Star, Loreta, St. James Franciscan Church
23 marca/23 rd March	Praga/Prague	klasztór benedyktyń w Břevnovie/Benedictine monastery in Břevnov
24 marca/24 th March	Rakovník	
25 marca/25 th March	Kožlany	
	Tynec/Týnec	przeorat cystersów z Plasy/Cistercian Priory from Plasy
25–28 marca 25 th –28 th March	Plasy	klasztór cystersów/Cistercian monastery
28 marca/28 th March	Pickow ⁽²⁾	
	Plzeň	dom cystersów z Plasy/Cistercian house from Plasy
29 marca/29 th March	Stříbro, Planá	
30 marca/30 th March	Žandov	
	Cheb	klasztór dominikanów z kościołem pw. św. Wacława, klasztor franciszkanów z kościołem pw. Zwiastowania Najświętszej Marii Panny ⁽³⁾ , klasztor klarysek, kolegium jezuickie Dominican Monastery with St. Václav Church, Franciscan Monastery with the Annunciation of Virgin Mary Church ⁽³⁾ , Poor Clares Convent, Jesuit College
31 marca–4 kwietnia 31 st March–4 th April	Waldsassen	klasztór cystersów/Cistercian monastery
4 kwietnia/4 th April	Tirschenreuth	przeorat cystersów z Waldsassen/Cistercian priory from Waldsassen
5 kwietnia/5 th April	Weiden in der Oberpfalz, Hirschau	
6 kwietnia/6 th April	Sulzbach	kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP, kościół wizytek pw. św. Jadwigi, kościół kapucynów pw. św. Elżbiety ⁽⁴⁾ /The Assumption of Virgin Mary Parish Church, Visitandines Church of St. Hedwig, Order of Capuchin Friars Minor Church of St. Elizabeth ⁽⁴⁾
	Hersbruck, Lauf, Rückersdorf	

²⁴ Bartłomiej Sedlak zazwyczaj wymieniał tylko przynależność konwentualną kościołów. Na potrzeby tego artykułu dokonano identyfikacji wezwań kościołów, jednak nie we wszystkich przypadkach okazało się to możliwe.

²⁴ Bartłomiej Sedlak usually mentioned only monastic affiliation of the churches. For purposes of this article, exact names of the churches were traced, however, it was not possible in all the cases.

Tab. 2. Itinerarium z podróży cystersów śląskich do Cîteaux w 1768 r. cd.

Tab. 2. Itinerary of the Silesian Cistercian journey to Cîteaux in 1768 cont.

Data Date	Miejscowości w drodze do Cîteaux Towns and villages on the way to Cîteaux	Miejscowości i miejsca, które zobaczyli lub odwiedzili cystersi w podróży Towns and places which Cistercians saw or visited during the journey
7–10 kwietnia 7 th –10 th April	Norymberga	ratusz, zamek cesarski, biblioteka miejska, arsenał, dwa kościoły luterzańskie pw. św. Wawrzyńca i św. Sebalda, dom zakonu krzyżackiego/ <i>Town Hall, Imperial Castle, city library, arsenal, two Lutheran churches of St. Lawrence and St. Sebald, Teutonic Order house</i>
10 kwietnia/10 th April	Ansbach	rezydencja Hohenzollernów/ <i>Residence of Hohenzollern</i>
11 kwietnia/11 th April	Feuchtwangen	
12 kwietnia/12 th April	Dinkelsbühl	
	Schönenberg	sanktuarium maryjne/ <i>Virgin Mary sanctuary</i>
	Ellwangen	bazylika pw. Św. Wita ⁽⁵⁾ , kościół jezuitów pw. Niepokalanego Poczęcia NMP i kolegium jezuickie/ <i>St. Vitus Basilica⁽⁵⁾, Jesuit Church of the Immaculate Conception of Virgin Mary and Jesuit College</i>
	Aalen	
13 kwietnia/13 th April	Schwäbisch Gmünd	kościół kolegiacki NMP, kościół dominikanów pw. Marii Magdaleny, kościół augustianów eremitów pw. św. Augustyna/ <i>Holy Virgin Mary Collegiate Church, St. Magdalene Church of Dominicans, St. Augustine-Hermit Church</i>
	Schorndorf	
	Stuttgart	Stary i Nowy Zamek książąt wirtemberskich ⁽⁶⁾ , budynek teatru i opery, manufaktura porcelany <i>Old and New Württemberg Castle⁽⁶⁾, building of the theatre and opera, porcelain manufacture</i>
14 kwietnia/14 th April	Pforzheim	
15 kwietnia/15 th April	Durlach	
	Ettlingen	kościół jezuitów pw. św. Marcina/ <i>St. Martin Jesuit church</i>
	Rastatt	rezydencja margrabiów Baden-Baden ⁽⁷⁾ / <i>Margrave residence Baden-Baden⁽⁷⁾</i>
	Schwartzach	klasztor benedyktynów/ <i>Benedictine monastery</i>
16 kwietnia/16 th April	Kehl	
16–20 kwietnia 16 th –20 th April	Strasburg	kościół parafialny pw. św. Mikołaja, katedra NMP, rezydencja arcybiskupa, kolegium jezuickie, cytadela, hospicjum, kościół franciszkanów, kościół kanoników regularnych, fabryka porcelany/ <i>St. Nikolaus Parish church, Holy Virgin Mary Cathedral, Archbishop's residence, Jesuit College, citadel, hospice, Franciscan Church, Canon Regular Church, porcelain factory</i>
20 kwietnia/20 th April	Colmar	kościół dominikanów, kościół kolegiacki pw. św. Marcina, pojezuicka kaplica pw. św. Piotra <i>Dominican Church, St. Martin collegiate church, Post-Jesuit Chapel of St. Peter</i>
21 kwietnia/21 st April	Belfort	
22 kwietnia/22 nd April	L'Isle sur le Doubs	
	Baume-les Dames	kościół pw. św. Marcina, kościół benedyktynek pw. św. Odile/ <i>St. Martin church, St. Odile Benedictines church</i>
23–25 kwietnia 23 rd –25 th April	Besançon	katedra pw. św. Jana, hospicjum, seminarium duchowne, ratusz/ <i>St. John's Cathedral, hospice, seminary, Town Hall</i>
25 kwietnia/25 th April	Dole	kościół kolegiacki pw. NMP, kościół benedyktynów, kościół franciszkanów, kościół karmelitek bosych, kościół cysterek/ <i>Holy Virgin Mary Collegiate Church, Benedictine Church, Franciscan Church, Barefoot Carmelites church, Cistercian church</i>
26 kwietnia–1 maja 26 th April–1 st May	Dijon	katedra pw. św. Bénigne, rezydencja cysterska (Petit Cîteaux), Fontaines – miejsce narodzin Bernarda z Clairvaux, tamtejszy klasztor feliantów, kartuzja, parlament/ <i>St. Bénigne Cathedral, Cistercian residence (Petit Cîteaux), Fontaines – birthplace of St. Bernard of Clairvaux, local church of Feliantes, charterhouse, parliament</i>
1–19 maja/1 st –19 th May	Cîteaux	klasztor cystersów/ <i>Cistercian monastery</i>
19 maja/19 th May	Dijon, Dôle	
20 maja/20 th May	Besançon, Beaume, L'Isle sur le Doubs	
21 maja/21 st May	Belfort, Delle, Porrentruy	
21–24 maja 21 st –24 th May	Lucelle	klasztor cystersów/ <i>Cistercian monastery</i>
24 maja/24 th May	S. Apollinaris (Michelbach-le Haut) k. Bazylei/S. Apollinaris (Michelbach-le Haut) near Basel	przeorat klasztoru Lucelle/ <i>Monastery Priory in Lucelle</i>
25 maja/25 th May	Bazylea/Basel	

Tab. 2. Itinerarium z podróży cystersów śląskich do Cîteaux w 1768 r. cd.

Tab. 2. Itinerary of the Silesian Cistercian journey to Cîteaux in 1768 cont.

Data Date	Miejscowości w drodze do Cîteaux Towns and villages on the way to Cîteaux	Miejscowości i miejsca, które zobaczyli lub odwiedzili cystersi w podróży Towns and places which Cistercians saw or visited during the journey
25 maja/25 th May	Rheinfelden	
	Laufenburg	
	Waldshut-Tiengen	
26 maja/26 th May	Schafhausen, Singen, Stockach	
27–30 maja 27 th –30 th May	Salem	klasztor cystersów/Cistercian monastery
	Birna	prepozytura cystersów z Salem, sanktuarium pielgrzymkowe pw. NMP/Cistercian provostry from Salem, Holy Virgin Mary pilgrimage sanctuary
30 maja/30 th May	Kirchberg nad Jeziorem Bodeńskim/Kirchberg on Lake Constance	posiadłość cystersów z Salem/Cistercian property from Salem
	Meersburg	
	Ravensburg, Weingarten	
1 czerwca/1 st June	Memmingen	
	Mindelheim	kościół jezuitów pw. Zwiastowania NMP/Annunciation of Holy Virgin Mary Jesuit Church
2 czerwca/2 nd June	Ettringen	
2–4 czerwca 2 nd –4 th June	Augsburg	katedra pw. NMP, kościół jezuitów, kościół kanoników regularnych pw. św. Krzyża ⁽⁸⁾ , ratusz, wieża wodna/Holy Virgin Mary Cathedral, Jesuit Church, Canon Regular Holy Cross Church ⁽⁸⁾ , Town Hall, water tower
4 czerwca/4 th June	Taxa k. (near) Odelzhausen	klasztor augustianów eremitów/St. Augustine-Hermit Monastery
4–6 czerwca/4 th –6 th June	Monachium/Munich	kościół jezuitów pw. św. Michała/St. Michael Jesuit Church
6 czerwca/6 th June	Fürstenfeld-Brück (Kamp)	klasztor cystersów/Cistercian monastery
7 czerwca/7 th June	Monachium/Munich	Nymphenburg – letnia rezydencja Wittelsbachów, miejska rezydencja Wittelsbachów na Starym Mieście/Nymphenburg – Wittelsbach summer residence, Old Town Wittelsbach residence in the city
8 czerwca/8 th June	Ratyżbona/Ratisbon	katedra pw. św. Piotra/St. Peter's Cathedral
9 czerwca/9 th June	Rötz	
10 czerwca/10 th June	Waldmünchen	
11–15 czerwca 11 th –15 th June	Plzeň	dom cystersów z Plasy/Cistercian house from Plasy
11–15 czerwca 11 th –15 th June	Zbrasław/Zbraslav	klasztor cystersów/Cistercian monastery
	Praga/Prague	klasztor benedyktyńów w Břevnovie – kościół pw. św. Małgorzaty/Benedictine monastery in Břevnov – St. Margaret Church
16 czerwca/15 th June	Brandys nad (upon) Labem, Lysa nad (upon) Labem, Chlumec nad (upon) Cidlinou	
17 czerwca/17 th June	Hradek-Kralove	
	Police nad (upon) Metuji	klasztor benedyktyńów – przeorat Broumova/Benedictine monastery – Broumova priory
18 czerwca/18 th June	Broumov	klasztor benedyktyńów/Benedictine monastery
19 czerwca/19 th June	Srebrna Góra, Budzów	
20 czerwca/20 th June	Sierosów, Czesławice, Henryków	

⁽¹⁾ Na podstawie diariusza nie wiadomo, czy miało ono miejsce w klasztorze./On the basis of the information from the diary, it cannot be inferred whether it took place in the monastery.

⁽²⁾ Miejscowość niezidentyfikowana./Unidentified place.

⁽³⁾ Na podstawie relacji trudno rozstrzygnąć, czy cystersom śląskim dane było odwiedzić kolegium jezuickie oraz kościoły franciszkanów i klarysek./On the basis of this account, it is hard to say whether the Silesian Cistercians managed to visit the Jesuit College and the Franciscan and Poor Clares churches.

⁽⁴⁾ Na podstawie relacji trudno rozstrzygnąć, czy cystersom śląskim dane było odwiedzić kościoły wizytek i kapucynów./On the basis of this account, it is hard to say whether the Silesian Cistercians managed to visit the churches of the Visitandines and the Order of Capuchin Friars Minor.

⁽⁵⁾ Nazywana przez Bartłomieja Sedlaka katedrą [1, s. 8]./Bartłomiej Sedlak calls this a cathedral [1, p. 8].

⁽⁶⁾ Bartłomiej Sedlak nie precyzuje, o które pałace chodzi [1, s. 8]./Bartłomiej Sedlak does not define which palaces he has in mind [1, p. 8].

⁽⁷⁾ Oglądana tylko z zewnątrz [1, s. 9]./Seen only from the outside [1, p. 9].

⁽⁸⁾ W relacji Bartłomiej Sedlak podaje, że kościół był pw. Chrystusa Zbawiciela [1, s. 90]./In his account Bartłomiej Sedlak informs that it was Christ the Saviour Church [1, p. 90].

Niewątpliwie najdłuższy i najciekawszy opis z dziennika dotyczy Cîteaux. Z relacji wynika, że jej autorowi udało się dokładnie zwiedzić całe opactwo, opisuje bowiem kościół, zabudowania i pomieszczenia klasztorne, warsztaty konwersów, a także cmentarz i ogród [1, s. 52]. Wnikliwość zanotowanych obserwacji wskazuje, że Bartłomiej Sedlak zwracał uwagę przede wszystkim na różnice między Cîteaux a śląskimi opactwami cysterskimi. Rozbudowywany wówczas klasztor w Cîteaux wymiarami nie dorównywał cenobium lubiąskiemu, ale przewyższał je przepychem [1, s. 52]. Cele mnichów w Cîteaux były mniejsze niż w Henrykowie [1, s. 52]. Dach kościoła pokryty był ołowiem. Było dziewięć dzwonów o znakomitym dźwięku, a do poruszenia największego z nich potrzebnych było siedmiu silnych mężczyzn. Wewnątrz kościoła nie było ławek, gdyż świeccy nie mieli do niego wstępu. Śląski profes wymienił niektóre ołtarze i najważniejsze relikwie, wskazując ich lokalizację. Wspomniał też o przestrzennej zakrystii o dwudziestu oknach oraz znakomicie wykonanych i ozdobionych ścianach i posadzce [1, s. 52–53]. W dzienniku dużo miejsca poświęcono liturgii mszy w Cîteaux, dlatego można przypuszczać, że w szczegółach była inna od odprawianej w klasztorach śląskich [1, s. 54]. Przybyszy ze Śląska interesowała także organizacja cysterskiej domeny [1, s. 86].

Z większych miast w drodze do Cîteaux udało się cystersom śląskim zobaczyć między innymi Pragę [1, s. 4], Norymbergę²⁵, Stuttgart [1, s. 8–9], Strasburg [1, s. 10, 46–47], Colmar [1, s. 47], Besançon [1, s. 47–48], Dijon [1, s. 47–48], a w drodze powrotnej – Bazyleę [1, s. 87], Augsburg [1, s. 90–91], Monachium [1, s. 90–91], Ratzbonę [1, s. 93] i ponownie Pragę [1, s. 93]. Autor dziennika zazwyczaj charakteryzował lokalizację i wielkość miasta, podawał informacje o jego właścicielu i władzach, dalej zwięźle opisywał fortyfikacje i zabudowę, określał stosunki wyznaniowe oraz wymieniał instytucje religijne. Prawie każde z przemierzanych miast i miasteczek musiało budzić ciekawość podróżnych, czego wyrazem są krótkie epitety oddające ich ogólne wrażenia. Równie często pojawiają się przeciwstawne określenia: znakomite²⁶ bądź nędzne²⁷. W miejscowościach śląskich i przygranicznych w Czechach, gdzie spodziewano się przyjazdu cystersów, witano ich serdecznie salwami i hejnałem [1, s. 3]. W najważniejszych miastach cystersi zatrzymali się na dłużej.

Z relacji wynika, że Ślązacy pragnęli zobaczyć rzeczy ciekawe, użyteczne, godne zapamiętania²⁸. Bywało, że najmowali miejscowych jako przewodników po mieście²⁹. Ze zrozumiałych względów – udział w liturgii i odwiedziny we wspólnotach zakonnych – cystersi mieli okazję poznać lokalne świątynie i sanktuaria. Zanotowane informacje o ich wyposażeniu, a zwłaszcza o relik-

Cistercians from Salem in Switzerland. The diary author praised them and admired their excellent singing and discipline which reminded him of Clairvaux from the times of St. Bernard [1, p. 89]. Within a few days the monks had an opportunity to visit the abbey, for example, their library which was taken care of by a monk who knew seven languages. Architecture of the monastery, which was bigger than Lubiąż, also aroused their admiration [1, p. 88].

The longest and most interesting description that is included in the diary by all means refers to Cîteaux. As it appears from the account, its author managed to visit the whole abbey because he describes the church, monastery buildings and rooms, workshops of Converts as well as the cemetery and garden [1, p. 52]. Shrewdness of these observations indicates that Bartłomiej Sedlak focused his attention on differences between Cîteaux and the Cistercian abbeys of Silesia. The monastery in Cîteaux at that time as regards its size could not equal the Lubiąż coenobium, but it was certainly more magnificent than the Polish complex [1, p. 52]. Monks' cells in Cîteaux were smaller than those in Henryków [1, p. 52]. The church roof was covered with lead. There were nine bells of excellent sounds – it took as many as seven strong men to move the greatest one. There were no pews inside the church because no lay people were allowed to enter the church. The Silesian professed monk mentioned some altars and the most important relics and indicated their location. He also made a mention of a spacious sacristy with twenty windows as well as the perfectly built and decorated walls and floor [1, pp. 52–53]. A substantial part of the diary was devoted to the holy mass liturgy in Cîteaux, hence we can assume that it somehow differed from the mass celebrated in the Silesian monasteries [1, p. 54]. The Silesian visitors were also interested in the organisation of the Cistercian domain [1, p. 86].

On the way to Cîteaux the Silesian Cistercians managed to visit some bigger cities such as, *inter alia*, Prague [1, p. 4], Nuremberg²⁵, Stuttgart [1, pp. 8–9], Strasburg [1, pp. 10, 46–47], Colmar [1, p. 47], Besançon [1, pp. 47–48], Dijon [1, pp. 47–48], and on their way back – Basel [1, p. 87], Augsburg [1, pp. 90–91], Munich [1, pp. 90–91], Ratisbon [1, p. 93] and again Prague [1, p. 93]. The diary author usually characterised the location and size of a given city, provided information on its owner and authorities, then he briefly described its fortifications and buildings, defined denomination relationships and listed religious institutions existing there. Virtually each of the towns they passed on their way must have aroused the travelers' interests which was manifested in short epithets reflecting their general impressions. Some contrary terms such as excellent²⁶ or miserable²⁷ appear just as often. In Silesian towns and villages and in Bohemian frontier towns where their arrival was expected, the Cistercians were greeted cordially with volleys and trumpet calls [1, p. 3]. In the most important towns the Cistercians stopped for longer.

According to these accounts, the Silesians wished to see the things which were interesting, useful and worth remem-

²⁵ W Norymberdze [1, s. 7] i w Strasburgu [1, s. 47].

²⁶ Np. w Aalen [1, s. 8].

²⁷ Np. w Feuchtwangen [1, s. 8].

²⁸ Wymownym znakiem chęci zobaczenie rzeczy ciekawych jest uwaga dotycząca miasta Durlach: *nichil in hac urbe memorabile nec decorum* [1, s. 9].

²⁹ Tak postąpiono w Norymberdze i w Strasburgu [1, s. 10].

²⁵ In Nuremberg [1, p. 7] and in Strasburg [1, p. 47].

²⁶ For example in Aalen [1, p. 8].

²⁷ For example in Feuchtwangen [1, p. 8].

wiach i cudownych obrazach³⁰, wskazują na dewocyjne zainteresowania podróżnych. Ślężacy odwiedzali też zbroje protestanckie, których wystrój i liturgię porównywali do katolickich³¹. Wydaje się, że prawie codziennie mnisi uczestniczyli we mszy odprawianej w kościołach parafialnych lub klasztornych. Zakonnicy zwiedzali też ratusze, rezydencje biskupów i panujących, a także siedziby innych dostojników, u niektórych bywano na audiencji (tab. 2). Zainteresowaniem cystersów cieszyły się biblioteki³², muzea – np. matematyki na Uniwersytecie w Pradze [2, V26i, s. 80], kolekcje numizmatyczne³³, arsenały³⁴, popularne wówczas gabinety osobliwości³⁵, kolekcje dzieł sztuki, muszli morskich, zbiory herpetologiczne³⁶, wynalazki techniczne – np. wieża wodna³⁷, manufaktury – np. porcelany³⁸, teatr i opera³⁹, a nawet winiarnie⁴⁰, szpitale⁴¹, seminarium duchowne⁴². Pobyt w miastach urozmaicały też takie widowiska jak parada wojskowa w Strasburgu [1, s. 47] czy obchody świąt – na przykład udział w procesji z okazji Bożego Ciała w Monachium, której teatralność, przepych, ale też długość przewyższały wszelkie wyobrażenia cystersów [1, s. 91–92]. Z Dijon, stolicy Burgundii, gdzie tradycyjnie zbierali się wszyscy delegaci na kapitułę, aby stąd z opatem generalnym uroczysto wyruszyć do Cîteaux, cystersi ślężacy udali się pieszo na do Fontaines-les-Dijon, miejsca narodzin św. Bernarda [1, s. 49–50].

W miastach podróży zapewne odwiedzali też kramy kupieckie, o czym świadczą spotkania z kupcami norymberskimi [1, s. 7] i wizyta u jubilera w Augsburgu, którego kolekcja sreber zachwycała ich swoim bogactwem [1, s. 91]. Bez wątpliwości cystersi poczynili stosowne zakupy, ale jakie – np. naczynia i szaty liturgiczne, księgi – można się tylko domyślać. Znamiennie wydaje się jednak, że przy opisie drogi do Cîteaux autor tylko raz wspominał o kontroli celnej, na Renie w Strasburgu [1, s. 9], natomiast w relacji z drogi powrotnej odnotował szczegółowo, że na granicy bawarskiej na rzece Lech wszystkie przedmioty zostały opieczetowane, później bagaże były sprawdzane w urzędzie celnym w Monachium [1, s. 91] oraz na pierwszej stacji pocztowej w Czechach [1, s. 93].

Podsumowując, należy stwierdzić, że w zwięzłej formie Bartłomiej Sedlak bardzo szczegółowo przedstawił itinerarium, a także zapisał niektóre doświadczenia i wrażenia z wyprawy do Cîteaux. W swojej relacji dał wyraz

bering²⁸. They often hired local people as guides who showed them a given city²⁹. It was obvious that they had a chance to get to know local churches and sanctuaries due to their participation in liturgies and visiting monastic communities. The noted information about their equipment, especially religious relics and miraculous images³⁰, indicate the devotional character of their interests. The Silesians also visited Protestant churches and compared their decor and liturgy with the Catholic ones³¹. It seems that the monks took part in the holy masses celebrated in parish or monastery churches almost every day. They also visited town halls, bishops' and rulers' residences as well as seats of other dignitaries, some of whom gave them audiences (Tab. 2). The Cistercians were interested in libraries³², museums – e.g. of mathematics at the university in Prague [2, V26i, p. 80], numismatic collections³³, arsenals³⁴, cabinets of curiosities which were popular at that time³⁵, works of art collections, sea shell collections, herpetological collections³⁶, technical inventions – e.g. water tower³⁷, manufactures – e.g. porcelain³⁸, theatre and opera³⁹, and even wine houses⁴⁰, hospitals⁴¹, seminary⁴². Their stay in towns was relieved by such shows as a military parade in Strasburg [1, p. 47] or other celebrations such as the Corpus Christi procession in Munich, whose theatrical character, grandeur as well as length surpassed their imagination [1, p. 91]. From Dijon, the capital of Burgundy, where traditionally all the delegates to the Chapter gathered and accompanied by the general abbot ceremonially started their march to Cîteaux, the Silesian Cistercians walked to Fontaines-les-Dijon, the birth place of St. Bernard [1, pp. 49–50].

While in cities, the travellers certainly visited merchant stalls, for example, their meetings with Nuremberg merchants [1, p. 7] and a visit to a jeweller's shop in Augsburg where they admired a magnificent collection of silvers [1, p. 91]. The Cistercians must have done some shopping, however, we can only guess what they bought, for example, liturgical vessels, vestments and books. Nevertheless, it seems interesting that when describing the route to Cîteaux the author mentioned customs control only once, i.e. on the Rhine in Strasburg [1, p. 9], whereas writing about their return he noted in detail that on the Bavarian border on the river Lech all their items were stamped, next their luggage

²⁸ A meaningful sign of their willingness to see interesting things is their remark on the city of Durlach: *nichil in hac urbe memorabile nec decorum* [1, p. 9].

²⁹ This was what they did in Nuremberg and Strasburg [1, p. 10].

³⁰ In the diary a special emphasis was placed on, *inter alia*, Jesuit church in Stara Boleslav [1, pp. 3–4]; the Prague Cathedral [1, p. 4], St. Sebald Church in Nuremberg [1, p. 7].

³¹ In Nuremberg [1, p. 7].

³² In Nuremberg [1, p. 7].

³³ In Nuremberg [1, p. 7].

³⁴ In Nuremberg [1, p. 7].

³⁵ In Nuremberg [1, p. 7].

³⁶ In Nuremberg [1, p. 7].

³⁷ In Augsburg [1, p. 91].

³⁸ In Stuttgart [1, p. 9].

³⁹ In Stuttgart [1, p. 9].

⁴⁰ In Strasburg [1, p. 47].

⁴¹ In Besançon [1, p. 48].

⁴² In Besançon [1, p. 49].

³⁰ W diariuszu najwięcej uwagi poświęcono m.in. kościołowi oo. jezuitów w Stara Boleslav [1, s. 3–4]; katedrze praskiej [1, s. 4] oraz kościołowi pw. św. Sebald w Norymberdze [1, s. 7].

³¹ W Norymberdze [1, s. 7].

³² W Norymberdze [1, s. 7].

³³ W Norymberdze [1, s. 7].

³⁴ W Norymberdze [1, s. 7].

³⁵ W Norymberdze [1, s. 7].

³⁶ W Norymberdze [1, s. 7].

³⁷ W Augsburgu [1, s. 91].

³⁸ W Stuttgarcie [1, s. 9].

³⁹ W Stuttgarcie [1, s. 9].

⁴⁰ W Strasburgu [1, s. 47].

⁴¹ W Besançon [1, s. 48].

⁴² W Besançon [1, s. 49].

własnej ciekawości, zmysłowi obserwacji i zdolności do porównań. Wymienił nie tylko miejscowości, które znalazły się na trasie podróży, ale co ważne – także miejsca, budowle oglądane z zewnątrz lub zwiedzane w czasie wolnym oraz spotkane osoby. Sumienność w podawaniu tego rodzaju informacji pozwala sądzić, że opis jest pod tym względem kompletny, zdradza też zainteresowania autora diariusza. W celu porównania, w diariuszu z podróży śląskich cystersów z 1699 r. znajdują się nazwy zajazdów i wydatki, których w relacji Bartłomieja Sedlaka właściwie brak. Pytaniem otwartym pozostaje, na ile takie wojaże miały wpływ na sposób życia i otoczenie śląskich wspólnot cysterskich. W celu ułatwienia specjalistom z zakresu historii sztuki i architektury klasztornej badań nad ewentualnymi wpływami podróży zagranicznych na tworzoną przez cystersów kulturę materialną, przygotowano szczegółowe itinerarium z listą miejsc, które odwiedzili delegaci śląscy na kapitułę generalną w 1768 r. (tab. 2).

was checked in the customs office in Munich [1, p. 91] and then at the first post station in Bohemia [1, p. 93].

Summing up, it must be concluded that Bartłomiej Sedlak in a brief form but in great detail presented the itinerary and noted down some experiences and impressions from their trip to Cîteaux. His account is an expression of his curiosity, a sense of observation as well as his ability of making comparisons. He mentioned towns and villages they passed and more importantly also other places, buildings they only saw or even visited in their free time as well as the persons they met. He is scrupulous enough when providing this sort of information and thus we can conclude that his description is competent and as the author of the diary he also reveals his interests. For comparative purposes, in the diary of the Silesian Cistercians trip from 1699 there are names of inns and expenses which are missing in the account of Bartłomiej Sedlak. It remains an open question to what extent these voyages influenced the way of life and the surroundings of the Silesian Cistercian communities. In order to help specialists in the history of art and monastic architecture as well as for the purpose of facilitating research on the possible impact of journeys to foreign countries on the material culture of Cistercians, a detailed itinerary was compiled including a list of places which were visited by the Silesian delegates to the General Chapter in 1768 (Tab. 2).

Translated by
Bogusław Setkowicz

Bibliografia/References

- [1] *Eine Reise nach Cîteaux zum Generalkapitel im Jahre 1768*, „Cistercienser Chronik” 1931, Vol. 43.
- [2] [Diariusz z podróży na Kapitułę Generalną w 1699 autorstwa Józefa Strachvitza], rkpis, Archiwum Archidiecezjalne w Wrocławiu, V 26e, V 26f.
- [3] *Des Abtes Laurentius Scipio von Ossegg Reise zum Generalkapitel im Jahre 1667*, „Cistercienser Chronik” 1896, Vol. 8.
- [4] Galar A., *Opactwa cysterskie na ziemiach polskich w europejskiej wspólnocie cysterskiej – kontakty z Kapitułą Generalną w Cîteaux*, mpis pracy doktorskiej, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 2010.
- [5] Galar A., *Miejsce męskich opactw cysterskich ufundowanych na ziemiach polskich w strukturze zakonu cysterskiego. Uwagi o znaczeniu i perspektywach badań*, [w:] E. Łużyniecka, A. Galar (red.), *Przyszłość badań nad historią i kulturą cysterską w Polsce*, Wydawnictwo TART, Wrocław 2011, 100–104.
- [6] Rose A., *Abt Bernardus Rosa von Grüssau*, Brentanoverlag, Stuttgart 1960.
- [7] Grüger H., *Die Beziehungen der schlesischen Zisterzienser zu den Klöstern ihres Ordens im süddeutschen und donauländischen Raum*, [w:] K. Wollenberg (ed.), *In Tal und Einsamkeit. 725 Jahre Kloster Fürstenfeld. Die Zisterzienser im alten Bayern*, Bd. 3: *Kolloquium: Die Zisterzienser in Bayern, Franken und den benachbarten Regionen Südostmitteleuropas. Ihre Verbandsbildung sowie soziale und politische Integration*, Erich Wewel, Fürstenfeldbruck 1990, 153–166.
- [8] Canivez J.-M., *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786*, t. 7, Louvain 1939.
- [9] Tachler C., *Drey Reisen nach Cîteaux welche auf das General Capitul an stat Bayrischen Prowintz. F. Ivan Conrad Tachler zu Raitenhastach profess verrichtet hat anno D. 1605, 606 und 613 Item von Cistertz nach Claravall*, „Cistercienser Chronik” 1892, Vol. 4.
- [10] *Bericht über eine Reise zum Generalkapitel des Jahres 1699*, „Cistercienser Chronik” 1909, Vol. 21.
- [11] *Eine Reise zum Generalkapitel des Jahres 1771*, „Cistercienser Chronik” 1910, Vol. 22.
- [12] *Berichte über eine Reise nach Cîteaux i. J. 1738*, „Cistercienser Chronik” 1912, Vol. 24.
- [13] *Reise nach Cîteaux zum Generalkapitel im Jahre 1765*, „Cistercienser Chronik” 1915, Vol. 27.
- [14] *Reise nach Cîteaux zum Generalkapitel im Jahre 1765 [continuation]*, „Cistercienser Chronik” 1916, Vol. 28.

Streszczenie

Opaci cysterscy od XII w. spotykali się na kapitułach generalnych w Cîteaux, macierzy zakonu. Początkowo kapituły odbywały się co roku, a od XVII w. nieregularnie, de facto w terminach ogłoszonych przez opatów Cîteaux. Na wyjazd do odległej o ponad 1000 km Burgundii decydowali się także opaci ze śląskich klasztorów cysterskich. Od XVII w. znamy imiona i nazwiska opatów i mnichów z klasztorów śląskich obecnych na obradach w Cîteaux.

Ważnym doświadczeniem była podróż przez Czechy, kraje niemieckie, Szwajcarię i Francję. Wyjątkowo zachowała się i została opublikowana relacja pióra henrykowskiego profesora, Bartłomieja Sedlaka, który towarzyszył jako sekretarz swojemu opatowi Konstantemu Haschke w wyprawie na kapitułę generalną do Cîteaux w 1768 r. Razem z nimi podróżował Augustyn Renner, opat klasztoru rudzkiego.

Celem artykułu było szczegółowe omówienie trasy tej podróży ze wskazaniem miejsc – miast, klasztorów, ale też konkretnych kościołów czy rezydencji dostojników świeckich i kościelnych, które cystersi śląscy oglądali i zwiedzali w drodze do i z Cîteaux. Trasa została przedstawiona na mapce i w itinerarium, ujętym w formie tabelarycznej ze szczegółowym wykazem odwiedzanych miejsc. Pytaniem kluczowym jest, czy podróże do Cîteaux miały jakiś wpływ na kulturę lokalną klasztorów na ziemiach polskich i Śląsku. Takie itinerarium może posłużyć historykom architektury i historii sztuki w badaniach nad miejscową kulturą artystyczną i materialną śląskich klasztorów cysterskich, wskazując ewentualne źródła inspiracji czy zapożyczeń.

Słowa kluczowe: cystersi, kapituła generalna, Henryków, Cîteaux, podróże

Abstract

Starting from the 12th century the Cistercian abbots had their meetings at General Chapters in Cîteaux – the mother of the Order. In the beginning, the Chapters were held each year but from the 17th century they were organised irregularly, in fact each time they were announced by Cîteaux abbots. A trip of more than 1000 km to Burgundy was also undertaken by abbots from the Cistercian monasteries situated in Silesia. Starting from the 17th century, we know the names and surnames of abbots and monks who were present at the sessions in Cîteaux.

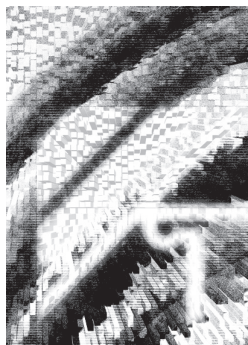
Travelling through Bohemia, German countries, Switzerland and France was an important experience. We are fortunate enough to be in possession of a unique account written by Bartłomiej Sedlak the Henryków professed monk who accompanied his abbot Konstanty Haschke as a secretary in the journey to the General Chapter in Cîteaux in 1768. They travelled along with Augustyn Renner, the abbot of the monastery in Rudy.

This article constitutes a detailed discussion of the route of this journey indicating its particular places, i.e. towns, monasteries, churches as well as the residences of lay and church dignitaries that the Silesian Cistercians saw and visited on their way to and from Cîteaux. The route was presented on the map and in the itinerary in the form of the table including a detailed list of the visited places. An important question in this context is whether journeys to Cîteaux had any impact on the local monastic culture in the Polish lands and in Silesia. This sort of itinerary may be of some use to historians of architecture and art in their research on the local artistic and material culture of the Silesian Cistercian monasteries indicating some possible sources of inspiration or borrowings.

Key words: Cistercians, General Chapter, Henryków, Cîteaux, travels

Opactwo cystersów w Wąchocku,
wspornik w kapitularku (fot. E. Łużyniecka)
Cistercian Abbey in Wąchock, the cantilever
in the chapterhouse (photo by E. Łużyniecka)

Joanna Furgalska*

Opactwo Grosbot na szlaku kulturowym Via Equidia Cisterciena

Abbaye de Grosbot sur les circuits patrimoniaux de Via Equidia Cisterciena

Pomysł *Via Equidia* narodził się z chęci połączenia dwóch pasji: architektury i jeździectwa. *Via Equidia* to odkrywanie „w rytmie konia” naturalnych pejzaży oraz zabytków, inny sposób poznawania historii. Jest to innowacyjna koncepcja turystyki, której zadaniem jest umożliwienie współistnienia tradycyjnego świata koni ze współczesnym światem cywilizacji wiejskiej i miejskiej. Początkowo *Via Equidia* miała objąć północno-wschodnią część francuskiego departamentu Charente. Jednak już w czasie realizacji pierwszego etapu na terytorium Związku Gmin Braconnes et Charente pojawiła się możliwość poszerzenia terenów objętych tym projektem. Wynikła ona z dużej obfitości interesujących „śladów świata koni” i wysokiego stopnia zainteresowania nimi społeczeństwa.

Obecnie przewidywana jest możliwość rozszerzenia terenu objętego zasięgiem *Via Equidia* na resztę obszaru departamentu Charente i również, w zależności od zapotrzebowania na ten rodzaj turystyki, na sąsiednie departamenty, a nawet terytorium całej Francji. Szczególnie interesujące mogłyby być szlaki tematyczne, które łączyłyby Francję z innymi krajami Europy Zachodniej – Hiszpanią i Niemcami, a także Europy Środkowej i Wschodniej – Polską, Ukrainą i Litwą.

Podstawową ideą *Via Equidia* jest stworzenie tras konnych złożonych z dróg już istniejących, które należy skatalogować, opisać i przywrócić do użytkowania, a także szlaków nowych, wytyczonych jako marszruty tematyczne, o przebiegu dostosowanym do poziomu umiejętności

L’idée *Via Equidia* est née du désir de lier mes deux passions: l’architecture et l’équitation. C’est l’idée de découvrir «au rythme du pas du cheval» les paysages naturels et le patrimoine de nos territoires, de proposer une autre façon d’enseigner et d’apprendre l’histoire. C’est un nouveau concept touristique pour: «pouvoir vivre ensemble le monde du cheval, le monde agricole, rural et urbain». Initialement le projet *Via Equidia* concernait seulement la partie nord-est du département de la Charente. Cependant, au cours de la mise en œuvre de la première étape sur le territoire de Communauté de Communes de Braconnes et Charente, la possibilité d’élargissement du territoire du projet s’avérait possible et opportun.

Il est prévu d’étendre le projet sur d’autres parties du département, mais aussi de dépasser ses frontières. Les «circuits à thèmes» pourraient lier plusieurs départements français et d’autres pays d’Europe de l’Ouest – Espagne et Allemagne, mais aussi d’Europe Centrale et d’Europe de l’Est – Pologne, Ukraine et Lituanie.

L’idée de *Via Equidia* c’est la création d’un réseau de chemins équestres, composé de chemins déjà existants, à recenser, rétablir et revaloriser et de chemins à créer. L’association veut proposer plusieurs itinéraires à parcourir, en fonction du temps disponible, des niveaux d’équitation acquis et de l’intérêt pour le patrimoine. Le but du projet est également la restauration des réseaux de déplacement et des activités liées au monde équin, de redécouverte, de préservation et de mise en valeur des métiers, des professions et des traditions et des lieux liés à la «plus belle conquête de l’Homme». *Via Equidia* envisage, la mise en valeur et réutilisation des équipements anciens liés au monde du cheval (forges, auberges, relais) et la création des équipements spécifiques (stationnements, haltes de repos, abris,

* Architekt, Biuro Projektowe w Saint Adjutory departament Charente (Francja)/Architecte, Agence d’Architecture à Saint Adjutory, Département Charente (France).

II. 1. Elementy zagospodarowania szlaku *Via Equidia*: 1 – trasa konna, 2 – drogowskaz, 3 – parking, 4 – wodopój, 5 – schronisko lub stodoła, 6 – ubikacja, 7 – wiata dla koni, 8 – wybieg dla koni, 9 – łąka, 10 – miejsce piknikowe, 11 – punkt widokowy, 12 – zadaszanie, szopa lub suszarnia kukurydzy, 13 – szałas z kasztanowca, 14 – brodzik i wodopój, 15 – staw, 16 – pochylnia, 17 – szałas na drzewie, 18 – gołębnik, 19 – krzyż przydrożny, 20 – amfiteatr antyczny, 21 – wykopaliska archeologiczne, 22 – opactwo cysterskie (oprac. J. Furgalska)

III. 1. Les éléments d'aménagement des circuits *Via Equidia*: 1 – trace du circuit, 2 – signalétique, 3 – stationnement, 4 – abreuvoir, 5 – grange-abri, 6 – toilettes sèches, 7 – abris chevaux, 8 – enclos-paddock, 9 – prairie, 10 – table de pique-nique, 11 – point de vue, 12 – séchoir-abri, 13 – cabane en châtaignier-abri, 14 – mare et abreuvoir, 15 – étang, 16 – rampe d'accès, 17 – cabane «Baron Perché», 18 – pigeonnier, 19 – croix-calvaire, 20 – amphithéâtre antique, 21 – fouilles archéologiques, 22 – abbaye cistercienne (dessin J. Furgalska)

jeździeckich i stopnia zainteresowania zabytkami regionu. Celem projektu jest również przywrócenie do życia i ochrona wymierających rzemiosł związanych z tradycyjnym użytkowaniem konia – tej „najpiękniejszej zdobyczy ludzkości”. Towarzyszyć temu ma rewaloryzacja i rewitalizacja zabytkowych miejsc i obiektów związanych z transportem konnym (kuźnie, karczmy, zajazdy). *Via Equidia* proponuje również udostępnienie, na wspólny użytek jeźdźców, piechurów i cyklistów, już istniejących, zaadaptowanych na potrzeby turystyki specyficznych miejsc i obiektów (postoje, popasy, schroniska, wodopoje, brody, sanitariaty, oznakowanie) (il. 1).

Podstawową korzyścią z powstania szlaków *Via Equidia* jest wzrost zainteresowania jeździectwem, powożeniem końmi, ich hodowlą, rzemiosłem itd., a także dziedzictwem kulturowym i ochroną krajobrazów terytoriów objętych projektem. Docelowo spowodować ma to rozwój ekonomiczny wszystkich dziedzin związanych z jeździectwem, turystyką pieszą i rowerową, oraz nowe podejście do zachowania i utrzymania dobrego stanu „historycznej”

abreuvoirs, gués, sanitaires sèches, signalétique) partagés par les cavaliers, les randonneurs et les cyclistes (ill. 1).

Le principal intérêt des sentiers *Via Equidia* est la création d'animations autour du cheval et de l'équitation et, en même temps, l'augmentation de l'intérêt pour le patrimoine culturel et la protection des paysages naturels sur les territoires concernés par le projet.

Cette action a des conséquences positives sur le développement économique de tous les domaines liés à la randonnée à cheval, en vélo, ou à pied, au tourisme. Elle propose une nouvelle approche de préservation et de maintien du bon état du réseau de routes «historiques» et de la protection du paysage. Il aurait également un effet bénéfique sur les décisions actuelles concernant les tracés de nouvelles routes et des nouveaux chemins, leur meilleure insertion dans les paysages existants.

Ces interventions vont renforcer l'identité de la région, participeront à la découverte de son histoire, de ses paysages, de ses monuments et au maintien de sa mémoire collective. Par ses actions *Via Equidia* va contribuer

sieci dróg. Będzie to także miało korzystny wpływ na obecnie podejmowane decyzje dotyczące przebiegu nowych dróg i szlaków, lepsze wtopienie ich w istniejący pejzaż. Wraz z rozwojem turystyki konnej poprawi się ochrona wartości substancji zabytkowej związanej z użytkowaniem koni oraz tradycyjnych rzemiosł i zawodów z nim związanych. Wynikiem tych działań będzie wzmocnienie identyfikacji z tożsamością regionu, odkrywanie jego historii, jego krajobrazu i zabytków, podtrzymanie pamięci zbiorowej mieszkańców oraz wzmocnienie więzi pomiędzy różnymi kategoriami społeczeństwa.

Via Equidia Cisterciena

Via Equidia Cisterciena to jedna z propozycji szlaku tematycznego łączącego nicią starych dróg zabytkowe zespoły cysterskie i pocysterskie. To idea przemieszczania się nie tylko w przestrzeni, ale i w czasie, i w innym „prastarym” rytmie (il. 2).

Jak wiadomo, cystersi to zakon, który już od początku swojego istnienia związany był i z „niebem”, i z „ziemią”. W jego ideologii praca fizyczna była nie tylko jednym z podstawowych elementów życia zakonnego, lecz także funkcjonowania instytucji klasztoru [1, s. 36–38]. Powszechnie znane są osiągnięcia cystersów w filozofii, literaturze i naukach ścisłych, ich zdobycze w technice, rzemiośle, uprawie roli i hodowli. Zakon ten udoskonalił użycie siły wodnej w klasztornych młynach, a jej moc skanalizował i doprowadził do pól i ogrodów. Użytkował w nowy sposób pola uprawne i zarządzał lasami. Cysterskie ziołowe ogrody dostarczały lekarstw, a system selekcji udoskonalił hodowlę bydła, owiec, koni, ryb i pszczół. Siłę ognia i właściwości żelaza mnisi wykorzystali w kuźni. Swoje osiągnięcia gospodarcze i ekonomiczne rozpowszechnili w całej Europie, od Francji do Ukrainy. To odkrywaniem, udokumentowaniem i wykorzystaniem odgrzebanych starych szlaków ich podróży zajmuje się *Via Equidia Cisterciena*.

Pierwszym zlokalizowanym na mapie departamentu Charente pocysterskim obiektem na szlaku *Via Equidia Cisterciena* jest opactwo Grosbot [2, s. 215–216]. Leży ono w południowo-wschodniej części departamentu, w gminie Charras, na terenie zespołu gmin Seuil Charente-Périgord, w Krainie Horte et Tardoire. Dostępne jest z drogi łączącej stolicę departamentu Angoulême z miastem Périgueux, stolicą sąsiedniego departamentu Dordogne. W niewielkiej odległości od opactwa zwiedzić można wiele innych interesujących obiektów, takich jak ufortyfikowany kościół św. Vivien [3, s. 64–65], zabytkowe ogrody [4, s. 14] i zespół pałacowy z XVII–XIX w. we wsi Charras [2, s. 214]. Trasa prowadząca do opactwa dochodzi również do malowniczych wsi, dawniej do niego należących. Okoliczne ścieżki pełne są leśnych zakamarków i pięknych punktów widokowych.

Opactwo Grosbot

Jedną z pierwszych map, na których widnieje opactwo, jest mapa francuskiego kartografa Cassiniego z XVII w. [5, s. I]. Widoczny jest na niej ogromny zespół lasów krainy Horte, który nadał nazwę opactwu Grosbot – „Opactwo

Il. 2. Fragment szlaku *Via Equidia Cisterciena* w południowo-zachodniej Francji: 1 – opactwo cysterskie Grosbot, 2 – opactwo cysterskie Obazine, 3 – inne opactwo cysterskie, 4 – główny szlak do Europy Wschodniej, 5 – inne trasy szlaku (oprac. J. Furgalska)

III. 2. Circuit *Via Equidia Cisterciena* dans le Sud-Ouest de la France: 1 – l’abbaye cistercienne de Grosbot, 2 – l’abbaye cistercienne d’Obazine, 3 – autres abbayes cisterciennes, 4 – le circuit principal vers l’Europe de l’Est, 5 – autres circuits possibles (dessin J. Furgalska)

à consolider les liens sociaux entre les différentes catégories de la société.

Via Equidia Cisterciena

Via Equidia Cisterciena est une proposition de «circuits à thèmes». Ce peut être des voyages le long des chemins par lesquels les convois cisterciens partaient de la «maison mère» pour bâtir les nouvelles abbayes, «filles». Ces routes ont été traversées dans les deux sens. Elles ont participé à l’échange des expériences et au renforcement des liens économiques entre les abbayes, leurs «granges» et leurs hameaux. Les circuits *Via Equidia Cisterciena* utilisent les anciens réseaux des routes et des chemins et proposent le voyage dans l’espace, mais aussi dans le temps, dans un autre rythme, un autre mouvement, au rythme des pas des chevaux (ill. 2). *Via Equidia Cisterciena* propose les premiers circuits en Charente. Après, les tracés chemineront vers les départements limitrophes, et ensuite sur les traces internationales, entre la France et l’Europe de l’Est.

Depuis le début de son existence l’ordre des cisterciens est associé, non seulement «au Ciel», mais aussi «à La Terre». Dans son idéologie, le travail physique n’était pas uniquement un des éléments fondamentaux de la vie dans le couvent, mais également la base de son fonctionnement [1, p. 36–38]. Les Cisterciens participent au progrès autant en science, littérature et philosophie, dans l’art et l’artisanat, que dans l’agriculture et l’élevage et la gestion

Dużego Lasu” (*Grossus Boscus*) [1, s. 256]. Dolina niewielkiej rzeki Manore dopełnia obrazu idealnej lokalizacji tego historycznego zespołu. Woda obecna jest również w pierwotnej nazwie opactwa *Fontaine Vive* – Opactwo Żywego Źródła, które bije do tej pory na pobliskiej łące.

Na podstawie archiwalnych dokumentów wiadomo, że obok wsi Grosbot istniały, jedno po drugim, dwa opactwa. Pierwsze, *Font-vive*, *Fontis-vivi*, założone było już w 975 r. Swoją nazwę zawdzięczało bijącemu na pobliskiej łące źródłu. Najstarsze odkryte tu elementy, wydobyte w czasie prac archeologicznych [6, s. 161–163], datuje się na XII w. Sarkofagi, mauzoleum – kaplica grobowa wykonane z dużą subtelnością i znajomością sztuki kamieniarskiej świadczą, że pierwsze, przedcysterskie opactwo zbudowane było prawie w tym samym miejscu. W 1166 r. opactwo przekształciło się, pod wpływem macierzystego opactwa Obazine, w obediencję cysterską [7, s. 50]. Fundację tę zawdzięczamy rodzinie de La Rochefoucauld z Marthon [2, s. 216], która wraz z innymi dobroczyńcami, takimi jak książę de Lusignan i Monsieur de Mareuil, nadała im liczne własności ziemskie. W XII i XIII w. bogate Grosbot zarządzało wieloma grangiami w całym regionie. Jego posiadłości rozciągały się od La Rochelle aż do Périgueux. Posiadało liczne młyny wodne, kuźnie, domy w Angoulême, w La Rochefoucauld i w Périgueux, kaplicę Obezine w Angoulême [8, s. 15–16]. Na początku na roli pracowali konwersi, ale od XIV w., po wielkich epidemiach dżumy i wojnie stuletniej cała ziemia stała odłogiem. W celu ratowania dóbr przeor wydzierzał ziemię. Historia nie oszczędziła klasztoru podczas wojen religijnych. Hugonoci splądrowali budynki, rozbierając nawet więźby dachowe. *W 1568 mnisi zostają wygnani przez Vincenta de Villars z Mainzac, który przywłaszcza sobie dobra opactwa i sprzedaje ziemię. Mnisi powracają w 1580 roku do opactwa kompletnie zrujnowanego [...] Rekonstrukcję rozpoczyna Jean de la Font, sprawując obowiązki przeora od 1641 do 1673 roku. To jemu zawdzięcza opactwo budynki skrzydła północnego i wschodniego. Od 1674 do 1722 roku opactwo rządzone jest przez przeorów „commenditaires”. W 1722 roku Claude-François Léoutre powołany jest na przeora „régulier” i to on wydaje polecenie na budowę północnego i zachodniego skrzydła* [9]. Podczas rewolucji francuskiej budynki opactwa zostały, jak wiele innych dóbr kościelnych, sprzedane jako „dobro państwowe” i następnie przekształcone na budynki mieszkalne. Kościół zamieniono w stodołę [3, s. 65, 66].

Opactwo długo zmieniało właścicieli, aż do 1991 r., w którym to zostało przejęte przez Anglików. Pani Ann Evans i Jonathan Clowes do tej pory kontynuują renowację budynków i zagospodarowanie ogrodów.

23 X 1992 r. Prefekt Regionu Poitou-Charentes wydał dekret o wpisaniu na dodatkową listę zabytków wszystkich budynków opactwa Grosbot w gminie Charras, a także elementów architektury (ogrodzenie, baseny-fontanny, system hydrauliczny) na parcelach katastralnych z numerem 75, 76, 77, 78, 79 i 208 w sekcji A. 5 VII 1993 r. do francuskich zabytków zostały zaklasyfikowane ruiny kościoła (*vestiges*), północny transept, cały teren, na którym położony jest kościół i sala kapitularna do niego przylegająca.

forestière. Dans les couvents cisterciens de nouvelles techniques voient le jour, ou sont enrichies, améliorées pour faire fonctionner les moulins, les forges, les fonderies, les verreries. Les moines-médecins et herboristes soignent les malades nécessiteux et les riches donateurs. Les cisterciens jardinent, cuisinent, élèvent. De nouvelles races de bovins, d’ovins et d’équidés voient le jour. Les moines blancs bâtissent les viviers, posent les canaux d’irrigation, d’adduction d’eau, sculptent les fontaines et les lavabos. C’est pour transmettre cet héritage que *Via Equidia* veut mettre en place les cartes, les fiches et les guides concernant les endroits à visiter.

La première étape proposée en Charente est l’abbaye de Grosbot (*Boscus Grossus*) [2, p. 215–216]. Cette abbaye est située sur la commune de Charras, faisant partie de la Communauté de Communes Seuil Charente-Périgord, sur le territoire du Pays Horte et Tardoire. À proximité immédiate de l’abbaye, il est possible de visiter l’église fortifiée St-Vivien à Charras [3, p. 64–65], les jardins [4, p. 14] et le château des XVIIe et XIXe siècles [2, p. 214], l’église de Rougnac, sa crypte et plusieurs logis alentour. Les chemins proposés traversent les hameaux et villages pittoresques, appartenant auparavant à l’abbaye. Ils nous mènent par des bois très anciens, des lieux chargés d’histoire. Les jolies perspectives et panoramas sont à découvrir et à admirer dans les endroits remarquables et intéressants.

L’abbaye de Grosbot

L’abbaye de Grosbot est située dans la partie sud-est du département de la Charente. Elle est accessible par la route reliant la ville d’Angoulême avec la ville de Périgueux, deux capitales de départements voisins, Charente et Dordogne. Une des premières cartes sur laquelle est apparue l’abbaye de Grosbot est la carte du XVIIe siècle dessinée par le cartographe français Cassini [5, p. I]. Ce document représente l’Abbaye au milieu d’un énorme ensemble forestier. La forêt d’Horte transmet son nom à l’ensemble abbatial, abbaye de Grosbot – «*Grossus Boscus*» [1, p. 256] – «*Abbaye de Grande forêt*». La vallée de la petite rivière Manore complète l’image de la situation idéale de cet ensemble cistercien. L’eau est également présente dans le nom d’origine de l’abbaye, *Fontaine Vive* – «*Abbaye de la Source Vivante*». Jusqu’à aujourd’hui la petite source jaillit sur une prairie voisine.

Sur la base des documents d’archives, il est connu que, à côté du village de Grosbot, existaient, l’une après l’autre, deux abbayes. La première, *Font-vive*, *Fontis-vivi*, était déjà fondée en 975. Son nom vient de la source présente à l’ouest de l’ensemble abbatial. Les plus anciens éléments découverts ici, au cours de fouilles archéologiques [6, p. 161–163] datent du XIIe siècle. Sarcophages et mausolée – chapelle funéraire conçue avec une grande subtilité et une grande connaissance de l’art de la pierre de taille témoignent que, la première abbaye antérieure à la règle cistercienne a été construite presque au même endroit. En l’an 1166, l’abbaye devint, sous l’influence de l’abbaye d’Obazine, d’obédience cistercienne [7, p. 50]. Elle doit sa fondation à la famille «de La Rochefoucauld» de Marthon [2, p. 216], ainsi qu’à d’autres donateurs. Le

Przykład Grosbot jest bardzo interesujący, ponieważ zachowały się w nim wszystkie elementy typowego opactwa cysterskiego. Zgodnie z regułą trzyskrzydłowy budynek klauzury rozmieszczony jest wokół wirydarza [2, s. 215–216]. W skrzydle północnym, na parterze znajdował się refektarz, pomieszczenia kuchenne i piwnice. To skrzydło od północy jest zanurzone w ziemi, od południa „wychodzi” na wirydarz. W jego murach istnieją elementy pierwotnych budowli, fragmenty otworów okiennych z XII w. Parter wyłożony jest posadzką z małych kamieni, układanych w charakterystyczne dla tych regionów motywy. Są to oryginalne *pichats*, zwane również *coeurs des demoiselles*. W skrzydle wschodnim na parterze mieścił się kapitułarz i zakrystia, bezpośrednio połączona z północnym skrzydłem transeptu kościoła. Na piętrze znajdowały się cele mnichów, dostępne ze wspólnego korytarza na zachodniej ścianie skrzydła, połączonego również z północnym transeptem. Obecnie oba otwory prowadzące do kościoła są zamurowane, jednak ślady kamiennych obramowań świadczą o pierwotnym połączeniu. Dachy tych dwóch budynków mają formę mansardy pokrytej w górnej części płaską dachówką, w dolnej zaś łupkiem. To rozwiązanie zostało zachowane w czasie ostatniej renowacji.

Skrzydło zachodnie to budynek, który przeznaczony był na pobyt braci świeckich. Składał się on z pomieszczeń gospodarczych, kuchni i sypialni konwersów. Bezpośrednio od zachodu sąsiadował z dziedzińcem zewnętrznym, który dawał dostęp do budynków gospodarczych, stajen, brodzika i do południowego portalu głównej bramy wejściowej. Na południe od niej, poprzez sieć dróg, opactwo zachowywało łączność z okolicznymi gospodarstwami, zagrodami i wioskami mu podlegającymi.

Wirydarz, pierwotnie służący do medytacji, kontemplacji był również ogrodem wewnętrznym dla mnichów. W centrum kwadratu zachował się kamienny basen. Ta centralna fontanna mogła służyć do ablucji, ale miała również znaczenie symboliczne. Po krużgankach wirydarza istnieją ślady w postaci posadzki z małych kamieni, widocznej wzdłuż ściany południowej skrzydła północnego, ściany zachodniej skrzydła wschodniego i pod północnym murem nawy kościoła. W północno-wschodnim narożniku wirydarza zachowała się niewielka zdobiona wnęka grobowa (*enfey*). W murach byłych krużganków istnieją ślady po wieżbie dachowej. Liczne rzeźbione kamienne nagrobki i sarkofagi wystawione w wirydarzu świadczą o długiej historii opactwa.

Południowym zamknięciem wirydarza jest kościół klasztorny [3, s. 66], [10, s. 25, 33, 73, 84, 85, 149, 150, 157]. Zbudowany prawdopodobnie w XII w. jest ciekawym, typowym dla regionu przykładem jednonawowej budowli na planie prostego krzyża łacińskiego. Nawa jest podzielona na trzy przęsła [11, s. 120]. Na jej wschodzie, za skrzyżowaniem transeptu mieści się chór z półkolistą absydą. Również oba ramiona transeptu wyposażone były w niewielkie półkoliste kaplice, otwarte w ich wschodnich ścianach. Te elementy transeptu nie zachowały się jednak do naszych czasów. Zastąpiono je, prawdopodobnie po dużych zniszczeniach w czasie wojen religijnych, prostymi oknami. Innym elementem charakterystycznym dla regionu jest kopuła. W kościele opactwa Grosbot do

Prince de Lusignan et Monsieur de Mareuil lui ont donné plusieurs propriétés. Au cours des XIIe et XIIIe siècles l'Abbaye de Grosbot gérait plusieurs «granges» dans toute la région. Ses possessions s'étendaient de La Rochelle jusqu'à Périgueux. Il y avait de nombreux moulins à eau, des forges, des maisons à Angoulême, à La Rochefoucauld et à Périgueux, et bien sûr la chapelle d'Obezine à Angoulême [8, p. 15–16]. Au début des travaux physiques ont été menés par les frères convers, mais depuis le XIVe siècle, après la grande épidémie de peste et la guerre de Cent ans, les terres ont été abandonnées. Pour leur remise en état, l'abbé choisit l'arrentement perpétuel.

L'histoire n'a pas épargné l'abbaye de Grosbot pendant les guerres de Religion. Les Huguenots ont pillé les bâtiments, démonté la charpente des toitures. *En 1568, les religieux furent chassés par Vincent de Villars de la maison de Mainzac qui s'appropriä les revenus et vendit les terres. Les moines ne purent rentrer chez eux que douze ans plus tard. Un document de l'époque constate l'abandon de Grosbot: Les bâtiments sont ruinés, l'eau traverse les voütes, les murs d'une des chapelles ont des fissures qui mesurent jusqu'à trente centimètres. La voüte du clocher au-dessus du chœur n'a plus de tuile. La nef n'a plus de couverture. Seule la première travée est encore voütee (le dernier tiers s'est effondré en 1991). Heureusement, l'abbaye fut reconstruite par l'abbé Jean de la Font (nommé en 1641, mort en 1673) et sous son impulsion, l'abbaye très éprouvée jusqu'alors, connut pour un temps, une certaine prospérité. On lui doit les bâtiments conventuels face à l'est et au nord* [9]. Pendant la Révolution française, les bâtiments de l'abbaye furent, comme de nombreux autres biens ecclésiastiques vendus comme un «bien public» et ensuite convertis en bâtiments d'habitation. L'église fut transformée en grange [3, p. 65, 66].

L'abbaye a changé plusieurs fois de propriétaires. C'est en 1991 que Mme Ann Evans et M Jonathan Clowes en font l'acquisition. Ce couple d'anglais passionné s'investit depuis plus de vingt ans dans la rénovation des bâtiments et l'aménagement des jardins.

Le 23 octobre 1992 le Préfet de la Région Poitou-Charentes a promulgué un décret sur l'inscription de l'abbaye de Grosbot à l'inventaire supplémentaire des monuments historiques: *L'ensemble des bâtiments abbatiaux Grosbot à Charras, ainsi que les éléments architecturaux contenus dans les parcelles n° 75, 76, 77, 78, 79 et 208 section A du cadastre*. Le 5 Juillet 1996, le ministre de la culture et de la francophonie a classé parmi les monuments historiques: *les vestiges, le bras de transept nord, le sol correspondant à l'emprise de l'abbatiale et la salle capitulaire attenante de l'abbaye de Grosbot à Charras* [...].

L'exemple de l'abbaye de Grosbot est très intéressant, car tous les éléments d'une abbaye cistercienne typique ont été préservés. Conformément à la règle, tous les bâtiments conventionnels ont été bâtis autour d'une cour carrée [2, p. 215–216]. L'aile nord au rez-de-chaussée contient un réfectoire, une cuisine et une cave. Le bâtiment est enterré côté nord. Au sud il est «de plain pied» avec le jardin intérieur. Dans ses murs existent les vestiges des éléments de structure d'origine, fragments des fenêtres du XIIe siècle ont été découverts lors des travaux de restaura-

naszych czasów zachował się tylko jej fragment. Zbudowana była na skrzyżowaniu transeptu z nawą – duża jej część zawałowała się w 1991 r. Do dzisiaj przetrwał fragment z okrągłym otworem do wciągnięcia dzwonu. Takie samo kopulaste rozwiązanie zobaczyć można również w małym kościele w Charmant, w Charente. Bardziej rozbudowanym przykładem jest katedra w Angoulême, której cała nawa główna pokryta była i jest kopułami (*église à fil des coupoles*) [11, s. 256–258]. To ciekawe rozwiązanie architektoniczne prawdopodobnie zapożyczone jest z architektury Bizancjum i z budowli arabskich architektów, którzy się na niej wzorowali. Liczne wyprawy krzyżowe były momentami wymiany kulturalnej Wschodu z Zachodem.

Kościoły pokryte kopułami, obecne na całym południowym zachodzie Francji, odpowiadały swoim rozwiązaniem regule i ideologii cysterskiej [11, s. 196, 197]. Bez ozdób, przyciągały wzrok pięknym kamieniem, wzniosłością budowli, oddechem kopuł, przemawiały jasnością planu i perfekcyjnym wykonaniem kamiennej rzeźbiarki. Składały hołd twórcy, świadczyły o talencie budowniczych i hojności fundatora. Przykładem na to jest właśnie omawiany kościół Świętej Marii Panny (Notre Dame) w opactwie cysterskim w Charente.

O gospodarczej działalności mnichów z Grosbot świadczą zachowane do dziś stawy z wykorzystującymi wodę konstrukcjami, system hydrauliczny, podział parcelowy terenów historycznie należących do opactwa oraz istniejące i wciąż używane nazwy tych parceli. Po prawie dziesięciu wiekach stare źródło, położone na niewielkiej łące na zachodzie opactwa ciągle funkcjonuje, zasilając w życiodajny płyn okoliczne pola, stawy, ogrody i lasy. Woda, jak w modelowych założeniach cysterskich, jest jednym z najważniejszych elementów kompozycji i życia opactwa Grosbot. Od źródła począwszy, poprzez strumień, kanały irygacyjne, baseny rybne i stawy jest ona kręgosłupem, centralną osią kompozycji i organizacji gospodarczej tego zespołu klasztorowego.

Ważnym elementem pejzażu wokół opactwa są również istniejące od wieków lasy oraz szpalery drzew. Jedną z piękniejszych pozostałości jest zachowany fragment alei grabowej, posadzonej na głównej osi niewielkiej kapliczki. Jest ona położona na wschód od absydy południowego skrzydła transeptu. Kapliczka ta, podobna do małej, otwartej od wschodu grotty, gościła przez wiele wieków figurę Świętej Quitterie. Miejsce to było do niedawna jeszcze świadkiem corocznych pielgrzymek. Dalej na zachód widoczny jest kościół i brama otwarta w kamiennym ogrodzeniu, będącym przedłużeniem jego zachodniej fasady. Przestrzeń za tą bramą służyła dawniej na przyjęcie gości z zewnątrz, ich pojazdów i zwierząt. To tu prawdopodobnie mieściła się stróżówka. Przed skrzydłem zachodnim zabudowań konwentualnych rozciąga się ogród otoczony kamienną ażurową balustradą, której rytm skandują wysokie rzeźbione słupy. W jego centrum znajduje się okrągły basen. W przestrzeni między murem zewnętrznym i ogrodem zachodnim znajdowały się budynki gospodarcze, których kilka fragmentów zobaczyć można jeszcze dzisiaj. W zewnętrznym ogrodzeniu zachowała się brama południowa, która pierwotnie była głównym wejściem na teren opactwa.

Le sol au rez-de-chaussée est recouvert de petites pierres blanches, disposées en motifs caractéristiques de ces régions. Voici les «pichats» appelé aussi «cœurs de demoiselles». L'aile orientale, au rez-de-chaussée contient une salle capitulaire et une sacristie, communiquant directement avec le bras de transept nord. À l'étage, les cellules des moines étaient accessibles par le couloir commun accolé au mur ouest. C'est par ce passage qu'ils pénétraient dans le bras de transept nord de l'église. Actuellement les deux ouvertures menant à l'église sont murées, mais les traces des encadrements en pierre de taille témoignent de la liaison initiale avec l'église. Le toit actuel de l'aile est et de l'aile nord est en forme de mansarde, couverte en partie haute avec la tuile plate, en partie basse avec l'ardoise. L'ardoise a remplacé la tuile plate au XIXe siècle. Cette solution a été préservée au cours de la dernière restauration.

L'aile ouest de l'abbaye était destinée au séjour des frères convers. Elle était composée des pièces de service, de stockage, de la cuisine et des cellules des frères laïcs. Son mur oriental, percé d'ouvertures, permettait la vue sur le jardin intérieur. La façade ouest s'ouvre actuellement sur un jardin orné d'un bassin circulaire, souligné par les garde-corps avec balustres sculptés et piliers en pierre. Le toit actuel de l'aile ouest, est à trois ponts, couvert de tuiles canal, souligné par une corniche en pierre. L'ensemble des bâtiments côté ouest, comprenant la façade occidentale de l'église donnait accès à la cour extérieure. Cet espace, fermé par le mur d'enceinte était dévolu à la réception des visiteurs, des voitures avec la marchandise et des animaux. C'est probablement ici, qu'était situé le bâtiment du «gardien». Jusqu'à aujourd'hui existent les vestiges de plusieurs bâtiments agricoles. Un pédiluve-abreuvoir est accolé au mur ouest. Le portail sud, qui, à l'époque faisait office de porte d'entrée principale donnait l'accès à un réseau de routes, par lesquelles l'abbaye était reliée avec les fermes et les villages environnants.

La cour intérieure du cloître, aménagée en jardin, était, à l'origine conçue pour la méditation et la contemplation spirituelle. Une vasque avec une margelle en pierre occupe toujours le centre du carré. Ce bassin-fontaine, pouvait être utilisé pour les ablutions, mais avait aussi une signification symbolique, baptismale. Dans les murs de la cour nous pouvons distinguer encore aujourd'hui les traces de la charpente du déambulatoire. Au sol, le pavage composé de petites pierres est visible le long du mur sud de l'aile nord, du mur ouest de l'aile est, et la paroi nord de la nef de l'église. Dans ce mur, un petit enfeu est visible près de l'angle nord-est de la cour. Dans l'enceinte de l'ancienne cour du cloître de nombreuses pierres tombales et sarcophages sculptés témoignent de la longue histoire de l'abbaye.

La partie sud de l'ensemble est fermée par la petite église [3, p. 66], [10, p. 25, 33, 73, 84, 149, 157], construite vraisemblablement dans le troisième quart du XIIe siècle. C'est un exemple intéressant et très représentatif de l'architecture de la région: une construction sur le plan d'une simple croix latine, à nef unique. La nef est divisée en trois travées [11, p. 120], couvertes à l'origine par une voûte en berceau. Il reste seulement, dans quelques endroits, les

Pocysterskie budynki opactwa Grosbot przeszły, z wycięciem kościoła, generalną i bardzo szczegółową renowacją. Dostosowano je do współczesnych wymogów mieszkalnych, zachowując jednak w jak największym stopniu autentyczne elementy widoczne przed renowacją i odkryte w jej trakcie. Projekt architektoniczny, prace konserwatorskie i budowa prowadzone były od 1992 do 2003 r. pod kierunkiem architekta-konserwatora Phillippe'a Oudin (tytuł w języku francuskim: *Architect en Chef des Monuments Historiques*). Prace restauratorskie kościoła rozpoczęto w roku 2012.

Elementy „świata koni” opactwa

Rysunek dróg i ścieżek wokół opactwa jest prawie niezmienny i pokrywa się z trasami sprzed dwustu laty. Ich dokładny przebieg śledzić można na dostępnych w każdym merostwie planach katastralnych Napoleona. *Via Equidia* pragnie zachować ich przebieg i ochronić od zapomnienia historyczne nazwy traktów i ścieżek. Nazwy wytyczonych szlaków zgodne będą więc z ich pierwotnym wzorem na mapach katastralnych z początku XIX w.

Na terenie opactwa i w bezpośrednim jego sąsiedztwie znaleźć można kilka bardzo interesujących przykładów kompozycji szpalerów i alei drzew. W pobliżu kościoła istnieje, wspomniany już powyżej, fragment starej alei grabowej dochodzącej do wschodniego muru południowego skrzydła transeptu. Obecni właściciele podkreślili jej ważność, przedłużając ją nowo posadzonym szpalerem dzikich czereśni. Prowadzą one od bramy wschodniej na zachód. Droga ta, wybrukowana polnymi kamieniami, ciągnie się wzdłuż starego żywoplotu, malowniczego stawu i strumienia po prawej stronie oraz dębowego lasu po lewej. Na efekt perspektywiczny tego założenia należy jeszcze poczekać, gdyż to tylko grube pnie dużych, regularnie rozmieszczonych drzew mają edukacyjny wpływ na konie. Ukierunkowują one ich przemieszczanie, nakazują dyscyplinę i regularność. Taki sam efekt wywiera ta kompozycja na zwiedzających piechurów, rowerzystów i jeźdźców.

Innym przykładem kompozycji z drzew jest tunel z leszczyny, który wychodząc z południowej bramy i kierując się na zachód, okala od południa łąkę z bijącym źródłem. Jest początkiem marszruty łączącej opactwo z wsią Grosbot. Jego cień działa uspokajająco i sprzyja odpoczynkowi, relaksacji. Z tej samej bramy wychodzi na południe inny szlak, przesklepiony konarami starych drzew. Była to stara, główna trasa do opactwa. O jej ważności świadczą fragmenty murów i ruiny dwóch ogromnych słupów rozmieszczonych po obu stronach drogi, w sąsiedztwie bramy południowej. To uporządkowaniem takich dróg i renowacją elementów kamieniarki im towarzyszących będą się zajmowali organizatorzy *Via Equidia*.

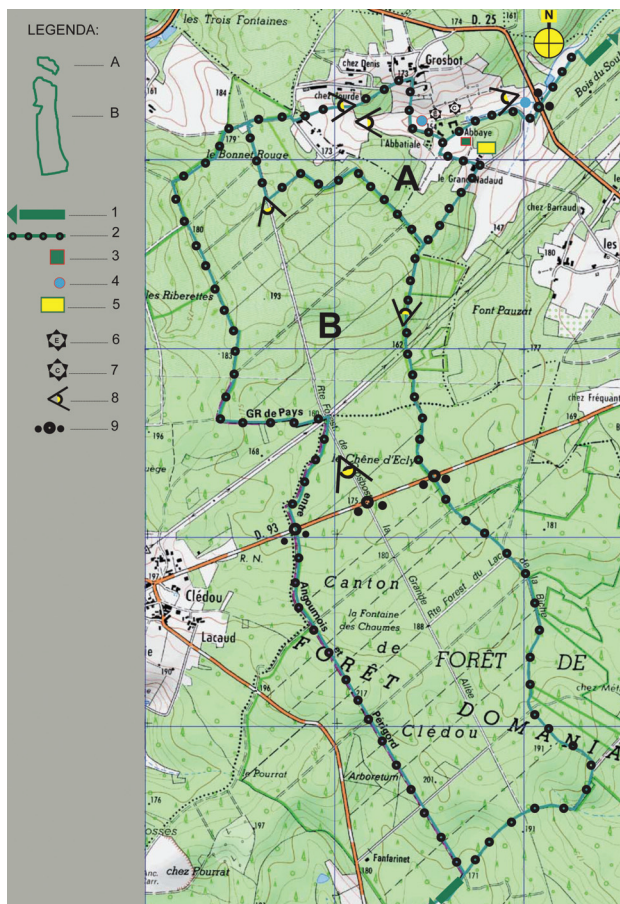
Nieopisanym jeszcze elementem świata koni jest brodzik (*pediluve*), miejsce kąpieli i wodopój dla zwierząt domowych. Położony jest on w zachodniej części zespołu pocysterskiego Grosbot, pomiędzy łąką, na której bije źródło, a ogrodem obwiedzionym XVII-wieczną kamienną balustradą. W najbliższym jego sąsiedztwie znajdują się ruiny zespołu zabudowań gospodarczych opactwa. Element ten, zbudowany z kamiennych bloków, był używany do pielęg-

départs de cet ouvrage. Après la croisée du transept, à l'est, le chœur se termine par une abside comportant une voûte en cul-de-four. Les deux bras de transept avaient aussi les absidioles dans leurs murs est. Cependant, ces éléments n'ont pas été préservés jusqu'à nos jours. Elles ont été remplacées, probablement, après les dégâts consécutifs aux guerres de Religion, par de simples baies. Un autre élément caractéristique de la région est la présence de coupoles. L'église de l'abbaye de Grosbot a conservé jusqu'à aujourd'hui seulement une partie de la coupole (une grande partie de celle-ci s'est effondrée en 1991). Elle a été posée sur quatre pendentifs, à la croisée du transept et équipée d'un oculus (une ouverture qui permettait le passage des cloches). Une solution similaire est présente dans une autre petite église en Charente, à Charmant. Un autre exemple, plus grand est la nef de la cathédrale d'Angoulême, couverte des plusieurs coupoles (*église à file de coupoles*) [11, p. 256–258]. Cette solution architecturale intéressante et grandiose a été probablement empruntée à l'architecture byzantine et aux constructions arabes, copiée et répétée en d'innombrables variantes. Ainsi, les croisades étaient aussi le temps d'échange d'idées et des moments d'influences culturelles entre l'Est et l'Ouest.

Les églises couvertes de coupoles étaient présentes partout dans le Sud-Ouest de la France et correspondaient parfaitement à la règle et à l'idéologie cistercienne [11, p. 196, 197]. Simples, sans décors superficiels, elles attiraient l'œil par la beauté de la pierre, parlaient par le souffle d'une série des dômes, par la simplicité du plan et la perfection d'exécution de la taille de pierres. Elles rendaient hommage au Créateur, témoignaient du talent des bâtisseurs et de la générosité du fondateur. L'église Notre-Dame de l'abbaye de Grosbot fait justement partie de ces exemples.

Tout l'ensemble des constructions présentes sur place à Grosbot témoigne du développement de l'abbaye. Que ce soient les étangs avec leurs viviers, le système hydraulique, la division parcellaire des terrains et les noms de ces parcelles correspondant aux activités agricoles exercées sur ces terrains, tout affirme l'importance, la diversité des investissements et le grand dynamisme économique des moines cisterciens. L'eau est, dans le monde idéal des cisterciens, un des éléments le plus important, structurant le positionnement, la composition et la vie dans l'abbaye. Après presque dix siècles, la vieille source, cachée dans la petite prairie au sud de l'abbaye bouillonne toujours. Elle alimente les canaux, remplit le lavabo, elle coule dans les étangs, arrose les champs et les forêts. Elle irrigue, elle apaise la soif et donne la vie. Elle est donc, dans la composition, la colonne vertébrale et l'axe de l'organisation de la vie spirituelle et économique de l'ensemble monacal.

D'autres éléments fondamentaux du paysage, présents depuis des siècles autour de l'abbaye sont les forêts et les alignements d'arbres. L'abbaye de Grosbot est située au cœur de la Forêt d'Horte, l'un des plus importants et plus vastes espaces forestiers du département de la Charente et aussi de son département voisin, La Dordogne. L'un des plus beaux vestiges d'alignement d'arbres présents dans l'enceinte de l'abbaye est un fragment de l'allée de charmes. Il nous conduit, le long de l'axe de l'abside du bras de transept sud vers une petite chapelle dédiée

II. 3. Międzynarodowy szlak konny *Via Equidia Cisterciensia* wokół opactwa Grosbot: A – trasa krótka, B – trasa długa, 1 – kierunek szlaku, 2 – przebieg szlaku, 3 – parking, 4 – wodopój, 5 – łąka lub wybieg dla koni do dyspozycji, 6 – zabytek związany z jeździectwem i końmi, 7 – klasztor cysterski, 8 – punkt widokowy, 9 – zabezpieczone przejście przez jezdnię (oprac. J. Furgalska)

III. 3. Circuit *Via Equidia Cisterciensia* autour de l'abbaye de Grosbot: A – petite boucle, B – grande boucle, 1 – direction vers d'autres circuits, 2 – le trace du circuit, 3 – parking, 4 – abreuvoir, 5 – enclos-paddock mis à la disposition, 6 – patrimoine équestre à voir – à visiter, 7 – abbaye cistercienne, 8 – point de vue, 9 – passage sur la route à sécuriser («gendarme couché», limitation de vitesse et autre signalétique de sécurité) (dessin J. Furgalska)

nacji i toalety koni, których wrażliwe pęciny zanurzano w wodzie wypełniającej basen. Brodzik ma kształt podkowy, otoczony jest niewysokim murem pełniącym funkcję balustrady. Zabezpieczała ona pracujących przy koniach przed upadkiem, a jej kształt umożliwiał chodzenie w wodzie zwierząt trzymany na lonży. Łagodna krzywa podkowy ułatwiała opiekunom koni prowadzenie ich do wody w spokojnym rytmie i na bezpieczny dystans. W świetle koni do tej pory stosuje się kąpiele wodne, a ich leczniczy i zapobiegawczy (masaż ścięgien w wodzie rozluźnia je, zapobiega ich zrywaniu, skurczom i zmęczeniu nóg konia) wpływ znany jest każdemu koniuszemu i wszystkim jeźdźcom dbającym o swoje wierzchowce. Do brodzika prowadzi łagodna brukowana rampa, obwiedziona również łukową balustradą. Całe założenie przytyka do kamiennego muru oddzielającego część gospodarczą opactwa od sąsiadującej z nim od zachodu łąki. Woda do *pediluve* doprowadzona jest ze źródła małym, wyprofil-

à Sainte Quitterie. Ce petit édifice, ouvert sur l'Orient ressemble à une grotte.

Les bâtiments de l'abbaye, à l'exception de l'église ont été minutieusement restaurés. Les intérieurs ont été réadaptés aux exigences modernes, préservant, toutefois, autant que possible, les éléments authentiques, visibles avant ou découverts au cours de la restauration. La conception architecturale et les travaux de restauration, ont été réalisés, sous la direction de «l'Architecte en Chef des Monuments Historiques», M. Philippe Oudin entre 1992 et 2003. La restauration de l'église a commencé en 2012.

Les éléments du «monde du cheval» de l'abbaye de Grosbot

Les images satellites d'aujourd'hui confirment une configuration des forêts, prairies, champs, rivières et étangs inchangée depuis des siècles. Le dessin des routes et des chemins autour de l'abbaye reste également inchangé, depuis deux cents ans, identique à la plupart des tracés du cadastre napoléonien. Sur les cartes de ses itinéraires, *Via Equidia* veut garder leur forme historique et aussi, pour protéger de l'oubli, leurs anciens noms, figurant sur les plans du XIXe siècle.

Sur les terrains appartenant à l'abbaye et dans ses alentours existent plusieurs exemples d'alignements d'arbres et des allées. Une portion de l'ancienne Allée des Charmes, déjà décrite, a survécu à proximité de l'église. Il est orienté est-ouest et arrive, dans l'axe du bras de transept sud, à la petite chapelle de Saint Quitterie. Récemment, ce «chemin blanc» a été souligné par la plantation de merisiers, de la Porte Est vers l'ouest, sur toute la longueur. En calcaire, partiellement empierré, il longe à sa droite la haie vive, le vieil étang et la prairie avec le ruisseau. Une clairière de chênes s'ouvre à gauche. Pour l'effet «d'aspiration» il faut encore attendre, car seulement les gros troncs d'arbres, bien visibles et espacés régulièrement, peuvent avoir l'effet éducatif sur les chevaux. Ce type de composition paysagère a une très grande influence sur les équidés. Il dirige l'animal, suggère la discipline et régularité. Cette composition a le même effet sur les mouvements des visiteurs, les cavaliers, les randonneurs et les cyclistes.

Une autre forme de composition paysagère est présente sur le chemin de l'abbaye en direction du village de Grosbot. De la Porte Sud, en tournant à droite en direction de l'ouest, nous rentrons sous une voûte. Ce tunnel vert est un enchevêtrement de branches de noisetiers, qui forme une clôture végétale sur le pourtour de la prairie avec la source. Son ombre à un effet calmant et influence le repos et la relaxation. De la même porte, en direction du sud, un autre chemin démarre. Ici, la voûte de châtaigniers est accompagnée de très gros spécimens de marronniers d'Inde. Les vestiges des deux énormes piliers et du muret en pierre, visibles à son début témoignent de l'importance des circulations à cet endroit (accès principal à l'abbaye). Une des actions proposée par *Via Equidia* est l'inventaire des éléments d'aménagement des chemins (murs, escalier, rampes, caniveaux etc.), leur restauration et leur mise en valeur.

Un autre élément intéressant, le pédiluve-abreuvoir est visible à l'ouest de l'abbaye, entre le jardin entouré des

lowanym w terenie rowem. Przekraczając mur, wpływa do kamiennego rynsztoku, wykutego w kamiennej platformie *lavabos* i spływa niewielką kaskadą w dół. Profil brodzika jest przedłużeniem pochylni i łagodnie opada na wschód. W murze tej konstrukcji umieszczony jest otwór ewakuacyjny wody (*trop plein*), zabezpieczony metalową kratą i połączony z systemem hydraulicznym opactwa.

Via Equidia wokół opactwa

Trasy po polach i lasach wokół niedawno odrestaurowanego zespołu pocysterskiego są integralną częścią międzydepartamentalnego i międzynarodowego szlaku *Via Equidia Cisterciena*. Z północnego wschodu na południowy zachód Grosbot jest jednym z etapów historycznej drogi, która przechodząc przez ogromny zespół leśny Forêt d'Horte, kieruje się na południowy zachód, do Dordoni. W najbliższym sąsiedztwie odrestaurowanych budynków opactwa i jego malowniczych ogrodów wyznaczono szlak **1** z dwoma wariantami (il. 3). Pierwszy z nich to mała pętla w najbliższej okolicy opactwa. Drugi wariant jest dużą pętlą, prowadzącą po okolicznych lasach i polach. Obie marszruty mają swój początek na południu od kamiennego ogrodzenia klasztorowego. Aby do końca poczuć atmosferę sprzed tysiąca lat, wycieczkę warto rozpocząć trochę bardziej na północ, na przykład w lesie Bois du Boucheron. Kontynuując marszrutę z północy na południe poprzez Bois du Soulier, dochodzimy do staro kamiennego krzyża na brzegu drogi D25, z Charras do Angoulême. Po jej przecięciu dochodzimy do wschodniej bramy wejściowej opactwa Grosbot. Za linią dwóch kamiennych słupów podtrzymujących drewniane skrzydła bramy, po prawej stronie pojawia się staw. Na wprost, nowo posadzony szpaler dzikich czereśni jest naturalnym przedłużeniem starej alei grabowej, widocznej dalej, na osi kaplicy św. Quitterie. Kamienne resztki jej murów poprzedzają południowe skrzydło transeptu i chóru kościoła. Skrzydło północne transeptu, wbudowane we wschodni mur opactwa, jest niewidoczne. Wzrok przyciąga odnowione wschodnie skrzydło klasztoru. W tej elewacji uwagę zwraca doskonale wykonana stolarka *à petit bois*, wypełniająca duże okna na parterze i nieco mniejsze na piętrze i na strychu. Kontynuując w kierunku zachodnim, obok południowego muru centralnej nawy kościoła, dochodzimy do następnej bramy, otwartej w murze przedłużającym zachodnią fasadę kościoła (il. 4). Tu szlak wchodzi na teren dziedzica zachodniego. Po lewej stronie, w murze okalającym opactwo widoczna jest pierwotna główna brama wejściowa. Podtrzymywana, zgodnie z budowlaną tradycją tego regionu, przez dwa rzeźbione kamienne słupy, umożliwia wyjście na południe.

Tutaj rozpoczyna się szlak **1**. Jego wariant **A** ma długość 3,8 km (około 45 minut marszu na koniu), a wariant **B** długość 11,5 km (około 2 godziny i 15 minut marszu na koniu). Początek obu marszrut w części północnej jest wspólny. Wędrówkę rozpoczynamy w kierunku zachodnim i drogą prowadzącą do wsi Grosbot przechodzimy pod sklepieniem starych drzew. Po lewej mijamy ruiny budynków l'Abbatiale, dawnego gospodarstwa należącego do cystersów. Na zdjęciach widoczne są resztki

garde-corps en pierre avec balustres du XVIIe siècle et le mur d'enceinte ouest. Point d'eau pour les animaux domestiques, il a été utilisé aussi pour le soin des chevaux. Maçonné, en forme de fer à cheval, son mur faisait office de garde-corps. Son couronnement est fait avec des dalles en pierre. Il a été, et est peut être toujours alimenté par la source qui bouillonne sur la prairie voisine. La forme arrondie, avec une rampe d'accès en pente douce, permettait de faire les soins des chevaux en toute tranquillité. Elle sécurisait les hommes emmenant les animaux dans l'eau des chutes, permettait le mouvement circulaire en va-et-vient des bêtes et offrait à ces derniers le confort de massage dans l'eau peu profonde, avec un sol dur. Ces traitements existent de nos jours, les gestes des palefreniers et les bienfaits d'hydrothérapie n'ont pas changé. Une rampe d'accès pavée, soulignée aussi d'un garde-corps est aménagée au sud. L'eau arrive dans le pédiluve par une petite ouverture en bas du mur ouest. Elle est acheminée, depuis la source par une rigole, à travers le mur par un caniveau sculpté dans une énorme pierre d'évier, elle dégringole et remplit le bassin. Le profil du bassin comporte une légère pente descendante vers l'est. Dans le mur, côté sud-est le trop-plein lié au système hydraulique de l'abbaye a été aménagé à mi-hauteur. Il est équipé encore d'une grille en fer forgée.

Via Equidia autour de l'abbaye de Grosbot

Les balades autour de l'abbaye de Grosbot font partie des circuits interdépartementaux et internationaux de *Via Equidia Cisterciena*. L'abbaye de Grosbot est l'une des nombreuses étapes de la route historique, traversant le département de la Charente du nord-est vers le sud-ouest. Son tracé passe par l'ensemble forestier de la Forêt d'Horte en direction du sud-ouest, vers la Dordogne. Le premier circuit de *Via Equidia Cisterciena*, avec ses deux variantes se situe dans les alentours de l'abbaye (ill. 3). La première variante, une petite boucle, passe aux environs immédiats de l'ensemble des bâtiments abbatiaux et de ses coquets jardins. Le deuxième, chemine dans les bois et à travers champs. Les deux pistes suivent le tracé des anciens chemins, inchangé depuis deux cents ans. Leur forme est restée intacte et correspond parfaitement au dessin visible sur le cadastre Napoléonien. Les deux sentiers commencent à la porte sud, au grand portail en bois, soutenu par deux piliers de pierre, situés dans le mur d'enceinte, qui protège l'ensemble de propriété. Avec l'accord des propriétaires, nous pouvons commencer le voyage plus au nord, dans le Bois du Boucheron. Le passage de Nord au Sud, à travers Le Bois de Soulier nous amène à une croix en pierre, sur la route départementale RD25, de Charras à Angoulême. En traversant la route, nous arrivons jusqu'au portail oriental de l'abbaye. Les jumeaux, les deux piliers en pierre de taille soutiennent le portail «à claire voie». La Porte est passée, la vue est attirée vers la droite, par le vieil étang. Après, en direction de l'ouest, nous continuons dans une allée cavalière plantée de jeunes merisiers. Ce chemin se prolonge naturellement dans une ancienne allée de charmes, dans l'axe de la chapelle de Sainte Quitterie. Les vestiges de cette bâtisse

II. 4. Widok na kościół i zachodnie skrzydło klasztoru w Grosbot, 2013 (fot. J. Furgalska)

III. 4. La façade occidentale de l'église et l'aile ouest de l'abbaye de Grosbot, 2013 (phot. J. Furgalska)

ki murów, a także piec do pieczenia chleba (il. 5). Czas zniszczył budynki i stworzył z nich „naturalną” dekorację. Następnie ścieżka skręca pod kątem prostym na północ i doprowadza do zabudowań wsi. Tu należy skręcić w lewo, na zachód. Przy skrzyżowaniu dróg uwagę przyciągają wspaniałe okazy kilku dębów. Niedaleko widoczny jest dom z ciekawą *girouette* umieszczoną na kalenicy dachu, niewielki, kamienny krzyż i murowana cysterna. Trasa dalej wije się na zachód. W oddali, na północy widoczne są zabudowania Chez Jourde. Przechodząc przez las, dochodzimy do skrzyżowania z dużą osią widokową, która jak struna przecina okoliczne tereny leśne. O jej dużym znaczeniu w przeszłości świadczy jej nazwa: Grande Allée – Aleja Główna. To miejsce zwane Bonnet Rouge – Czerwony Beret. Warto zatrzymać się na tym skrzyżowaniu i chwilę podziwiać drogę wspinającą się „do nieba”. Tu dwa szlaki się rozdzielają. Jeżeli podróżujemy bryczką, to tu trzeba skręcić w lewo i przejechać przez cały zespół leśny, na południe, aż do skrzyżowania z drogą D93. Skręcając w tym punkcie w lewo, na północny wschód, dotrzemy do wsi Charras, miejscowości, w której można zwiedzić wcześniej już wspomniany ufortyfikowany kościół i ogrody przy zamku.

Droga piechura i kawalerzysty, który wybrał szlak **1** i jego wariant **A** w miejscu zwanym Bonnet Rouge, skręca w lewo, na południe. Długa perspektywa widokowa Alei Główniej przyciąga wzrok na południe. Następnie szlak skręca na wschód i zygakiem, na południowy wschód, dociera do ostatniego odcinka wariantu **A**, w okolicy Le Grand Nadeau. Wariant **B** w Bonnet Rouge ciągnie się dalej na zachód i pod kątem prostym skręca na południe. Dalej, w kierunku południowym droga zagłębia się coraz bardziej w las. Szlak, wspinając się, przechodzi obok miejsca Les Riberettes. Po pewnym czasie skręca ostro w lewo, na wschód i opadając, dochodzi do Alei Główniej w miejscu zwanym Le Chene d'Ecly. Tu szlak schodzi z Alei Główniej, skręca w prawo i na nowo wchodzi pod konary drzew. Ten południowo-zachodni odcinek wycieczki w okolicy La Fontaine des Chaumes łagodnie wspina się 40 m w górę. Przy Arboretum zaczyna również łagodnie opadać. Na zakręcie Głównego Szlaku Turystyki Pieszkiej z Angoumois do Perigord należy skręcić w lewo,

précèdent le bras de transept sud de l'église abbatiale de Notre-Dame. Le bras de transept nord n'est pas très visible. Il est intégré dans la maçonnerie de l'aile est du cloître. Notre vue est attirée par là. L'aile orientale a été soigneusement restaurée. Les murs sont couverts d'enduit «à l'ancienne», la maçonnerie de pierre de taille est badigeonnée, les menuiseries, avec des vitraux dans les grandes baies au rez-de-chaussée et les plus petites, à «petits bois» de l'étage sont peintes en gris clair. Continuant en direction ouest, le long du mur gouttereau sud de la nef de l'église, nous arrivons jusqu'à la porte ouest. Elle est située dans le mur qui prolonge la façade occidentale de l'église (ill. 4). Ici, le sentier pénètre dans la cour ouest. Sur la gauche, dans le mur d'enceinte de l'abbaye apparaît la Porte sud, son ancienne entrée principale. La Porte sud, contrairement à la Porte est se ferme par un portail en bois plein. Conformément à la tradition locale, les vantaux sont soutenus par les deux piliers en pierre, sculptés et couronnés de sphères en pierre. C'est la sortie vers le sud, sur la route en direction du village de Charras, du hameau Le Grand Nadeau et vers l'ouest, du village de Grosbot.

Ici commence le circuit **1**. Sa variante **A** est longue de 3,8 km (environ 45 minutes à cheval), et la variante **B**, est longue de 11,5 km (environ 2 heures 15 à cheval). Le début des deux pistes (porte sud de l'abbaye) et la première partie de l'itinéraire (partie nord) est commun. Cap vers l'ouest, passons sous la voûte des arbres centenaires pour nous diriger vers le village de Grosbot. Sur la gauche, apparaissent les ruines d'Abbatiale, l'ancienne ferme des cisterciens. Entre les arbres on discerne des vestiges de murs et d'un four à pain (ill. 5). Le temps a détruit les bâtiments et a créé une décoration «naturelle». Puis le chemin tourne à angle droit au nord, arrive au village de Grosbot et tourne ensuite à gauche, vers le sud-ouest. Au carrefour notre attention est attirée par de magnifiques chênes. Non loin, une maison avec une intéressante girouette sur le faitage et une petite croix en pierre ne manquent pas d'intérêt. Ensuite l'itinéraire continue vers l'ouest. Non loin, au nord, apparaissent les bâtiments de Chez Jourde. En passant par la forêt nous arrivons au croisement avec une route descendant vers le sud. C'est

II. 5. Ruiny zabudowań folwarku na południe od opactwa Grosbot, fragment z piecem chlebowym, 2013 (fot. J. Furgalska)

III. 5. Les ruines de l'Abbatiale, l'ancienne ferme des cisterciens. Entre les arbres on discerne des débris de murs et d'un four à pain, 2013 (phot. J. Furgalska)

II. 6. Aleja kasztanowców w pobliżu bramy południowej opactwa, 2013 (fot. J. Furgalska)

III. 6. L'allée de châtaigniers à proximité de la Porte sud de l'abbaye de Grosbot, 2013 (phot. J. Furgalska)

na północny wschód. Ten południowy fragment wymaga oczyszczenia ze złamanych drzew i gęstych krzaków, które uniemożliwiają marsz piechurów, rowerów, a także przejście koni. Po kilkudziesięciu metrach szlak na nowo skręca w lewo, na północ. Wchodzimy na ścieżkę zwaną Ścieżką Sarny, *Chemin de La Biche*. Prowadzi ona przez las mieszany i dochodzi do zabudowań Le Grand Nadeau, w bezpośrednim sąsiedztwie opactwa. Koniec tego odcinka wymaga prac wyrównujących duże zagłębienia na ścieżce (*les ornières*) i dokładnego wyczyszczenia z kłujących chaszczki. W Le Grand Nadeau, za stodołą skręcamy w lewo, na północny zachód, i następnie w prawo, na północ. Pod liściastym tunelem (il. 6) dochodzimy do bramy południowej opactwa, końca wycieczki. W starych murach degustować można miód z pasieki i aromatyczną herbatę przygotowaną przez angielskich gospodarzy. Warto dodać, że duża część zachodniego odcinka szlaku **I** i jego wariant **B** wytyczonego wokół opactwa Grosbot jest jednocześnie fragmentem Głównego Szlaku Turystyki Pieszkiej łączącej tereny krainy Angoulême i Périgord (*GR de Paye entrée Angoumois et Périgord*). Nim można kontynuować wyprawę aż do ruin kościółka Rozet, położonego w pobliżu drogi D41, między Clédou a Combiers.

une ligne droite, un axe, une colonne vertébrale de bois au sud de l'abbaye. Le nom qu'elle porte «La Grande Allée» confirme son importance. Nous sommes à un endroit appelé Bonnet Rouge. Il convient de s'arrêter là pour contempler la perspective – la route qui monte vers le ciel. C'est ici que les deux sentiers, variante A et B se séparent. Si vous voulez vous balader en calèche, c'est ici que vous devez tourner à gauche et traverser la forêt en direction du sud, jusqu'au croisement avec la route D93. Tournant à gauche, la calèche vous emmène jusqu'à Charras, le village, où vous pouvez visiter l'église fortifiée et les jardins du château.

Le chemin du cavalier et du randonneur ayant choisi le circuit **I** et sa variante **A** au lieu dit Bonnet Rouge vire à gauche. La longue perspective de La Grande Allée accroche le regard et nous dirige vers le sud. Ensuite, le sentier tourne à l'est et en zigzag, vers le sud-est. Il arrive à la fin de la variante **A** au Grand Nadeau. La variante **B** au Bonnet Rouge continue plus loin à l'ouest et à angle droit tourne vers le sud. En direction du sud la piste entre de plus en plus profondément dans la forêt. Le sentier escalade la côte en cheminant à proximité du lieu-dit Les Riberettes. Après un certain temps, il tourne brusquement vers la gauche, à l'est et, en descendant il arrive dans un endroit appelé Le Chêne d'Ecly. Ici l'itinéraire traverse La Grande Allée, tourne à droite et à nouveau s'enfonce sous les branches des arbres, dans la forêt. Ce tronçon sud-ouest de la piste à La Fontaine des Chaumes remonte tout doucement vers le haut d'environ 40 mètres. Près de l'Arboretum, il commence à redescendre. À la rencontre avec le GR de Pays entre l'Angoumois et le Périgord il faut tourner à gauche, vers le nord-est. Cette partie sud de l'itinéraire nécessiterait un nettoyage. Plusieurs arbres cassés et les arbustes très denses barrant la piste, empêchant la marche des randonneurs, le passage des vélos et des chevaux. Après plusieurs dizaines de mètres le sentier à nouveau tourne à gauche, vers le nord. Nous rentrons sur le «Chemin de La Biche». Il traverse la forêt mixte et arrive au Grand Nadeau, à proximité immédiate de l'abbaye. La fin de cette section nécessite des travaux pour faire disparaître les profondes ornières et un profond nettoyage (ronces et autres arbustes poussent sur le chemin). Au Grand Nadeau, au coin d'une grange il faut tourner à gauche, vers le nord-ouest. Le chemin s'enfonce sous une voûte couverte de branches et de feuilles (ill. 6) et arrive, après un petit virage à droite à la Porte sud de l'abbaye. C'est la fin bien méritée de l'excursion. Au retour dans les vieux murs, nous pouvons déguster le miel des ruches de l'abbaye et le thé aromatique préparés par les propriétaires anglais. Il est à noter qu'une grande partie ouest de la variante B du circuit 1 autour de l'abbaye de Grosbot fait également partie des Chemins de Grand Randonnée (GR de Pays entre Angoumois et Périgord). En l'empruntant, il est possible de continuer le voyage jusqu'aux ruines de l'église de Rozet, près de la route D41, entre le village de Clédou et de Combiers.

Bien préservé et restauré, l'ensemble des bâtiments de l'abbaye de Grosbot est une petite perle, un joyau miniature dans le monde des grandes abbayes, apparu à la suite des préceptes donnés par Robert de Molesme. Peu d'entre eux

Dobrze zachowany i odrestaurowany zespół pocysterski opactwa Grosbot jest miniaturową perełką w świecie wielkich opactw, którym początek dały idee Roberta de Moleme. Niewiele z nich w takim stanie przetrwało do naszych czasów. Dlatego dużym zainteresowaniem będą się zapewne cieszyły wizyty w Grosbot, przejażdżki wierzchem na koniu w otaczających je lasach i spacer w bryczce po okolicznych wsiach i miasteczkach. Noclegi i wyżywienie możliwe są w pobliskich gospodarstwach rolniczych, domach letniskowych, klubach jeździeckich i pokojach gościnnych, stancjach. Ich adresy i kontakty podane będą w ramach działalności stowarzyszenia *Via Equidia*, w specjalnie w tym celu opracowanych przewodnikach i na stronach informacyjnych dostępnych przez Internet.

ont survécu dans cet état jusqu'à nos jours. Par conséquent, je vous invite à visiter l'abbaye de Grosbot, à marcher, à vous promener à cheval dans les forêts ou à vous balader en calèche à travers les hameaux et les villages environnants. Les exercices équestres et l'accompagnement professionnel pendant les balades pourraient se faire grâce aux moniteurs diplômés des centres équestres de la région. L'hébergement et la restauration sont possibles dans les fermes, gîtes et dans les chambres d'hôtes. Leurs adresses et leurs contacts seront accessibles dans le cadre des activités de l'association *Via Equidia*. Les informations préparées spécialement seront disponibles dans les guides et sur le site Internet.

Bibliografia/Bibliographie

- [1] Semur F., *Abbayes, Prieurés et Commanderies de l'Ancienne France (vers IVe siècle–vers XVIIIe siècle): Poitou, Charente, Vendée*, Rouillac 1984.
- [2] Sepulchre B., *Charras/Château*, [w:] Sepulchre B., *Château, Logis et Demeures Anciennes de la Charente*, Librairie Bruno Sepulchre, [b.m.w.] 2005, 214–215.
- [3] George J., *Les Eglises de France – Charente*, Librairie Perriol–Rouillac, Paris 1933.
- [4] *Liste des parcs et jardins protégés au titre des monuments historiques*, www.culture.gouv.fr/culture/organisation/dapa/jardins-proteges.pdf [accédé: 21.03.2013].
- [5] Munier E., *A grand maître grand serviteur*, [w:] Munier E., *L'Angoumois à la fin de l'Ancien Régime*, Librairie Bruno Sepulchre, Paris 1981.
- [6] Horton M., Robson Brown K., *An Aristocratic Mausoleum at Grosbot Abbey (Poitou-Charente, France)*, [w:] M. Costen (ed.), *People and Places, Essay in Honour of Mick Aston*, Oxbow Books, Oxford 2007.
- [7] Larigaudière-Beijeaud M., *Grosbot. Situation Economique et Politique*, „Bulletins et Mémoires 1999 – Extrait, Société Archéologique et Historique de La Charente” 1999.
- [8] Barreau A., *Chapelain de N.-D. D'Obezine, Notre-Dame d'Obezine à travers les ages*, Joannes Baptista, Engolismae die 24 february 1938.
- [9] Historia Opactwa Grosbot dostępna na stronie internetowej „Abbaye de Fontaine Vive, 16380 Charras”, <http://www.fontainevive.com/> [accédé: 23.08.2013].
- [10] George J., Guerin-Boutaud A., *Les Eglises Romanes de l'Ancien Diocèse d'Angoulême*, Editions Librairie Perriol–Rouillac, [Charente 1928].
- [11] Ternet S., *Les églises romanes d'Angoumois*, t. 1: *Bâtisseurs et modes de construction en Angoumois romain*, Le Croît vif, Paris 2006.

Streszczenie

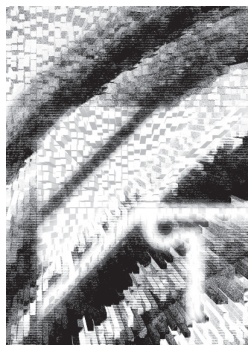
Via Equidia to pomysł na odkrywanie „w rytmie konia” naturalnych pejzaży oraz zabytków, inny sposób poznawania historii. To innowacyjna koncepcja turystyki, której zadaniem jest „umożliwienie współlistnienia tradycyjnego świata koni ze współczesnym światem cywilizacji wiejskiej i miejskiej”. To projekt zespołu tras konnych złożonych z dróg już istniejących, które należy skatalogować, opisać i przywrócić do użytkowania, a także szlaków nowych, wytyczonych jako marszrut tematyczne, o przebiegu dostosowanym do poziomu umiejętności jeździeckich i stopnia zainteresowania zabytkami. Celem działania *Via Equidia* jest również przywrócenie do życia wymierających rzemiosł związanych z tradycyjnym użytkowaniem konia – tej „najpiękniejszej zdobyczy ludzkości”. Towarzyszyć temu ma rewaloryzacja i rewitalizacja zabytkowych miejsc i obiektów związanych z transportem konnym (kuźnie, karczmy, zajazdy). *Via Equidia* proponuje udostępnienie, na wspólny użytek jeźdźców, piechurów i cyklistów, już istniejących, zaadaptowanych na potrzeby turystyki specyficznych miejsc i obiektów (postoje, popasy, schroniska, wodopoje, brody, sanitariaty). Pomysł narodził się we Francji, w departamencie Charente. Przewidywana jest możliwość rozszerzenia terenu objętego jego zasięgiem na sąsiednie departamenty, a nawet terytorium całej Francji. Szczególnie interesujące mogłyby być szlaki tematyczne, które łączyłyby Francję z innymi krajami Europy. *Via Equidia Cisterciena* jest propozycją szlaku łączącego nicią starych dróg zabytkowe zespoły cysterskie i pocysterskie. To idea przemieszczania się nie tylko w przestrzeni, ale i w czasie, drogami, po których przeszły konwoje cysterskie, jadące budować nowe opactwa. Pierwszym etapem jest pocysterski zespół opactwa Grosbot w departamencie Charente, we Francji. Wytyczono i opisano trasy dwóch wycieczek, umożliwiających odkrycie i zwiedzanie opactwa i jego okolic.

Słowa kluczowe: dziedzictwo kulturowe, historia, cystersi, konie, turystyka

Resumé

Via Equidia c'est l'idée de découvrir «au rythme du pas du cheval» les paysages naturels et le patrimoine, une autre façon d'apprendre l'histoire. C'est un nouveau concept touristique pour: «pouvoir vivre ensemble le monde du cheval, le monde agricole, rural et urbain», un réseau de chemins équestres, composé de chemins déjà existants, à recenser, rétablir et revaloriser et de chemins à créer. L'association veut proposer plusieurs itinéraires à parcourir, en fonction du temps disponible, des niveaux d'équitation acquis et de l'intérêt pour le patrimoine. Le but du projet est également la restauration des activités liées au monde équin, redécouverte, préservation des métiers, des professions et des traditions et des lieux liés à la «plus belle conquête de l'Homme». *Via Equidia* envisage la mise en valeur et réutilisation des équipements anciens liés au monde du cheval (forges, auberges, relais) et la création des équipements spécifiques (stationnements, haltes de repos, abris, abreuvoirs, gués, sanitaires, signalétique) partagés par les cavaliers, les randonneurs et les cyclistes. Le projet est né dans le département de la Charente. Cependant, il est prévu d'étendre ces balades sur d'autres territoires. Les «circuits à thèmes» pourraient lier plusieurs départements français et d'autres pays d'Europe. *Via Equidia Cisterciena* est une proposition de «circuits à thèmes» en rapport avec les voyages le long des chemins empruntés par les convois cisterciens pour bâtir les nouvelles abbayes. La première étape proposée en Charente est l'abbaye de Grosbot. Deux circuits sont tracés pour découvrir l'abbaye et ses alentours.

Mots Clés: patrimoine, histoire, cisterciens, chevaux, tourisme

Krzysztof Woźniak*

*Cerkiew Świętej Trójcy w Hajnówce
i Podwyższenia Krzyża Świętego w Jałówce*

*The Holy Trinity Orthodox Church in Hajnówka
and the Holy Cross Exaltation Orthodox Church in Jałówka*

Wprowadzenie

Wypracowywanie przez chrześcijański wschód tradycji architektonicznej przebiegało niemal równoległe i w powiązaniu z rozwojem przypisywanej jej bogatej symboliki, choć niejednokrotnie kierunek wynikania nie jest tu oczywisty. Oba te aspekty – architektoniczny i teologiczny – choć związane ze sobą, nie są jednak tożsame, a żaden z nich nie jest mniej ważny dla zrozumienia kultury materialnej chrześcijaństwa ortodoksyjnego. W literaturze dość obszernie opisano aspekt znaczeniowy przestrzeni cerkiewnej [1–5]. W niniejszym artykule skoncentrowano się raczej na formie architektonicznej przedstawianych obiektów, choć oczywiście nie w oderwaniu od warstwy treściowej.

Cerkwie powstałe w Polsce od zakończenia drugiej wojny światowej w większości budowane były w jednej z dwóch konwencji: historyzującej lub zdystansowanej do architektonicznej tradycji prawosławnej. Przyjęto [6], że podstawą zakwalifikowania formy świątyni do pierwszego nurtu jest wykorzystanie tradycyjnego dla architektury cerkiewnej układu przestrzennego, a także jednoczesna dominacja wśród zasadniczych elementów go budujących takich, których formy są zdecydowanie bliskie rozwiązaniom historycznym lub dosłownie przywołują ich

Introduction

The formation of an architectural tradition by Eastern Christianity took place almost parallel and in connection with the development of rich symbolism attributed to it, although the direction of implication is not always so obvious here. Both of these aspects – architectural and theological – although they are connected, they are not identical to each other and what is even more, neither of them is less important for understanding the material culture of Orthodox Christianity. In literature, the significance aspect of the Orthodox Church space has been widely discussed so far [1–5]. In this article, the main focus is placed on the architectural form of the presented structures, however, by no means are they perceived separately from their content.

Orthodox churches, which were built in Poland after World War II, in most cases, were erected according to one of the two following conventions: the historicizing one or the one that was distanced from the orthodox architectural tradition. It was assumed [6] that the basis for qualifying the church form to the former trend constitutes the application of a traditional spatial arrangement typical of the Orthodox church architecture as well as simultaneous dominance among essential building elements whose forms are definitely close to historical solutions or literally refer to their shapes. The latter trend comprises churches whose arrangements as well as basic elements forming them express a certain distance towards those standards. This distance may take

* Wydział Budownictwa, Architektury i Inżynierii Środowiska Politechniki Łódzkiej/Faculty of Civil Engineering, Architecture and Environmental Engineering, Lodz University of Technology.

kształty. Drugi nurt tworzą świątynie, których układ oraz zasadnicze elementy go budujące wyrażają dystans do tychże wzorców. Dystans może przybrać postać zupełnej rezygnacji z ich zastosowania lub twórczą ich reinterpretację. Określenie formy świątyni jako współczesnej nie wyklucza zatem inspiracji układem tradycyjnym. Nie zawsze jednak współczesność w przypadku architektury cerkiewnej oznacza nowoczesność lub choćby nowatorstwo. Wyrazistymi przykładami świątyn historyzujących są cerkwie: Podwyższenia Krzyża Świętego w Jałównie na Podlasiu¹ (prawosławna, 1959–1962) [7], Narodzenia Przenajświętszej Bogarodzicy w Gródku na Podlasiu² (prawosławna, 1946–1969), Wniebowstąpienia Pańskiego w Klejnikach na Podlasiu³ (prawosławna, 1974–1988), Opieki Matki Bożej w Bielsku Podlaskim⁴ (prawosławna, 1999–2008), świętego Mikołaja w Częstochowie⁵ (prawosławna, od 1999), św. Mikołaja w Szczecinie⁶ (prawosławna, 2003–2010) [9] i inne. Świątynie nurtu współczesnego to na przykład: Świętej Trójcy w Hajnówce⁷ (prawosławna, 1973–1992) [10], Narodzenia Przenajświętszej Bogarodzicy w Białym Borze na Pomorzu Zachodnim⁸ (greckokatolicka, 1992–1997) [11], Świętego Ducha w Białymstoku⁹ (prawosławna, od 1982) [12], Świętych Niewiast Niosących Wonności w Czarnej Białostockiej¹⁰ (prawosławna, 1984–1996) [13], Świętego Jana Teologa w Dąbrowie Białostockiej¹¹ (prawosławna, 1983–1988) [14] czy świętych Olgi i Włodzimierza w Wydminach na Mazurach¹² (greckokatolicka, 2002–2004).

Jako podstawowy punkt odniesienia dla architektonicznej tradycji cerkiewnej kręgu kulturowego wschodniej Europy przyjęto układ krzyżowo-kopułowy, w bizantyńskiej lub bizantyńsko-ruskiej interpretacji. Jego geneza nie jest do końca jasna, wiadomo jednak, że w Bizancjum, skłaniającym się już od czasów Justyniana ku układom centralnym, został znacznie rozwinięty i udoskonalony. Choć dojrzała forma tego układu ukształtowała się dopiero w wieku IX, domniemywa się jego związki z wczesną z architekturą Gruzji i Armenii [15].

Układ ten mógł być rozwiązany na planie krzyża lub prostokątnym, z czterema słupami w środku, dzielącymi przestrzeń wnętrza na dziewięć pól. W obu wypadkach świątynię przekrywano dwiema walcowymi kolebkami, rozpiętymi wzdłuż głównych osi świątyni. W środkowym kwadracie, w przecięciu kolebek sytuowano kopułę. W Bizancjum, przez zastosowanie pendentywów, wypracowano rozwiązanie umożliwiające rozpięcie ol-

the form of total resignation from using them or the form of their creative re-interpretation. Therefore, defining the church form as a modern one does not rule out a traditional arrangement inspiration. However, modern times in the case of Orthodox church architecture do not always mean modernity or at least novelty. Expressive examples of historicizing Orthodox sacral buildings are the following churches: The Holy Cross Exaltation Church in Jałówka in Podlasie¹ (Orthodox, 1959–1962) [7], Birth of the Mother of God Church in Gródek in Podlasie² (Orthodox, 1946–1969), The Ascension of Jesus Church in Klejniki in Podlasie³ (Orthodox, 1974–1988), Care of Mother of God Church in Bielsko Podlaskie⁴ (Orthodox, 1999–2008), Saint Nicholas Church in Częstochowa⁵ (Orthodox, since 1999), Saint Nicholas Church in Szczecin⁶ (Orthodox, 2003–2010) [9] and others. The modern trend churches are, for example, as follows: The Holy Trinity Church in Hajnówka⁷ (Orthodox, 1973–1992) [10], Birth of the Mother of God Church in Biały Bór in Western Pomerania⁸ (Greek Orthodox, 1992–1997) [11], The Holy Spirit Church in Białystok⁹ (Orthodox, since 1982) [12], Saint Women Carrying Spices Church in Czarna Białostocka¹⁰ (Orthodox, 1984–1996) [13], Saint John the Theologian Church in Dąbrowa Białostocka¹¹ (Orthodox, 1983–1988) [14] or Saint Olga and Vladimir Church in Wydminy in Masuria¹² (Orthodox, 2002–2004).

Across-dome system in the Byzantine or Byzantine-Russian interpretation was adopted as the basic reference point for the Orthodox Church architectural tradition of the cultural circle of Eastern Europe. Its origin is not quite clear, however, this system was known to have been significantly developed and improved in Byzantium which was inclined to central systems already since the Justinian times. Although a mature form of this system was finally developed as late as in the 9th century, it presumably had connections with early architecture of Georgia and Armenia [15].

This system could be designed on the cross plan or the rectangular plan with four pillars in the centre which divided the space of the interior into nine fields. In both cases, the church was covered with two cylindrical barrels stretching along the main axes of the church. A dome was situated in the central square in the intersection of barrels. In Byzantium, by the usage of a pendentive, a solution was worked out that made it possible to place huge domes above the square plan¹³, which made an

¹ Autorstwa Aleksandra Grygorowicza.

² Znane jest jedynie nazwisko autora świątyni: Mieszkowski [8].

³ Zaprojektowana przez Adama Stalony-Dobrzańskiego oraz Irenę Małofiejew.

⁴ Autorstwa Jerzego Uścińowicza.

⁵ Autorstwa Michała Bałasz.

⁶ Zaprojektowana przez Marka Gnasia.

⁷ Autorstwa Aleksandra Grygorowicza.

⁸ Zaprojektowana przez Jerzego Nowosielskiego przy udziale Bogdana Kotarby.

⁹ Zaprojektowana przez Jana Kabac.

¹⁰ Autorstwa Michała Bałasz.

¹¹ Świątynię zaprojektował Jerzy Kuźmienko.

¹² Autorstwa Jarosława Gumieniaka i Jerzego Wiensko.

¹ By Aleksander Grygorowicz.

² Only the surname of the church's author is known: Mieszkowski [8].

³ Designed by Adam Stalony-Dobrzański and Irena Małofiejew.

⁴ By Jerzy Uścińowicz.

⁵ By Michał Bałasz.

⁶ Designed by Marek Gnaś.

⁷ By Aleksander Grygorowicz.

⁸ Designed by Jerzy Nowosielski with the participation of Bogdan Kotarba.

⁹ Designed by Jan Kabac.

¹⁰ By Michał Bałasz.

¹¹ The church was designed by Jerzy Kuźmienko.

¹² By Jarosław Gumieniak and Jerzy Wiensko.

¹³ In Rome they were constructed rather above the circular plan.

brzymich kopuł nad planem kwadratowym¹³, co umożliwia stworzenie wrażenia dużej lekkości. Już w tymże okresie świątynia obrazowała rzeczywistość niebiańską, co szczególnie podkreślała centralna kopuła. W założeniu miała sprawiać wrażenie niczym niepodpartej [16]. Okna w bębnie podkopiulowym wpuszczały światło, a we wnętrzu kopuły umieszczano wizerunek Chrystusa Pantokratora. Chrześcijaństwo wschodnie postrzega tradycję, w tym materialną, jako gwarancję ortodoksyjności wiary [1] – przestrzega zatem (czy wręcz go wydatnia) starotestamentowego zwyczaju [8] trójdzielnego¹⁴ kształtowania wnętrza świątyni, stosowania apsydy (o genezie związanej z kulturą zachodnią), a także orientacji świątyni na wschód¹⁵. VII i VIII w. przyniósł ustalenie kanonu liturgii bizantyńskiej, której układ wiąże się z koniecznością wydzielenia w planie związanych z prezbiterium pomieszczeń – prothesis i diakonikonu, czyli pastoforiów. Na Rusi bizantyński układ rozbudowano o dodatkowe przęsła, często o jedną dodatkową parę słupów, uzyskując układ dwunastopolowy. Na terenach dzisiejszej Polski, prócz form bezpośrednio osadzonych w kulturze bizantyńsko-ruskiej, powstawały też obiekty wpisane w kultury regionalne, zwłaszcza bojkowską i lemnowską. Wśród współczesnych obiektów o tego typu formach można wymienić cerkiew świętego Michała Archanioła w Kulasznie na Podkarpaciu¹⁶ (grekokatolicka, 2004–2006) czy świętego Mikołaja w Zyndranowej na Podkarpaciu¹⁷ (prawosławna, 1983/?–1985).

Cerkiew Świętej Trójcy w Hajnówce i Podwyższenia Krzyża Świętego w Jałówce w ujęciu porównawczym

Do niniejszych porównań wybrano cerkwie o niebanalnej architekturze, a jednocześnie wyraziście ilustrujące każdy z nurtów, czyli świątynie w Hajnówce i Jałówce. Konstrukcja obiektów w integralny sposób wpisuje się w ich ogólną dyspozycję przestrzenną, co jest zgodne nie tylko z ideą form strukturalnych, ale przede wszystkim z przedstawioną we wstępie architektoniczną tradycją cerkiewną.

Zdystansowanie formy cerkwi Świętej Trójcy w Hajnówce do tradycji nie polega na całkowitej jej negacji, lecz raczej na twórczym jej przekształceniu i reinterpretowaniu za pomocą współczesnych środków wyrazu. Świątynia zbudowana została na nieregularnym i asymetrycznym planie, zbliżonym w kształcie do prostokątnego, z dołożoną w zachodniej części wolno stojącą dzwonicą na podkowiastym planie, związanym jednak organicznie z rzutem głównego korpusu (il. 1A). W środku obiektu znajdują się cztery dość potężne słupy. Już w tych zasadniczych elementach planu widać inspirację tradycyjnym

impression of great lightness. Already in that period the church represented a heavenly reality, which was especially emphasized by its central dome. It was supposed to give the impression of being unsupported by anything [16]. Windows in the under-dome tholobate let the light in, while inside of the dome the image of Jesus Christ Pantocrator was placed. Eastern Christianity perceives tradition, including the material one, as a guarantee of faith orthodoxy [1] – therefore it observes (or even enhances) the Old Testament custom [8] of the triple¹⁴ arrangement of the church interior, the employment of an apse (with the origins connected with the western culture) as well as orientating the church towards the east¹⁵. The 7th and 8th centuries brought the establishment of a Byzantium liturgy canon whose system is connected with the necessity to separate rooms connected with the presbytery in the plan – prothesis and diaconicon, i.e. pastophoria. In Rus' the Byzantine system was extended by additional spans and often by one additional pair of pillars achieving in this way a twelve-field system. In the area of today's Poland, apart from the forms directly settled in Byzantine and Russian culture, also structures typical of regional cultures, in particular of Boyko and Lemko Republic were built. Among contemporary structures of this type of forms we can also mention Saint Michael Archangel Orthodox Church in Kulaszne in Prykarpattia¹⁶ (Greek Orthodox, 2004–2006) or Saint Nicholas Orthodox Church in Zyndranowa in Prykarpattia¹⁷ (Orthodox Church, 1983/?–1985).

The Holy Trinity Orthodox Church in Hajnówka and the Holy Cross Exaltation Church in Jałówka in a comparative approach

For the purpose of the present comparisons, orthodox churches with original architecture were chosen illustrating expressively each of these trends at the same time, namely, churches in Hajnówka and Jałówka. Constructions of these churches refer to their general spatial disposition in an integral way, which is in accordance not only with the idea of structural forms, but first of all with the architectural Orthodox Church tradition that was presented in the introduction.

The fact that the form of the Holy Trinity Orthodox Church in Hajnówka distances itself from tradition does not consist in its total negation, but rather in its creative transformation and reinterpretation by employing modern means of expression. The church was built on an irregular and asymmetric plan similar to a rectangular one in its shape with an added detached bell tower on a horseshoe plan in its western part, however organically connected with the floor plan of the main body (Fig. 1A).

¹³ W Rzymie konstruowano je raczej nad rzutem kolistym.

¹⁴ Podział na nartek, nawę i prezbiterium.

¹⁵ Na samym początku (nie licząc tzw. świątyń domowych) świątynie chrześcijańskie kierowano ku zachodowi, na przykład wczesnochrześcijańską bazylikę św. Piotra w Rzymie.

¹⁶ Autorstwa Bogdana Jezierskiego.

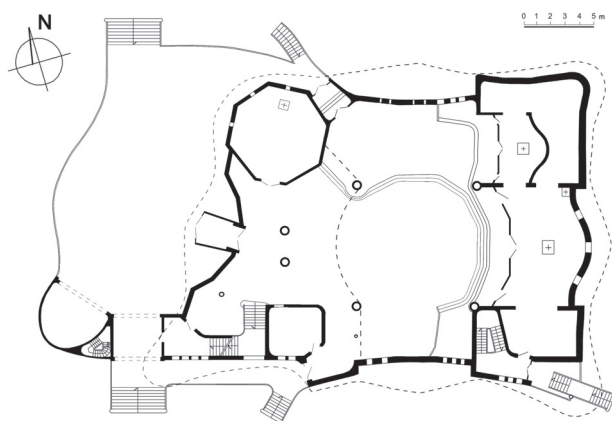
¹⁷ Zaprojektowana przez Aleksandra Chylaka.

¹⁴ Division into a narthex, nave and presbytery.

¹⁵ At the very beginning (apart from the so called home temples) Christian churches were oriented towards the west, e.g. early Christian St. Peter's Basilica in Rome.

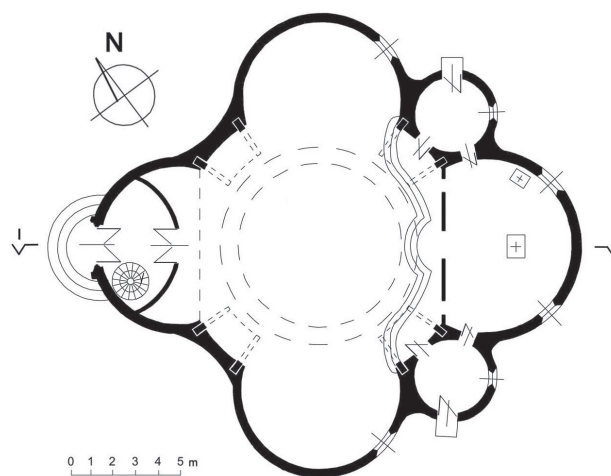
¹⁶ By Bogdan Jezierski.

¹⁷ Designed by Aleksander Chylak.

Il. 1A. Cerkiew Świętej Trójcy w Hajnówce. Plan świątyni (oprac. K. Woźniak)

Fig. 1A. Hajnówka. The Holy Trinity Orthodox Church. Plan (by K. Woźniak)

Il. 1B. Cerkiew Podwyższenia Krzyża Świętego w Jałówce. Plan świątyni (oprac. K. Woźniak)

Fig. 1B. Jałówka. The Holy Cross Exaltation Orthodox Church. Plan (by K. Woźniak)

układem krzyżowo-kopułowym. Przy prezbiterium zaznaczono krzywoliniowy rodzaj apsydy o nieregularnej krzywiznie, zbliżonej do wycinka okręgu. Budynek przekryto cienkościenną łupinową powłoką żelbetową, opartą na ścianach zewnętrznych i słupach. Ukształtowana jest ona w taki sposób, że ponad głównymi osiami świątyni tworzy paraboliczne kolebki, a w ich skrzyżowaniu umieszczono współczesną interpretację kopuły w formie wysokiego stożka. Przejście od kwadratowego planu wyznaczonego przez słupy do kołowego planu podstawy stożka rozwiązano za pomocą wydłużonych, parabolicznych pendentywów. Zbliżone do kształtów geometrycznych formy przekrycia połączone są płynnie w miękkiej, niegeometryczny sposób¹⁸. Łupinowa powierzchnia ekspresyjnie przekrywa też pastoforia, a zwłaszcza przestrzeń nad ofiarnikiem, oraz tworzy dodatkową, mniejszą stożkową kopułę nad baptysterium.

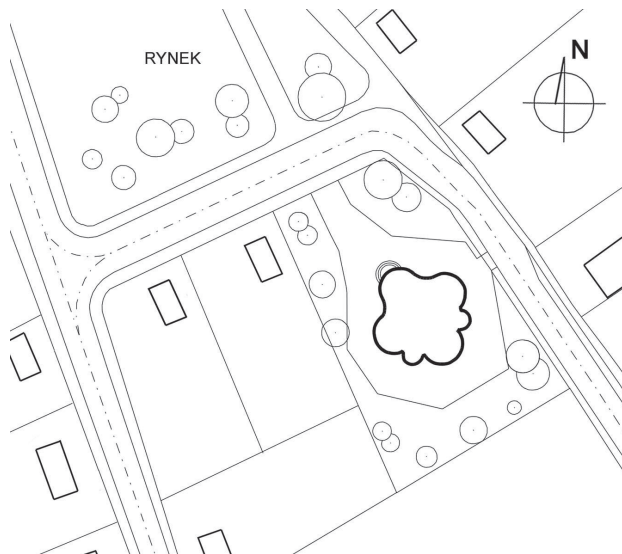
Cerkiew Podwyższenia Krzyża Świętego w Jałówce powstała według odmiennej koncepcji, na planie tetrakonchowym (il. 1B). Jest to w istocie plan krzyżowy, rozbudowany o dwa okrągłe pomieszczenia, kryjące pastoforia, umieszczone pomiędzy ramionami krzyża od strony prezbiterium. Plan ten, nawiązujący do cerkwi zakaukaskich, takich jak w Dźweli-Gawazi (Gruzja) czy w Bagaranie (Armenia), świetnie nadaje się do realizacji bizantyńskiego schematu krzyżowo-kopułowego. Ponad nim rozpięto dwie kolebki krzyżujące się w centrum kopułowym. Kolebki zakończone są apsydalnie w ramionach krzyża, również kolebka w ramieniu prezbiterialnym. Lekko stożkowa forma bębna zbliża rozwiązanie do tradycyjnego, podobnie jak historyzujący, hemisferyczny kształt kopuły. Jednak forma leżących pomiędzy ramionami krzyża czterech potężnych żelbetowych słupów została potraktowana w sposób zdecydowanie odbiegający od rozwiązań historycznych, wręcz modernizujący. Obszerne wnęki w słupach stanowią czytelne nawiązanie do apsydiol występujących zwłaszcza w cerkwiach

Inside the building there are four quite huge pillars. Yet in these basic elements of the plan we can notice an inspiration with the traditional ribbed and dome system. A curvilinear type of an apse with irregular curvature similar to a circle section was marked by the presbytery. The building was covered with thin shell reinforced concrete coating supported by external walls and pillars. It is shaped in such a way that above the main axes of the church it forms parabolic barrels and a modern interpretation of the dome in the form of a high cone was situated in their crossing. The passage from the square plan designated by pillars to the circle plan of the conical base was solved by means of elongated parabolic pendentives. Forms of the cover, which are similar to geometrical shapes, are connected smoothly in a soft and non-geometrical way¹⁸. The shell surface also covers the pastophoria in an expressive way, particularly the space above the sacrifice and it also forms an additional smaller conical dome above the baptistry.

The Holy Cross Exaltation Orthodox Church in Jałówka was built according to a different concept on the tetra-shell plan (Fig. 1B). In fact, it is a cross plan developed by two circular rooms with pastophoria and situated between the arms of the cross from the presbytery side. This plan, referring to Transcaucasia orthodox churches such as churches in Dźweli-Gawazi (Georgia) or in Bagaran (Armenia), is excellently suitable for the realization of a Byzantine cross-dome scheme. Above the plan, there are two barrels which criss-cross in the dome centre. The barrels are completed with apses in the arms of the cross as well as the barrel in the presbytery arm. A slightly conical form of the tholobate is close to the traditional solution as it is the case with a historicizing and hemispheric shape of the dome. However, the form of four huge reinforced concrete pillars situated among the arms

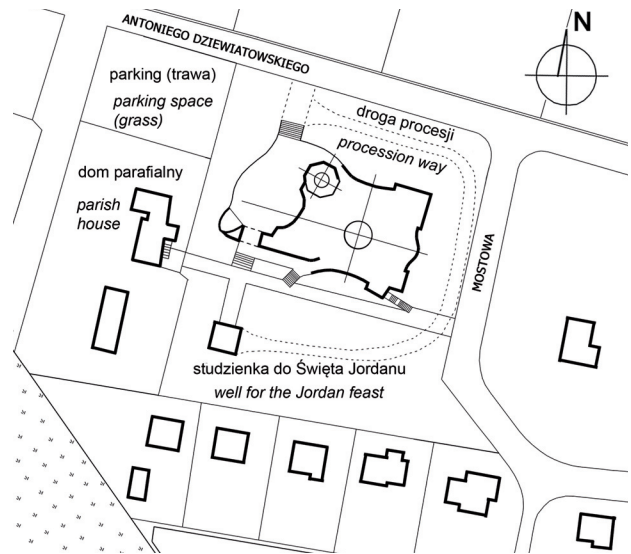
¹⁸ Jak zauważa Jerzy Uścińowicz w [1].

¹⁸ According to Jerzy Uścińowicz in [1].

II. 2A. Cerkiew Podwyższenia Krzyża Świętego w Jałówce.
Lokalizacja (oprac. K. Woźniak)

Fig. 2A. Jałówka. The Holy Cross Exaltation Orthodox Church.
Localization (by K. Woźniak)

II. 2B. Cerkiew Świętej Trójcy w Hajnówce. Lokalizacja
(oprac. K. Woźniak)

Fig. 2B. Hajnówka. The Holy Trinity Orthodox Church. Localization
(by K. Woźniak)

ormiańskich i gruzińskich, na przykład typu Dżwari (Armenia i Gruzja). Wnęki te nadają słupom lekkości. Pomimo współcześnie rozwiązanej partii słupów¹⁹, wśród elementów budujących bizantyński układ dominują formy bliskie historycznym – forma świątyni jest więc zdecydowanie historyzująca.

Obie świątynie integralnie łączą komponent tradycyjny i współczesny i są wyrazistymi przykładami odmiennego podejścia do problemu projektowania współczesnej cerkwi. Obiekty osadzone zostały w różnych kontekstach urbanistycznych – w małej, przygranicznej wsi (Jałówka) oraz w mieście powiatowym (Hajnówka). Zdeterminowało to ich różne skale. Odmienne potrzeby różniących się wielkością wspólnot religijnych wpłynęły na inne programy funkcjonalne obu założeń. Program ten jest bogaty w funkcje towarzyszące w hajnowskim obiekcie, zaprojektowanym łącznie dla pięciu tysięcy osób²⁰, pełniącym ponadto funkcję soboru, zupełnie inny zaś dla niewielkiej cerkwi jałowskiej.

Jałówka, położona tuż przy białoruskiej granicy, ma dziś charakter niewielkiej wsi. Jej początki sięgają prawdopodobnie czasów średniowiecza, gdy tereny te były częścią Księstwa Pińskiego (wcześniej Księstwa Wołyńsko-Halickiego), włączonego za Kazimierza Wielkiego do Polski [17]. Pierwsza lokacja Jałówki (niegdyś miasta) na prawie magdeburskim miała miejsce za Władysława Jagiełły, druga w roku 1545. Podczas drugiej lokacji istniała tu już cerkiew, usytuowana najprawdopodobniej w tym samym miejscu co dziś [17], czyli na działce położonej przy centralnym placu. W otaczającej plac

of the cross was treated in a way that definitely differs from historical solutions or it is even modernizing. Spacious niches in the pillars constitute a legible reference to apses appearing particularly in Armenian and Georgian orthodox churches, for example, of Dżwari type (Armenia and Georgia). These niches make the pillars look light. In spite of a modern solution of the pillars' part¹⁹, the forms close to the historical ones are dominant among the elements that create the Byzantine system – thus the form of the church is definitely historicizing.

Both churches integrally connect a traditional and modern component and constitute expressive examples of a different approach to the issue of designing a modern orthodox church. The buildings were set in various urban contexts – in a small border village (Jałówka) and in a county town (Hajnówka). This determined their various scales. Different needs of various size religious communities influenced other functional programmes of both layouts. In the structure of Hajnówka, which was designed for five thousand people²⁰ and it additionally fulfilled the function of a council, this programme is rich in associated functions, whereas it is completely different for the small orthodox church in Jałówka.

Today Jałówka, which is situated just next to the Belarusian border, has the character of a small village. Its beginnings probably date back to the medieval times when these areas were a part of the Kingdom of Pinsk (earlier Kingdom of Galicia–Volhynia) and were incorporated into Poland during the reign of Casimir III the Great [17]. Jałówka (which was once a town) was granted Magdeburg

¹⁹ Zgodnie z intencją autora elementy te manifestują współczesną proveniencję obiektu [17, s. 102].

²⁰ Sumarycznie dla dolnej i górnej cerkwi, a ponadto pomieszczeń towarzyszących.

¹⁹ According to the author's intention, these elements manifest the contemporary provenience of the building [17, p. 102].

²⁰ Cumulatively, for the upper and lower church as well as for the accompanying rooms.

zabudowie dominują parterowe domy z dwuspadowym dachem. Działka cerkiewna zamyka wnętrze placu od strony południowo-wschodniej (il. 2A). Sama świątynia stanowi dominantę płaskiego placu o niewielkiej skali, dostosowanej do wiejskiego otoczenia. Jej lokalne znaczenie urbanistyczne jest jednak bardzo udane, wyraźnie góruje ona nad otaczającą bardzo niską zabudową i organizuje przestrzeń wnętrza placu. Podobnie porządkująco oddziałuje wolno stojąca (choć związana z ogrodzeniem) dzwonnica. Świątynia jest zatem dobrze wpisana w kontekst tej niewielkiej miejscowości. Niestety uwarunkowania urbanistyczne wymusiły zorientowanie obiektu prezbiterium w stronę południowo-wschodnią.

Hajnówka jest 20-tysięcznym miastem na Podlasiu z trzema prawosławnymi świątyniami. Cerkiew pod wezwaniem Świętej Trójcy stanowi dominantę wysokościową, pozytywnie oddziałującą na panoramę miasta, zwłaszcza przy wjeździe od strony zachodniej (od strony Bielska Podlaskiego). Stanowi jednocześnie lokalną dominantę wśród otaczającej niskiej zabudowy mieszkalnej (na przykład przy ul. Mostowej). Leżąc przy północno-wschodnim narożniku płaskiej działki, tworzy część pierzei ul. Dziewiatowskiego, a także niewielkiej ulicy łączącej ją z ul. Mostową (il. 2B). Przestrzeń po przeciwnej niż cerkiew stronie ul. Dziewiatowskiego jest mocno zdegradowana urbanistycznie, stąd świątynia ma o wiele słabsze znaczenie jako ściana placu utworzonego samorzutnie przed wycofanym w głąb działki ośrodkiem sportowym, niż potencjalnie wynika to z usytuowania obiektu. Nieco lepiej zagospodarowana jest przestrzeń przed leżącym dalej, obok ośrodka sportowego, niskim budynkiem Hajnowskiego Domu Kultury. Cerkiew stanowi pewnego rodzaju zamknięcie tego placu. Zamyka również kompozycyjnie wnętrza kilku pobliskich ulic (na przykład ul. Dziewiatowskiego), dla obserwatora patrzącego z pobliskiego ronda, a także z ul. Ogińskiego czy Moniuszki.

Kontekst urbanistyczny, tak różny w obu wypadkach, niesie jednak istotną informację o aktywnym włączeniu obu świątyń w otaczającą przestrzeń oraz dostosowaniu ich form do specyfiki środowiska urbanistycznego. Należy zatem podkreślić silną kontekstualność jednego i drugiego obiektu. Cerkiew w Jałówce usytuowana została w pewnej odległości od brzegów działki, mniej więcej na jej środku. Dom parafialny zbudowano na odrębnej działce, na wschód od cerkwi. Niezbędny podczas celebracji święta Jordana dostęp do wody ogranicza się do zwykłego kranu, być może prowizorycznego. Trasa procesji przebiega wokół świątyni. Działka zawiera również przylegającą do zewnętrznego ogrodzenia dzwonnice wraz z kaplicą i salą katechetyczną w dolnej kondygnacji.

Działka, na której położona jest hajnowska cerkiew, jest dość obszerna. Wokół świątyni zaprojektowano trasę do odbywania procesji, włączając w nią podest przed zachodnim wejściem. Od strony południowej znajduje się pod zadaszeniem studnia, używana podczas święta Jordana. Studnia zwieńczona jest, podobnie jak baptysterium i dzwonnica, cebulastą formą. Na działce znajduje się również dom parafialny od strony zachodniej i niewielki parking od strony północno-zachodniej. Dzwonnica przy hajnowskiej świątyni związana jest organicznie z bryłą

Rights for the first time during the reign of Władysław Jagiełło (Jogaila reign) and then in 1545 for the second time. At the time of the second foundation charter an Orthodox church already existed here and it was situated probably in the same place as today [17], i.e. on the plot of land located near the central square. One-storey houses with gable roofs dominate in the building development surrounding the square. The church itself with its plot of land closes the square interior from the south-east side (Fig. 2A). The church constitutes a dominant of a flat square with a small scale adapted to the village surroundings. In any case, its local urban significance is really successful as it clearly towers over the surrounding very low building development and organizes the interior of the square. A detached bell tower (although connected with the fence) has a similar ordering impingement. Therefore, the church blends in with the urban context of this small village quite well. Unfortunately, urban conditions influenced the position of the church presbytery which was oriented towards the south-east side.

Hajnówka is a town in Podlachia with 20 thousand residents and three orthodox churches. The Holy Trinity Orthodox Church constitutes a height dominant which positively influences the town panorama, in particular at the entrance from the western side (from Bielsko Podlaskie direction). At the same time it constitutes a local dominant among the surrounding low building development (for example in Mostowa Street). Being situated at the north-east corner of the flat plot of land, it forms a part of the frontage of Dziewiatowski Street and also a small street connecting it with Mostowa Street (Fig. 2B). The space of Dziewiatowski Street which is on the opposite side of this church is highly degraded as regards urban development, hence the church has much less importance as the wall of the square formed spontaneously in front of the sport centre which is extended into the plot of land, than it potentially results from the location of the building. Land development in the area in front of a low building of the Hajnowski Cultural Centre located further near the sport centre is in a slightly better condition. The Orthodox church constitutes a sort of closure of this square. It also closes compositionally the interiors of the nearby streets (for example, Dziewiatowski Street), for an observer watching the area from a nearby roundabout and also from Ogiński Street or Moniuszko Street.

However, the urban context, so different in both cases, conveys a significant message about incorporating both churches into the surrounding space as well as adapting their forms to the specificity of the urban environment. Therefore, the strong contextual aspect of both buildings ought to be emphasised. The Orthodox church in Jałówka was situated in some distance from the edges of the plot of land, more or less in the middle of it. The parish house was built to the east of the church on a separate plot of land. Access to water, which is indispensable during the celebration of Jordan Baptism, is limited to a simple tap, possibly even a temporary one. The route of the procession runs around the church. The plot also includes a bell tower with a chapel and a catechetical room in the low storey adjacent to the external fence.

Il. 3A. Cerkiew Świętej Trójcy w Hajnówce. Dzwonnica
(fot. K. Woźniak)

Fig. 3A. Hajnówka. The Holy Trinity Orthodox Church. Campanile
(photo by K. Woźniak)

Il. 3B. Cerkiew Podwyższenia Krzyża Świętego w Jałówce. Dzwonnica
(fot. K. Woźniak)

Fig. 3B. Jałówka. The Holy Cross Exaltation Orthodox Church.
Campanile (photo by K. Woźniak)

cerkwi (il. 3A) i połączona z nią przewiązką na wysokości około 5 metrów. Czasza dzwonnicy skierowana została w stronę miasta, jakby niezależnie od kierunków wyznaczonych przez osie świątyni i działkę cerkiewną. Przy okazji należy wspomnieć o specyfice usytuowania hajnowskiej cerkwi. Zasadnicze osie orientowanej na wschód (z niewielkim odchyleniem ku południowi) świątyni są równoległe do brzegów działki, co powoduje, że zachodnia jej część wychodzi na sąsiadującą z działką niewielką drogę dojazdową, prowadzącą do kilku posesji. Zasadnicze wejście na działkę znajduje się od strony ul. Dziewiatowskiego (o randze zbiorczej), sąsiadującej z działką od północy. Zastniaty w ten sposób konflikt urbanistyczny został rozwiązany bardzo zręcznym złamaniem głównej osi podłużnej świątyni. Jej część zachodnia została nakierowana lekko w stronę głównego wejścia na działkę, ku północy. Zasadnicze przełamanie kierunku ruchu od bramy do wejścia do świątyni następuje jednak na żelbetowym podeście, organizującym przestrzeń wejściową.

Istotne różnice pomiędzy obiektami ujawniają się już w ich planach. Asymetryczny, nieregularny plan świątyni hajnowskiej można przeciwstawić symetrycznemu, regularnemu założeniu historyzującej cerkwi w Jałówce. W projekcie tej drugiej świątyni posłużono się liniami o geometrycznych kształtach, wśród których dominują wycinki okręgu. Widoczne są one nie tylko w planie nawy, narteksu, pastoforiów, konch, ale także w sferycznych elementach przekrycia świątyni, również w bębnie i w kopule. Te regularne krzywizny zapewniają pewną tradycyjną miękkość, wyrażającą jednocześnie emanację świata

The plot of land on which Hajnówka Orthodox church is situated is quite large. A procession route was designed around the church, which also included a platform in front of the western entrance. In the south there is a roofed well which is used during Jordan Baptism celebrations. The well is surmounted, similarly to the baptistery and bell tower, by means of an onion-shaped form. On the plot there is also a parish house on the west side and a small car park on the north-west side. The bell tower located near the church is organically connected with the church structure (Fig. 3A) and linked with it by means of lacing at a height of five meters. The bell tower calotte is directed towards the town as if independently of directions designated by the church axes and the church plot of land. Yet another aspect worth mentioning is the specificity of the location of Hajnówka orthodox church. The basis axes of the oriented to the east church are parallel to the edges of the plot, which results in the fact that its western part extends to the neighbouring small road leading to several estates. The main entrance to the plot is located in Dziewiatowski Street (of collective rank) neighbouring the plot from the north. The urban conflict, which appeared in this way, was solved by a clever act of breaking the main longitudinal axis of the church. Its western part was slightly directed to the main entrance of the plot towards the north. However, the essential part of breaking the direction from the gate to the entrance of the church takes place on the reinforced concrete platform which organizes the entrance space.

Il. 4A. Cerkiew Świętej Trójcy w Hajnówce. Bryła świątyni
(fot. K. Woźniak)

Fig. 4A. Hajnówka. The Holy Trinity Orthodox Church. Exterior
(photo by K. Woźniak)

Il. 4B. Cerkiew Świętej Trójcy w Hajnówce. Detale
(fot. K. Woźniak)

Fig. 4B. Hajnówka. The Holy Trinity Orthodox Church. Details
(photo by K. Woźniak)

Il. 4C. Cerkiew Podwyższenia Krzyża Świętego w Jałówce. Bryła świątyni
(fot. K. Woźniak)

Fig. 4C. Jałówka. The Holy Cross Exaltation Orthodox Church.
Exterior (photo by K. Woźniak)

duchowego. W hajnowskiej świątyni projektant posłużył się liniami w znacznej części nieregularnymi, w części zbliżonymi do parabolicznych (il. 4A, 4B). Miękkie, swobodny rysunek przywodzi wręcz na myśl linie odręczne. Podobny charakter mają również użyte linie proste, głównie w postaci krótkich, łamanych odcinków. Połączenie tych dwóch rodzajów linii jest silnie widoczne na przykład po bokach nawy i w części prezbiterialnej (linie krzywe) czy w części wejściowej, a także w planie związanego z nią ośmiobocznego baptysterium (linie proste).

Some significant differences between the buildings are already revealed in their plans. The asymmetric and irregular plan of the Hajnówka church can be contrasted with the symmetric and regular layout of the historicizing Orthodox church in Jałówka. In the design of the latter church the lines with geometrical shapes were used among which sections of the circle are dominant. They can be seen not only in the plan of the nave, narthex, pastophoria, shells but also in spherical elements of the church cover as well as in the tholobate and the dome. These regular curvatures provide certain traditional softness expressing at the same time the emanation of the spiritual world. In Hajnówka church the designer used lines which were for the most part irregular and partially similar to parabolic (Fig. 4A, 4B). A soft and easy drawing simply brings to mind extempore lines. Straight lines used mainly in the form of short and broken segments also have a similar character. A combination of these two kinds of lines is clearly seen, for example, on the sides of the nave and in the presbytery part (curved lines) or in the entrance part as well as in the plan of the octagonal baptistery connected with it (straight lines). A convention of connecting curvatures similar to regular (e.g. the cones of towers) with irregular curvatures dominating in the roof part was adopted in the structure. A convention of a strong sculpture character of the building can be observed in Hajnówka church. The Orthodox church in Jałówka is built rather as a simple and massive structure. This method of treating the structure is also reflected in the adopted convention of the detail form (Fig. 3B, 4C). In Jałówka church these details were drawn subtly, briefly and with great elegance as, for example, the edge of the spherical dome. In Hajnówka church, although truly elegant, they were designed with fantasy and easiness as, for example, irregularly placed windows with various forms, freely solved entrances to the church, an irregularly protruding hood of the roof or narrow longitudinal holes of the bell tower. Prominent although irregular extensions of the

W bryle przyjęto konwencję łączenia krzywizn zbliżonych do regularnych (np. stożki wież) z nieregularnymi, dominującymi w części dachowej. W hajnowskiej świątyni widać konwencję silnego rozrzeźbienia obiektu. Cerkiew w Jałówce budowana jest raczej jako bryła prosta i zwarta. Taki sposób potraktowania bryły przekłada się również na przyjętą konwencję form detali (il. 3B, 4C). W jałowskiej świątyni są one narysowane subtelnie, lapidarnie, z dużą elegancją, jak na przykład brzeg sferycznej kopuły. W świątyni hajnowskiej, choć eleganckie, zaprojektowane zostały z fantazją i swobodą, jak na przykład nieregularnie rozmieszczone okna o rozmaitych formach, swobodnie rozwiązane wejścia do świątyni, wystający nieregularnie okap dachu czy wąskie, podłużne otwory dzwonnicy. Wydatne, choć nieregularne wysunięcie brzegów łupiny poza obrys ścian zewnętrznych dodatkowo podkreśla dominujący charakter przekrycia. Bryła, podobnie jak rzut, jest rozrzeźbiona i bogata w rozwiązania szczegółowe: schody, słupy, przedsionek przekryty łupiną, podjazd dla niepełnosprawnych. Należy też zwrócić uwagę na ciekawie rozwiązany żelbetowy podest wejściowy przed świątynią hajnowską. Został on zaprojektowany miękką, płynną linią w dominującej w całym obiekcie konwencji modernistycznej. Jednocześnie stanowi nawiązanie do atriów przed wczesnochrześcijańskimi bazylikami. Atria te były wnętrzami otoczonymi kolumnadami. Przestrzeń podestu jest również zamknięta – co prawda tylko z dwóch stron – ścianą świątyni od wschodu i wieżą dzwonnicy wraz z łącznikiem od południa. Forma przekrycia obiektu nasuwa skojarzenie z miękką tkaniną, opadłą na bryłę świątyni. Oparcie powłoki na słupach, a także luźny sposób jej kształtowania wskazują na związki bryły z modernizmem. Łupinowa forma dzwonnicy zdradza inspirację kaplicą Notre Dame du Haut w Ronchamp Le Corbusiera²¹. Być może nawiązaniem do niej jest też rzeźbiarski wyraz plastyczny obiektu, a także pewna dynamika jego formy. Dynamika bryły cerkwi w Hajnówce odróżnia ją od znacznie spokojniejszej, wręcz nieco monumentalnej świątyni w Jałówce (il. 4C). Choć cerkiew jałowską cechuje też innego rodzaju dynamika, podkreślona wspomnianym zwężeniem bębna ku górze.

Dominujące w bryłach obu świątyń kopuły tradycyjnie symbolizują Chrystusa. Zakończona cebulastą formą stożkowa, ekstazyjna kopuła świątyni w Hajnówce przywołuje symbolicznie wymianę ruchów *descendit* i *ascendit* w kierunku ziemia–niebo. Kopuły obu świątyń w tradycyjny sposób zwieńczone są krzyżami. Porównanie kopuł w naturalny sposób prowadzi do porównania bębnow. W przypadku świątyni jałowskiej kopuła i bęben są elementami zdecydowanie odrębnymi, w cerkwi hajnowskiej bęben został wykonstruowany jako stożkowy, stanowiący wraz z kopułą jedną, integralną całość. Podkreślić należy, że taką integralną całość stanowi zasadniczo całe przekrycie hajnowskiego obiektu. Jest to jej silny wyróżnik, w przeciwieństwie do przekrycia cerkwi w Jałówce, w którym można precyzyjnie wydzielić przecinające się kolebki, pendentywy, bęben i kopułę.

shell edges beyond the contour of the external walls additionally emphasise a dominating character of the cover. The structure, similarly to the floor plan, is lavishly sculptured and rich in detailed solutions: stairs, pillars, a vestibule covered with a shell, a driveway for the disabled. We should also pay attention to the interestingly solved reinforced concrete entrance platform in front of Hajnówka church. It was designed by means of a soft and smooth line in a modern convention dominating in the entire structure. At the same time, it constitutes a reference to atria in front of early Christian basilicas. Atria formed interiors and were surrounded by a colonnade. The space of the platform is also closed – although on two sides only – by the church wall from the east and the bell tower along with the connector from the south. The cover form of the building brings to mind associations with a soft material falling on the church structure. The fact that the cover is supported the pillars and shaped in a free way clearly shows relations of the structure with modernism. A shell form of the bell tower shows that it was inspired by the chapel of Notre Dame du Haut in Ronchamp realized by Le Corbusier²¹. A sculptural artistic expression of the building as well as certain dynamism of its form may have been a reference to this chapel. The dynamism of the Hajnówka church structure significantly differs from the much quieter or even monumental church in Jałówka (Fig. 4C). The Jałówka Orthodox church is also characterized by another type of dynamism which was emphasized in the above mentioned tholobate narrowing upwards.

The domes which dominate in the structures of both churches traditionally symbolize Christ. The ecstatic dome of Hajnówka church, which is completed with an onion-shaped conical form, symbolically refers to an exchange of movements *descendit* and *ascendit* in the direction of earth-heaven. The domes of both churches are surmounted by crosses in a traditional way. A comparison of the domes in a natural way leads to a comparison of tholobates. In the case of Jałówka church the dome and tholobate are definitely separate, whereas in Hajnówka church the tholobate was constructed in the form of a cone thus constituting one integral entirety with the dome. It must be emphasized that basically the whole cover of Hajnówka church constitutes such an integral entirety. It is a strong differentiator of this church as opposed to the cover of Jałówka church where crossing barrels, pendentives, a tholobate and a dome can be precisely distinguished.

Although the interiors of both churches recall a ribbed-domed system, they are basically different in the disposition of space. The central interior of Jałówka church (Fig. 5A) is concentrated around the vertical axis, whereas the interior of the Hajnówka church is solved as longitudinal-central (Fig. 5B). Focusing the interior around the vertical axis of the dome space is an element of tradition as well as a canon. In simple terms, we can assume that central forms refer rather to Byzantine tradi-

²¹ Zaznacza to też Jerzy Uścińowicz w [1].

²¹ This is also emphasized by Jerzy Uścińowicz in [1].

Il. 5A. Cerkiew Podwyższenia Krzyża Świętego w Jałówce. Wnętrze (fot. K. Woźniak)

Fig. 5A. Jałówka. The Holy Cross Exaltation Orthodox Church. Interior (photo by K. Woźniak)

Choć wnętrza obu świątyń przywołują układ krzyżowo-kopułowy, to jednak różni je zasadniczo odmienna dyspozycja przestrzenna. Centralne wnętrze jałowskiego obiektu (il. 5A) jest skoncentrowane wokół osi pionowej, natomiast wnętrze świątyni hajnowskiej rozwiązane jest jako podłużno-centralne (il. 5B). Skoncentrowanie wnętrza wokół pionowej osi przestrzeni kopułowej jest elementem zarówno tradycji, jak i kanonu. Można w pewnym uproszczeniu przyjąć, że formy centralne nawiązują raczej do tradycji bizantyńskich, a formy podłużne do bizantyńsko-ruskich. Można zatem wnioskować, że wnętrza obiektów potwierdzają odwołania historyczne cerkwi w Jałówce do czasów wcześniejszych niż obiektu hajnowskiego.

Bardziej rozbudowana funkcjonalnie cerkiew w Hajnówce zawiera północny pareklezjon (boczny ołtarz), co wiąże się z wydzieleniem części nawy i przestrzennym jej przyporządkowaniem pareklezjonowi. Solea w tej świątyni została rozwiązana niezwykle oryginalnie – jest w istocie połączeniem solei pareklezjonu i głównego prezbiterium. Wydzielona nawa przy bocznym pareklezjonie znajduje się na wysokości trzeciego stopnia solei głównego prezbiterium, zatem jedynie dwa ostatnie stopnie dzielą ją od przyporządkowanej jej solei. Te dwa ostatnie stopnie obu solei zostały połączone. Ich kształt budowany jest prawie prostymi odcinkami linii łamanej, aproksymującymi płynną, swobodną krzywiznę. Wydaje się, że

Il. 5B. Cerkiew Świętej Trójcy w Hajnówce. Wnętrze (fot. K. Woźniak)

Fig. 5B. Hajnówka. The Holy Trinity Orthodox Church. Interior (photo by K. Woźniak)

tions, while longitudinal forms refer to Byzantine and Rus' traditions. Hence we can conclude that the structures' interiors prove historical references of Jałówka Orthodox church to earlier times than it is the case with Hajnówka church.

The Hajnówka Orthodox church, which is much more developed functionally, includes a northern side altar, which is connected with the act of separating a part of the nave and its spatial assigning to the side altar. In this church the soleas was arranged in a very original way – in fact it forms a combination of the side altar soleas and the main presbytery. The separated aisle at the side altar is situated at a height of the third step of the main presbytery soleas, so only the last two steps separate it from the assigned soleas. Those two last steps of both soleas were connected. Their shapes were formed by almost straight sections of the curved lines which approximated a fluent and easy curvature. It seems that the existing difference in the height between the nave and the aisle expressively emphasises the individual character of these two rooms²². The Jałówka Orthodox church, which is developed less functionally, (first of all without a parekklesion), has one soleas formed by geometrical lines constituting sections of a circle. This soleas has a distinctly separated semicircular pulpit as opposed to Hajnówka church where the pulpit was not separated at all. However, in both churches the soleas are shaped in a surrounding way; also in both of them the space of kliros was separated in accordance with the church specificity: in Jałówka two symmetrical kliros were shaped by a geometrical line, in Hajnówka it was done one-sidedly at each sanctuary with an easy and irregular line. Pastingoria are characterized by the analogous specificity. In Jałówka church they are clearly distinguished in the

²² The equal level of both connected soleas seems to indicate that the difference of heights between the nave and the aisle is a strictly architectural action and does not mean various levels of their sacralization.

powstała różnica wysokości pomiędzy nawą główną i boczną wyraziście podkreśla odrębność tych dwóch pomieszczeń²². Mniej rozbudowana funkcjonalnie cerkiew w Jałówce (przede wszystkim bez pareklezjonu) ma jedną sołeę, zbudowaną liniami geometrycznymi, stanowiącymi wycinki okręgu. Solea ta ma wyraźnie wydzieloną półkolistą ambonę, w przeciwieństwie do świątyni hajnowskiej, gdzie ambona nie została w ogóle wydzielona. W obu jednak świątyniach solee kształtowane są dookoła, w obu też wydzielono przestrzeń klirosów, zgodnie ze specyfiką obiektu: w Jałówce dwa symetryczne, kształtowane geometryczną linią, w Hajnówce jednostronnie przy każdym sanktuarium, o swobodnej, nieregularnej linii. Analogiczna specyfika charakteryzuje pastoforia. W jałowskiej świątyni są one wyraźnie wydzielone w postaci odrębnych pomieszczeń o regularnym planie. W świątyni hajnowskiej, obiekcie o współczesnej formie, pastoforia mają kształt nieregularny. Przy głównym prezbiterium wydzielono południowy diakonikon, a prothesis rozwiązane jest w formie aneksu z żertwiennikiem. Boczny ołtarz otoczony jest z tyłu i od północy jednym pomieszczeniem z wydzieloną umownie funkcją prothesis i diakonikonu. Można zatem mówić o dosłownym wydzieleniu tych towarzyszących pomieszczeń w obiekcie jałowskim i o pewnej umowności ich przestrzeni w obiekcie hajnowskim. W obu cerkwiach pastoforia są wielkościami i funkcjonalnie podporządkowane przestrzeni sanktuarium. W przypadku prothesis jest to zgodne z jego symboliczną wymową (groty betlejemskiej) i wynika z jego służebnej roli wobec sanktuarium.

Świątynie różnią się nieco układem apsyd. W cerkwi w Jałówce, prócz głównej apsydy, opartej na konsze prezbiterialnej, mamy jeszcze rozwiązane na planie koła pastoforia, kształtujące rodzaj apsyd. W obiekcie hajnowskim apsyda o przetworzonej nieco formie przypisana jest głównemu sanktuarium, ale także przy bocznym pareklezjonie utworzono rodzaj apsydy, mającej przełożenie na ukształtowanie przestrzeni zewnętrznej ponad dachem. Ściana apsydalna (nazywana też ścianą niezburzalną) oznacza symbolicznie Maryję, poprzez którą przyszedł na świat Chrystus (stąd osiowe okno wpuszczające wschodnie światło) i nikt więcej (co symbolicznie wyraża brak drzwi)²³. W pełni oddaje tę symbolikę zakończenie prezbiterium hajnowskiej cerkwi. W świątyni w Jałówce brakuje osiowego okna, są jednak dwa inne symetrycznie ułożone okna po obu stronach części prezbiterialnej, co wydaje się tę symbolikę w pewien sposób również przywoływać. Omawiając cerkiew w Jałówce, nie sposób nie wspomnieć o polichromiach wykonanych pod koniec lat sześćdziesiątych przez Józefa Łotowskiego [17].

Sanktuarium oznacza tradycyjnie raj, również Królestwo Boże zrealizowane w Eucharystii, a także Bogarodzicę, Boską naturę Chrystusa, Kościół Triumfujący czy duszę człowieka [8]. To bogate w symboliczne znaczenia

form of separate rooms with a regular plan. In Hajnówka church, which is a modern form structure, pastophoria have an irregular shape. Near the main presbytery there is the southern diaconicon and the prothesis is in the form of an annex with a sacrifice altar. From the north and at the back the side altar is surrounded by one separate room with the conventionally separated function of prothesis and diaconicon. Therefore, we can talk about a literal separation of these two accompanying rooms in Jałówka church and about certain conventionality of their space in Hajnówka church. In both churches pastophoria are subordinate to the sanctuary space as regards their dimension and functionality. In the case of the prothesis, it is in accordance with its symbolic meaning (Bethlehem Grotto) and results from its menial role for the sanctuary.

The two churches in question slightly differ from each other in terms of the apses' system. In the church in Jałówka apart from the main apse based on the presbytery conch we also have a solution on the plan of the pastophoria circle shaping the type of apses. In the church in Hajnówka the apse with a slightly transformed form was assigned to the main sanctuary, but also near the side altar a type of apse was made which reflected the external space arrangement above the roof. The apse wall (also called the wall never to be demolished) is a symbolic representation of Mary thanks to whom Christ came to this world (thus the axial window letting the light in from the east) and nobody else (which is symbolically expressed by the absence of a door)²³. This symbolism is fully exemplified by the presbytery closure of Hajnówka church. Jałówka church lacks an axial window, however there are two other windows symmetrically placed on both sides of the presbytery part, which also seems to emphasise this symbolic meaning. While discussing Jałówka church we cannot fail to mention polychrome decorations which were made by Józef Łotowski at the end of the 1960s [17].

The Sanctuary traditionally means Eden and also Kingdom of God realized in the Eucharist as well as Mother of God, Divine nature of Christ, Triumphant Church or man's soul [8]. This holiest place rich in symbolic meaning was treated differently in both structures – in Jałówka in the form of a regular, conch-shaped room covered with a regular barrel and slightly less regularly in the Hajnówka structure. There it was realized between two parallel walls and on one side it was limited by the iconostasis which was directed to the dome centre in a surrounding way as well as by the apse wall with an irregular curvature. It was covered by a barrel with a curvature similar to parabolic.

Also in the case of the nave the main differentiator of specificity of both churches is a certain regularity of their forms. The nave in Jałówka church, which is realized in the form of two conch arms of the cross, is characterised by specific geometry of its plan shape, whereas the nave in Hajnówka church is characterized by considerable freedom of the solution. The nave symbolizes not only the created world (placed under the dome-

²² Równy poziom obu połączonych solei wydaje się wskazywać, że różnica wysokości obu naw jest zabiegiem *stricte* architektonicznym i nie wskazuje tutaj symbolicznie na różne poziomy ich sakralizacji.

²³ Na podstawie: [1].

²³ On the basis of [1].

najświętsze miejsce potraktowane zostało w obu obiektach odmiennie – w Jałówce w postaci regularnego, konchowego pomieszczenia, nakrytego regularną kolebką, i nieco mniej regularnie w obiekcie hajnowskim. Zostało ono tam rozwiązane pomiędzy dwoma równoległymi ścianami, ograniczone z jednej strony dookoła ukierunkowanym ku centrum kopułowemu ikonostasem oraz ścianą apsydalną o nieregularnej krzywiźnie. Przekryte zostało kolebką o krzywiźnie zbliżonej do parabolicznej.

Również i w przypadku nawy głównym wyróżnikiem specyfiki obu świątyń jest regularność ich form. Rozwiązana w dwóch konchowych ramionach krzyża nawa cerkwi w Jałówce odznacza się pewną geometrycznością kształtu jej rzutu, zaś nawę cerkwi hajnowskiej cechuje duża swoboda rozwiązania. Nawa symbolizuje świat stworzony (umiejscowiony pod kopułą-niebem i w pewnej opozycji do sanktuarium), ale również świat odkupiony i przemieniony przez Boga, a także niebo [2]. Znaczenie to podkreśla zarówno usytuowanie nawy między narteksem a sanktuarium, jak i kopuła ponad nawą. W obu porównywanych obiektach symbolika ta została wydatnie wyeksponowana. Następuje w nich spotkanie dwóch najważniejszych osi świątyni: horyzontalnej i wertykalnej. Naos cerkwi w Jałówce ma charakter centralny, dookolny, silnie skoncentrowany wokół osi pionowej. To właśnie w naosie relatywnie najsilniej zmanifestowana została współczesna proveniencja historyzującego obiektu schodzącymi się ku górze słupami. Tworzy to oryginalny kształt wnętrza, przekładający się na jego specyficzną atmosferę. Ponad słupami umieszczono pendentywy, również o nieco oryginalnej, wydłużonej formie. Ponad pendentywami znajduje się zwężający się ku górze bęben, który jest silnie przeparty trapezowymi oknami. Całość ma charakter silnie ekstacyjny, podkreślając kierunek ziemia-niebo. Podłużno-centralna nawa hajnowskiej cerkwi skoncentrowana jest wokół czterech dość masywnych w proporcjach słupów, na których opierają się silnie wydłużone, paraboliczne pendentywy, a na nich stożkowa kopuła. Nieregularny kształt rzutu przekłada się zdecydowanie na płynną, swobodnie kształtowaną przestrzeń nawy, ograniczoną pomieszczeniami pomocniczymi, jak ofiarnik czy baptysterium. Wspomniana linia dwóch dolnych schodków solei, kontynuowana jako element oddzielający nawę boczną od głównej, powoduje, że podłoga nawy jest ukształtowana w niezwykle oryginalny sposób. W sumie schodki te zataczają znaczną część obwodu figury zbliżonej do okręgu wokół części kopułowej. Również w podziale pionowym wnętrza nawy tradycja nakazuje widzieć obraz świata materialnego (dolna część) i duchowego (w części górnej). W obu analizowanych świątyniach podział ten został wyraziście wyartykułowany i podkreślony znacznie większym stopniem miękkości części górnej. W świątyni hajnowskiej stożek kopuły dość płynnie przechodzi w schodzące nisko pendentywy, co można odczytać jako symbol przenikania świata duchowego przez rzeczywistość Bożą oraz ludzką. Analogiczna sytuacja zachodzi w świątyni jałowskiej, gdzie kopuła dość swobodnie, bez wyraźnej granicy, łączy się z bębniem, a bęben już zupełnie płynnie przechodzi w pendentywy. Ukształtowanie tych elementów

-heaven and in certain opposition to the sanctuary), but also the world redeemed and transformed by God as well as Heaven [2]. This meaning is emphasized by locating the nave between the narthex and the sanctuary as well as by placing the dome above the nave. In both compared structures this symbolism was considerably exposed. Two most important church axes come into contact there, i.e. horizontal and vertical. The naos in Jałówka church has a central surrounding character and is strongly concentrated around the vertical axe. It is in the naos that we can observe the relatively strongest manifestations of the contemporary provenienc of the historicizing structure by means of pillars that get closer to each other while they advance towards the top. This creates an original shape of the interior that is reflected in its specific atmosphere. Above the pillars there are pendentives with an original slightly elongated form, while above the pendentives we can see a tholobate narrowing to the top that is equipped with numerous trapeze windows. The entire thing has a strongly ecstatic character emphasizing the earth-heaven direction. The longitudinal-central nave of Hajnówka church is concentrated around four quite massive in proportions pillars on which elongated and parabolic pendentives are based, topped with a conical dome. An irregular shape of the plan is definitely reflected in the fluent and freely shaped space of the nave which is limited by subsidiary rooms such as a sacrifice room or a baptistery. The above mentioned line of two lower steps of the soleas continuing as an element separating the aisle and the nave is arranged in such a way that the shape of the nave floor acquires a uniquely original form. In fact, these steps are on quite a big part of the circumference of a figure that is similar to the circle around the dome part. Also in the vertical division of the nave interior according to tradition we can see the picture of the material world (lower part) and spiritual world (upper part). In both analysed churches this division was expressively articulated and emphasised by means of a much bigger degree of softness of the upper part. In Hajnówka church the dome cone quite fluently changes into low pendentives, which can be understood as a symbol of permeation of the spiritual world through the reality of God and man. An analogous situation can be observed in Jałówka church where the dome is connected with the tholobate quite freely and without any clear border, and the tholobate changes into pendentives in a completely fluent way. This specific shape of those elements does not originate directly from tradition but it is rather the author's own idea, i.e. of Professor Aleksander Grygorowicz.

Pillars constitute an interesting element of comparisons. A sharp division into the accepted historicizing and modern concept was not manifested in them because it is in Jałówka church where these pillars are definitely modern. In Hajnówka church massive pillars change into untypical shape of pendentives but they themselves have a cylindrical shape similar to a traditional one. In both cases the main pillars which support the dome appear in a traditional number of four. In the eastern theology this number signifies four evangelists.

w taki specyficzny sposób nie wywodzi się bezpośrednio z tradycji, a jest raczej autorskim pomysłem profesora Grygorowicza.

Ciekawy element porównań stanowią słupy. Nie został w nich zmanifestowany ostry podział na przyjętą koncepcję historyzującą i współczesną, albowiem to właśnie w cerkwi jałowskiej te słupy są zdecydowanie współczesne. W świątyni w Hajnówce masywne słupy przechodzą w nietypowy kształt pendentywów, ale jednak same w sobie mają kształt walcowy, zbliżony do tradycyjnych. W obu wypadkach główne słupy, podtrzymujące kopułę, występują w tradycyjnej liczbie czterech. Taka ich liczba we wschodniej teologii oznacza czterech ewangelistów.

Wyrazista różnica w koncepcji projektowej obiektu o konwencji współczesnej i historyzującej ujawnia się też w sposobie rozwiązania przestrzeni kopułowej. Przestrzeń ta została potraktowana tradycyjnie w świątyni jałowskiej. Od wewnątrz widoczna jest sferyczna czasza kopuły opartej na bębnie. Czasza ta jest zgodnie z tradycją obficie oświetlona poprzez okna w bębnie. Twórczo potraktowane zostało wnętrze kopuły cerkwi hajnowskiej. Jest ono bardziej stożkiem (rozświetlonym znajdującym się na szczycie okienkiem), aniżeli czaszą. Silnie ekstatyczny wyraz tejże kopuły zdecydowanie ujawnia symbolikę wymiany ruchu zstępującego i wstępującego, jaki następuje w kontakcie rzeczywistości ziemskiej ze światem duchowym. Taki ekstatyczny sposób ukształtowania kopuły nic nie ujmuje z przypisanej jej tradycją funkcji. Wewnątrz stożkowej kopuły nie umieszczono wizerunku Chrystusa Pantokratora, co tradycyjnie powinno akcentować chrystopologiczną jej wymowę. Choć realizacja tego wizerunku byłaby nieco trudniejsza do rozwiązania pod względem plastycznym we wnętrzu stożkowym niż w sferycznym, wydaje się jednak, że była możliwa. Kopuła świątyni w Jałówce, potraktowana konsekwentnie tradycyjnie, w oczywisty sposób spełnia wymóg przywołania opisanych treści symbolicznych. Godne podkreślenia jest, że kopuły obu analizowanych obiektów wykorzystują znaczący kształt okręgu jako symbol Boga. Sposób ukształtowania kopuły wpływa istotnie na dyspozycję światłem. Element ten, budujący istotny aspekt przestrzeni wnętrza cerkwi, jest wymownie odmienny w obu porównywanych obiektach. W jałowskiej świątyni bardzo tradycyjny, obficie przeszklony bęben kieruje najsilniejsze oświetlenie na czaszę kopuły, a prezbiterialne okna zdecydowanie słabiej oświetlają sanktuarium. Nawa doświetlona jest dwoma bocznymi oknami. Jest to najbardziej zakorzeniony w tradycji bizantyńsko-ruskiej sposób oświetlenia. Oświetlenie świątyni hajnowskiej jest nieco bardziej złożone. Światło jest obecne w najsilniej usakralizowanych miejscach, czyli w sanktuarium i kopule. Kopuła jest jednak oświetlona nie od spodu – w samym jej szczycie znajduje się niewielkie kwadratowe okno. Prócz tego dość intensywne światło, choć nieregularnie rozdysponowane, dociera z boków nawy, podkreślając oś główną świątyni. W owym podkreśleniu osi głównej można dostrzec odległą inspirację wczesnochrześcijańską bazyliką, a w nieregularności rozmieszczenia okien (il. 6A) – sakralnymi obiektami Le Corbusiera. Zastosowany w hajnowskiej cerkwi sposób oświetlenia, nieco nowatorsko interpretujący rozwiąza-

An expressive difference in the design concept of the structure with a modern and historicizing convention is also revealed in the solution of the dome space. This space was treated traditionally in Jałówka church. A spherical calotte of the dome based on the tholobate can be seen from the inside. According to tradition, this calotte is lavishly lighted through the windows in the tholobate. The interior of the dome in Hajnówka church was treated creatively. It is more a cone (lighted by a window situated at the top) than a calotte. A strongly ecstatic expression of this dome definitely reveals symbolism of the exchange of descending and ascending movement, which appears in the contact of the earth reality with the spiritual world. This ecstatic way of shaping the dome does not diminish the traditional function which is assigned to it. Inside the conical dome there is no image of Christ Pantocrator, which should traditionally emphasize its Christological significance. Although the realization of this image would have been a bit more difficult to be performed in the conical interior than in the spherical one as regards artistic performance, it seems that it could have been possible. The church dome in Jałówka, which was treated consequently in a traditional way, obviously fulfils the requirement of evoking the described symbolic substance. It is worth emphasizing that the domes of both analysed structures use a meaningful shape of the circle as a symbol of God. The way of shaping the dome significantly influences the disposition of light. This element, which builds a crucial space aspect of an Orthodox church interior, is emphatically different in both compared structures. In Jałówka church a very traditional and lavishly glazed tholobate directs the strongest lighting to the dome calotte, whereas presbytery windows provide light to the sanctuary in a definitely weaker way. The nave is lighted by two side windows. It is the way of lighting which is most rooted in the Byzantine–Rus' tradition. The lighting of Hajnówka church is a bit more complex. The light is present in the most sanctified places, i.e. in the sanctuary and the dome. However, the dome is not lighted from the bottom – there is a small square window at the very top of it. Apart from this, the light, which is quite intensive and irregular, comes from the nave sides emphasising the main axis of the church. In this emphasis of the main axis we can perceive a distant inspiration with the early Christian basilica, while the irregularity of the windows' arrangement (Fig. 6A) is visibly inspired by sacral structures by Le Corbusier. The method of lighting in Hajnówka church, which interprets historical solutions in a slightly innovative way, correctly conveys significant symbolic meanings because it emphasises the places with the greatest saturation of *sacrum*. Basically, the windows do not convey any theological meanings; however, the way of their arrangement directly reflects a significant disposition of light as well as an architectural aspect of the structure. In Jałówka church two types of windows were applied. The windows are arranged symmetrically and surmounted in a semicircular way in the lower part (Fig. 6B); moreover, there are trapeze and regular windows of the under-dome tholobate. The nave windows contain canonically performed stained glass depicting

Il. 6A. Cerkiew Świętej Trójcy w Hajnówce. Okna elewacji
(fot. K. Woźniak)

Fig. 6A. Hajnówka. The Holy Trinity Orthodox Church. Windows
(photo by K. Woźniak)

Il. 6B. Cerkiew Podwyższenia Krzyża Świętego w Jałówce. Formy okien
(fot. K. Woźniak)

Fig. 6B. Jałówka. The Holy Cross Exaltation Orthodox Church.
Windows (photo by K. Woźniak)

nia historyczne, poprawnie przynosi jednak istotne treści symboliczne, podkreśla bowiem miejsca o największym nasyceniu *sacrum*. Okna same w sobie zasadniczo nie przenoszą treści teologicznych, jednak sposób ich komponowania bezpośrednio przekłada się na istotną pod tym względem dyspozycję światłem oraz aspekt architektoniczny obiektu. W obiekcie jałowskim zastosowano dwa rodzaje okien. Symetrycznie rozmieszczone, półkolistie zwieńczone okna w dolnej części (il. 6B), a ponadto trapezowe, regularne okna bębna podkopułowego. Okna nawy zawierają kanonicznie wykonane witraże Chrystusa i Apostołów (z prawej strony) oraz witraż Bogarodnicy i świętych prawosławnych (ze strony lewej). W części prezbiterialnej znajdują się witraże świętej Eufrozyny Połockiej i Aleksandra Newskiego, doświetlające zgodnie z kanonem część prezbiterialną. Różnorodne okna cerkwi w Hajnówce, w większości również zakończone półkolistością, o rozmaitych proporcjach, zakomponowane są w sposób pozornie nieuporządkowany, nadający jednak wnętrzu oświetlenie o opisanej specyfice.

Narteks, przywołujący w swej symbolicznej warstwie świat nieprzebóstwiony, stanowi także tradycyjne miejsce aktów pokutnych. Dlatego jego materialny wyraz winien być mroczny oraz wywoływać wrażenie niewielkiego. Może on pełnić jednocześnie funkcję przedsionka świątyni. Narteksy obu porównywanych obiektów zbudowane są w oparciu o podobną zasadę ograniczenia ich wysokości płytą chóru oraz mniej lub bardziej umownego oddzielenia ich od nawy. Różnią się natomiast rozwiązaniami szczegółowymi. W świątyni hajnowskiej narteks rozwiązany został jako przestrzeń oparta na bardzo nieregularnym, wygiętym kształcie rzutu, oddzielonym od nawy dodatkową parą słupów. Zastosowano tutaj dodatkowo przedsionek, o funkcji czysto użytkowej. Wykonstruowany na zewnątrz, przed świątynią, rodzaj placu na żelbetowej rampie

Christ and the Apostles (on the right) and stained glass with images of the Mother of God and orthodox saints (on the left). In the presbytery part there is stained glass with images of Euphrosyne of Polatsk and Alexander Nevsky which light up the presbytery part in accordance with the canon. Various windows in Hajnówka church, which are also accomplished mostly in a circular way with different proportions, are designed in an apparently disordered way which in fact provides the interior with the specific lighting described above.

The narthex, which reflects the non-divinized world in its symbolic meaning, also constitutes a traditional place of the penitential rite. Therefore, its material expression should be dark and make an impression of being small. At the same time it may fulfil the function of the church vestibule. The narthexes of both compared churches are built on the basis of a similar rule of limiting their heights by means of the choir panel and more or less conventional separating them from the nave. However, they have different detail solutions. In Hajnówka church the narthex was designed as the space based on a very irregular and cambered shape of the floor plan, which is separated from the nave by an additional pair of pillars. An additional vestibule was applied with a strictly utilitarian function. A kind of square on the reinforced concrete ramp, which is constructed in front of the church, creates the form of an exonarthex. Apart from the above mentioned parts, the narthex also has a certain type of branching with an additional external entrance. The narthex has a direct connection with the staircase leading to the choir. The entrance complex in the smaller Jałówka church is much simpler. In practice, it was limited to the simple one-room narthex with regular and circular curvatures of the floor plan. In this room there are small and circular stairs leading to the choir.

tworzy formę egzonarteksu. Poza wymienionymi częściami narteks ma jeszcze pewnego rodzaju odgałęzienie z dodatkowym wejściem zewnętrznym. Narteks ma bezpośrednie połączenie z klatką schodową prowadzącą na chór. O wiele prostszy jest zespół wejściowy w mniejszej cerkwi w Jałówce. Ograniczony został praktycznie do jednoprzestrzennego, prostego narteksu o regularnych, kołowych krzywiznach rzutu. W pomieszczeniu tym znajdują się niewielkie, okrągłe schody prowadzące na chór.

Ołtarz stanowi centrum oraz esencję sakralnego wymiaru obiektu. W obu usytuowany został tradycyjnie, czyli na osi głównej obiektu, w centrum przestrzeni sanktuarium, i w obu przypadkach rozwiązany został na rzucie kwadratowym. Niezbędnym elementem wnętrza świątyni wschodniej jest przegroda ołtarzowa, zasłaniająca przed oczami wiernych miejsce najświętsze. W tradycji ruskiej przegroda ta ewoluowała do rozbudowanych form ikonostasu. W cerkwi jałowskiej umieszczono bardzo tradycyjną jego formę, zaś w świątyni w Hajnówce zrealizowano ikonostas autorski, współczesny, żelbetowy, obłożony ceramiką. Jego forma pozostaje w ścisłym związku z kontekstem całej świątyni. Powtarza on paraboliczne kształty sklepień w formie drzwi carskich i diakońskich. Łuk tęczy, silnie nasycony symbolicznie, oznaczający między innymi przymierze człowieka z Bogiem, został w tejże cerkwi również rozwiązany parabolicznie i wyróżniony intensywnym kolorem pomarańczowym oraz veraikonem. Przy okazji omawiania wnętrza hajnowskiej cerkwi trzeba też zwrócić uwagę na ogromny i niezwykle udany panikadylion, zaprojektowany przez autora świątyni, a także na świetnie wpisane we wnętrze polichromie autorstwa Dymitriosia Andonopulosa. Niestety, choć na bardzo wysokim poziomie artystycznym, konwencja polichromii nie do końca jest zgodna z intencjami profesora Grygorowicza, który zamierzał powierzyć ich zaprojektowanie oraz wykonanie współpracującemu z nim profesorowi Jerzemu Nowosielskiemu.

Podsumowując, można powiedzieć, że świątynia w Jałówce jest w istocie kompilacją tradycji i współczesnego, wywodzącego się z modernistycznych, żelbetowych tradycji, języka architektonicznego. Niewątpliwie w świątyni tej można odnaleźć wiele historycznych inspiracji i nawiązań (bizantyński układ, wzorce zakaukaskie), ale też i rozwiązań zaczerpniętych z kultury polskiej. Łątwo zauważyć pokrewieństwo planu tej świątyni na przykład z XVII-wieczną, tradycyjną cerkwią św. Jerzego w Siemianówce. Dzwonnica jałowskiej świątyni (il. 3B) jest również pewnego rodzaju nawiązaniem do tradycyjnych w Polsce form, znanych na przykład z cerkwi w Radoszycach czy Płonnej. Tradycyjne elementy tej świątyni – skrzyżowanie kolebek i kopuła z bębniem na pendentywach – są spójnie włączone do kompozycji ze współczesnym systemem słupów. Słupy te są lekko pochylone ku środkowi, a kierunek tego pochylecia jest kontynuowany przez pendentywy i bęben kopuły (powstaje w ten sposób rodzaj stożka). Dzięki wnętrzu trudnym do uzyskania w technologii innej niż żelbet. Te czytelne elementy modernistycznego kodu kulturowego są mocno osadzone w szeroko rozumianych tradycjach cerkiewnych. Wydaje się, że w tym ukła-

The altar constitutes the centre and essence of the sacral character of the church. In both churches it was situated traditionally, i.e. on the main axis of the structure in the centre of the church space and in both structures it was designed on the square projection. The altar partition, which covers the holiest place from people's eyes, constitutes an indispensable element of the Eastern Church interior. In the Rus' tradition this partition evolved to the extended forms of iconostasis. A very traditional form of iconostasis was placed in Jałówka church, whereas in Hajnówka church the iconostasis was realised as authorial, modern, made of reinforced concrete and covered with ceramics. Its form remains in a close relation with the context of the whole church. It repeats parabolic shapes of vaults in the form of the tsarist and diaconal doors. In this church, the rainbow arch, which strongly abounds with symbols and indicates, among other things, the covenant of man with God, was also solved in a parabolic way and highlighted by an intensive orange colour as well as by *Veil of Veronica*. While discussing the interior of Hajnówka church, we should also pay attention to the huge and unusually successful panikadylion designed by the author of the church and also to the polychrome by Dymitrios Andonopulos, which excellently blends in with the rest of the interior. Unfortunately, although the polychrome convention is on a very high artistic level, it is not entirely in accordance with intentions of Professor Grygorowicz who cooperated with Professor Jerzy Nowosielski and intended to entrust him with its design and execution.

Summing up, we can state that in fact Jałówka church constitutes a compilation of tradition and a modern architectural language which originates from modernistic and reinforced concrete traditions. Undoubtedly, many historical inspirations and references (Byzantine system, Transcaucasia patterns) as well as solutions borrowed from the Polish tradition can be found in this church. It is really easy to perceive a similarity of this church plan to, for example, the 17th-century traditional Orthodox Church of Saint George in Siemianówka. The bell tower of Jałówka Church (Fig. 3B) is also a certain kind of reference to traditional forms in Poland, which, for example, are known from Orthodox churches in Radoszyce or Płonna. Traditional elements of this church – crossing of barrels and a dome with a tholobate on pendentives – are consistently incorporated into the composition with a modern system of pillars. These pillars are slightly leaning to the centre and this direction is continued by pendentives and the dome tholobate forming a kind of a cone. Thanks to the niches the edges of pillars in fact constitute plates formed to a shape that is difficult to be obtained in a technology other than reinforced concrete. These easily recognisable elements of the modernistic cultural code are firmly rooted in widely understood Orthodox traditions. It seems that in this context, we can understand this origin of the modernistic thought as a positive reaction to the 19th-century eclectic way of thinking. In Hajnówka church, apart from the abovementioned reinforced concrete shell construction [8], we can trace many other elements referring to modernism, i.e. a frame construction, a structurally independent façade with freely arranged windows, the exter-

dzie można odczytać załączek myśli o modernizmie jako pozytywnej reakcji na XIX-wieczny, eklektyczny sposób myślenia. W cerkwi hajnowskiej, prócz wymienionej już łupiny żelbetowej [8], można odnaleźć wiele innych elementów nawiązujących do modernizmu – konstrukcję szkieletową, niezależną od konstrukcji elewację ze swobodnie komponowanymi oknami, obrys zewnętrzny planu niezależny od układu słupów, niezwykle rzeźbiarskie potraktowanie materiału żelbetowego, a także detale takie jak betonowe obramowania wokół okien, liczne rozrzeźbienia, ponadto czytelna w bryle pewna inspiracja dynamiką architektury okrętowej (il. 4A i 4B). W hajnowskiej świątyni inspiracje modernizmem są zatem wyrazistsze.

Wnioski

Opisane świątynie przedstawiają istotną wartość architektoniczną. Obie są inspirowane historią i obie w czytelny sposób eksponują swoją współczesną proveniencję. Sytuują się jednak po dwóch stronach linii demarkacyjnej oddzielającej nurt historyzujący od współczesnego: świątynia jałowska konsekwentnie i ściśle przywołuje zasadnicze elementy tradycji (najczęściej bizantyńskiej), obiekt hajnowski zaś sygnalizuje pewien dystans do form historycznych, w tym wypadku oznaczający twórczą, a nawet swobodną interpretację tradycji architektonicznej. Jedna świątynia jest zdecydowanie zachowawcza, druga zdecydowanie nowatorska. Wyraziście ukazują one zasadniczą różnicę w podejściu projektowym. Przykłady te stanowią ilustrację spostrzeżenia, że postulowany w literaturze kompromis między tradycją a nowoczesnością w praktyce polega na zdecydowaniu się na jedną z wymienionych koncepcji. Może wyrażać się dwiema, dość skrajnymi, drogami, nawet w wizji tego samego autora. Porównanie świątyń, stanowiących kwintesencję obu tych konwencji, ilustruje występujące w tychże konwencjach różnice oraz równoległości.

Projekt cerkwi Świętej Trójcy stanowi przykład udanej inspiracji nowoczesnej formy tradycją. Udowadnia, że taka nowoczesna forma możliwa jest nawet w obrębie prawosławnego kanonu. Plan cerkwi w Jałowce jest natomiast udanym przykładem rozwiązania cerkwi w konwencji historyzującej. A zatem oba nurty dają możliwość tworzenia wartościowej, konsekwentnie zaprojektowanej architektury. Z samego podziału współczesnej architektury na dwa nurty nie wynika jej dualizm aksjologiczny. Obydwa opisane obiekty stanowią cenne przykłady pozytywnej odpowiedzi na problem projektowania współczesnej cerkwi.

W obu porównywanych obiektach zastosowano szczerze i konsekwentne rozwiązania formalne i materiałowe. Przykłady te pokazują, że mimo przestrzegania obowiązującego w świątyniach wschodnich kanonu możliwe jest posługiwanie się współczesnymi środkami wyrazu, i to na różne sposoby. Obie świątynie są twórczą interpretacją tego kanonu, choć jednocześnie noszą silne piętno indywidualności autora. Przykłady te udowadniają, iż możliwa jest różnorodność w myśleniu o projektowaniu obiektu sakralnego, że wciąż możliwych jest nieskończenie wiele rozwiązań projektowych. Wreszcie oba przykłady pokazują, że bardzo konserwatywna tradycja chrześcijaństwa wschodniego

nal contour of the plan independent of the arrangement of pillars, a manner of approaching the reinforced concrete material in an extremely sculptural way as well as details like concrete framing around windows, numerous sculptured elements and moreover a clearly visible inspiration with ship architecture dynamics (Fig. 4A and 4B). Indeed, in Hajnówka church inspirations with modernism are more expressive.

Conclusions

The discussed Orthodox churches represent a significant architectural value. Both of them are inspired by history and they both emphasise their contemporary provenience in a visible way. However, they are situated on opposite sides of a demarcation line that separates a historicizing trend and a modern trend, i.e. Jałówka church consequently and unambiguously reflects essential elements of tradition (mostly Byzantine tradition), on the other hand Hajnówka church signals a certain distance towards historical forms, which in this case entails a creative or even free interpretation of the architectural tradition. One church is definitely conservative in its character, while the other one is definitely innovative. They clearly depict a basic difference in the design approach. These examples illustrate the observation that the compromise between tradition and modernity, cited in literature, in practice boils down to the choice of one of these concepts. It can be expressed by two quite extreme ways even in the vision of the same author. A comparison of the churches which constitute the essence of the two concepts illustrates differences and similarities existing in the said conventions.

The Holy Trinity Orthodox Church design constitutes an example of a successful modern form inspired by tradition. It proves that this modern form is possible even within the Orthodox canon. The plan of Jałówka Church is a good example of a historicizing Orthodox Church solution. As a consequence, both of these trends provide a possibility to create valuable and consequently designed architecture. The division of modern architecture into two trends does not entail its axiological dualism. Both of the discussed structures constitute inspiring examples of a positive response to the problem of designing a contemporary orthodox church.

Straightforward and consequent solutions as to form and material were employed in both of the compared structures. These examples prove that it is possible to observe the existing orthodox canon and at the same time to use contemporary means of expression in various ways. Both buildings are a creative interpretation of this canon although they are also strongly marked with the individuality of the author. On these examples we can see that it is possible to maintain diversity in thinking about designing sacral structures and to use a multitude of design solutions. Finally, both of these examples illustrate the fact that a very conservative tradition of eastern Christianity is not closed but it is still vivid and open to development and new forms brought by modernity. By all means Hajnówka church conveys this message in a more explicit way. Both structures

nie jest zamknięta, lecz wciąż żywa i otwarta na rozwój, na formy przynoszone przez nowe czasy. Oczywiście przekaz taki w wyrazistszy sposób niesie świątynia hajnowska. Oba obiekty są świadectwem poszanowania dla dziedzictwa kulturowego i otwarcia na współczesność. Są też wymownymi przykładami, że nie można utożsamiać tradycji z powtarzaniem historycznych form. Ich autor niewątpliwie był głęboko świadomy zalewającego rynek architektury sakralnej źle pojętego historyzmu, a świątynie stanowią nań wyrazistą, konstruktywną reakcję.

give a testimony of respecting cultural heritage and openness to contemporary times. They are also shining examples that tradition is not to be identified with repeating historical forms. Their author was undoubtedly fully aware of the existence of misunderstood historicism that pours into the sacral architecture market and these orthodox churches constitute a clear constructive reaction to this phenomenon.

Translated by
Bogusław Setkowicz

Bibliografia/References

- [1] Uścińowicz J., *Symbol, archetyp, struktura: hermeneutyka tradycji w architekturze świątyni ortodoksyjnej*, Dział Wydawnictw i Poligrafii Politechniki Białostockiej, Białystok 1997.
- [2] Uścińowicz J., *Hermeneutyka tradycji w architekturze świątyni ortodoksyjnej*, Zeszyty Naukowe Politechniki Białostockiej nr 18, Architektura, Dział Wydawnictw i Poligrafii Politechniki Białostockiej, Białystok 1999, 119–131.
- [3] Uścińowicz J., *Symbol i kanon w architekturze cerkiewnej jako kategorie estetyki bizantyjskiej*, „Architektura” 1989, nr 3–4, 40–41.
- [4] Uścińowicz J., *Świątynia i symbole – historia przeszła i współczesna*, Zeszyty Naukowe Politechniki Białostockiej nr 19, Architektura, Dział Wydawnictw i Poligrafii Politechniki Białostockiej, Białystok 2002, 171–179.
- [5] Wierzbicka A.M., *Symbol jako język komunikatu we współczesnej polskiej architekturze sakralnej*, rozprawa doktorska, Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2009.
- [6] Woźniak K., *Kierunki architektury cerkiewnej po połowie XX wieku*, rozprawa doktorska, Politechnika Poznańska, Poznań 2010.
- [7] Borowik S., *Parafia w Jałówce*, „Przegląd Prawosławny” 1998, nr 4, 32–35.
- [8] Norman E., *Dom Boga*, Arkady, Warszawa 2007.
- [9] Charkiewicz J., *Dzieje parafii prawosławnej św. Mikołaja w Szczecinie*, „Wiadomości Polskiego Kościoła Prawosławnego” 2004, nr 7–8 (176–177), 24–25.
- [10] Maciuka M., Sosna G., *Zarys dziejów parafii Świętej Trójcy w Hajnówce*, „Wiadomości Polskiego Kościoła Prawosławnego” 2008, nr 1 (218), 16–17.
- [11] Woźniak K., *Nurt współczesny architektury cerkiewnej w Polsce na przykładzie świątyni w Białym Borze i Hajnówce*, [w:] A. Wawrzynek (red.), *Wybrane zagadnienia z dziedziny budownictwa. Monografia*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2009, 463–471.
- [12] Kabac J., *Cerkiew Świętego Ducha w Białymstoku*, „Architektura” 1989, nr 3–4, 42–43.
- [13] Lisowska-Siudek K., *Cerkiew w Czarnej Białostockiej*, „Architektura” 1989, nr 3–4, 49.
- [14] Kuźmienko J., *Cerkiew w Dąbrowie Białostockiej*, „Architektura” 1989, nr 3–4, 44–45.
- [15] Grygorowicz A., *Geneza i rozwój kopuły na kwadracie*, „Czasopismo Techniczne” 1963, nr 3 (59), 20–27.
- [16] Grygorowicz A., *Pogodzić tradycje ze współczesnością*, „Polska” 1980, nr 12, 45–46.
- [17] Grygorowicz A., *Cerkiew w Jałówce*, [w:] *Materiały z V Międzynarodowej Konferencji Naukowo-Technicznej Budownictwo Sakralne i Monumentalne*, Dział Wydawnictw i Poligrafii Politechniki Białostockiej, Białystok 2004, 99–105.

Streszczenie

W artykule autor przedstawia formy wyróżniających się poziomem architektonicznym cerkwi Świętej Trójcy w Hajnówce i Podwyższenia Krzyża Świętego w Jałówce, obie autorstwa prof. Aleksandra Grygorowicza. Oba te obiekty stanowią rzadki przykład udanej integracji tradycji i współczesności, często zresztą postulowanej w literaturze przedmiotu. Jednak w obu przypadkach integracji tej dokonano w ramach zupełnie innej filozofii projektowej. Świątynia jałowska, zbudowana zasadniczo w konwencji tradycyjnej, wpisuje w swój historyzujący układ współczesne, żelbetonowe elementy, czytelnie wskazujące na czas jej powstania. Obiekt hajnowski, zasadniczo modernistyczny, stanowi jednak rozpoznawalną reinterpretację tradycyjnego układu krzyżowo-kopułowego. Odmienność obu obiektów sięga o wiele dalej, co stanowi przedmiot porównań w ramach niniejszego artykułu. Nie ulega jednak wątpliwości, że oba obiekty są przede wszystkim udanymi przykładami świątyni stojących po dwóch stronach cezurę dzielącej współczesną architekturę cerkiewną na nurt tradycyjny i współczesny. Oba także stanowią konstruktywną odpowiedź na problem projektowania współczesnej cerkwi (niezwykle konserwatywny sektor architektury), a także udowadniają, że wpisanie obiektu w tradycję nie musi oznaczać czerpania z form historycznych.

Słowa kluczowe: architektura sakralna, cerkiew, świątynia

Abstract

The article presents the forms of architecturally outstanding churches The Holy Trinity Church in Hajnówka and the Holy Cross Exaltation Church in Jałówka. Both churches were designed by Professor Aleksander Grygorowicz. They are a rare example of a successful integration of tradition and contemporaneity which is often postulated in the literature on the subject. This integration is based on an entirely different design philosophy in each case. Built in a traditional and historicizing convention, the church in Jałówka contains contemporary elements made of reinforced concrete, clearly indicating the time of its construction. The modern church in Hajnówka constitutes a recognizable reinterpretation of the traditional crosswise and domed arrangement. Both objects are dissimilar in many more ways, and have been compared within this article. The churches stand on both sides of the line dividing the contemporary Orthodox church architecture into a traditional and a contemporary trend. Both churches answer constructively to the problem of designing a contemporary church (a very conservative sector of architecture), and prove that the use of traditional solutions does not have to mean culling from historical forms literally.

Key words: ecclesiastical architecture, orthodox church, temple

Opactwo cystersów w Wąchocku,
głowica kolumny w kapitularku (fot. E. Łużyniecka)
Cistercian Abbey in Wąchock, the column head
in the chapterhouse (photo by E. Łużyniecka)

WSKAZÓWKI DLA AUTORÓW

Redakcja pisma Wydziału Architektury Politechniki Wrocławskiej „Architectus”, chcąc usprawnić prace redakcyjne i edytorskie, prosi wszystkich Autorów o przestrzeganie zaproponowanych zasad w przygotowywaniu tekstów i materiałów ilustracyjnych. Zasady te należą do powszechnie obowiązujących.

Informacje ogólne

Redakcja przyjmuje niepublikowane wcześniej prace dotyczące teorii architektury, urbanistyki, kształtowania zieleni, estetyki itp. z następujących dziedzin:

- a) Dziedzictwo i współczesność
- b) Prezentacje
- c) Nasi mistrzowie
- d) Sprawozdania.

Czasopismo ukazuje się w dwóch wersjach językowych, dlatego Redakcja przyjmuje prace w języku polskim, angielskim lub innym języku kongresowym. Artykuł powinien liczyć od 0,5 do 1 arkusza wydawniczego w języku polskim.

Po akceptacji artykułu do druku Wydawca nabywa ogół praw do druku i rozpowszechniania na wszystkich polach eksploatacji. Publikacje mają wszelkie prawa zastrzeżone. Żadna część publikacji nie może być reprodukowana żadnymi dostępnymi środkami, publikowana ani udostępniana bez zgody Wydawcy i właścicieli praw autorskich.

Wersją pierwotną czasopisma jest wersja on-line.

Recenzje

Autorzy, przysyłając pracę, wyrażają zgodę na proces recenzji. Procedury recenzowania są zgodne z wytycznymi MNiSW zamieszczonymi na jego stronie (www.nauka.gov.pl). Wszystkie nadesłane prace są poddawane ocenie w pierwszej kolejności przez Redakcję, a następnie przez Recenzenta. Obowiązuje zasada dwustronnej anonimowości (double-blind). Autor jest informowany o wyniku recenzji. Ostateczną decyzję w sprawie przyjęcia do druku podejmuje Redaktor Naczelny.

Zapobieganie nierzetelności naukowej

Redakcja nie przyjmuje artykułów, w których występują zjawiska „ghostwriting” i „guest authorship”, a wszelkie wykryte nieprawidłowości będą ujawniane przez Redakcję.

Odpowiedzialność cywilna

Redakcja stara się dbać o merytoryczną zawartość pisma, jednak za treść artykułu odpowiada Autor. Redakcja i Wydawca nie ponoszą odpowiedzialności za ewentualne nierzetelności wynikające z naruszenia przez Autora praw autorskich.

Autorzy otrzymują 1 egzemplarz pisma, w którym zamieszczono artykuł.

Artykuł

Do Redakcji należy dostarczyć jeden wydruk całego artykułu (wydruk komputerowy na stronie A4, z zachowaniem podwójnej interlinii i marginesem równym 3 cm

przynajmniej z jednej strony). Koniecznie trzeba do niego dołączyć osobny wydruk wszystkich rycin i tabel.

1. Na pierwszej stronie należy podać:

- tytuł pracy w języku polskim i angielskim
- tytuł skrócony, który będzie umieszczony w żywej paginie (w obu wersjach językowych)
- pełne imię i nazwisko Autora/Autorów pracy *

* w przypisie dolnym: pełną nazwę ośrodka/ośrodków, z którego pochodzą Autorzy (w oficjalnym brzmieniu).

2. Streszczenie – do artykułu należy dołączyć streszczenie w dwóch wersjach językowych (polskiej i angielskiej). Streszczenie nie może liczyć więcej niż 300 słów.

3. Słowa kluczowe w języku polskim i angielskim (3–5 słów).

4. Przypisy – zaleca się stosowanie przypisów rzeczowych (komentujących i uzupełniających fragmenty tekstu), a nie będących li tylko powołaniami na bibliografię.

5. Skróty, symbole, terminy obcojęzyczne – należy używać tylko standardowych skrótów czy symboli, przy czym należy pamiętać o podaniu pełnej nazwy przy pierwszym pojawieniu się terminu w tekście.

6. Bibliografia

Bibliografia powinna być uporządkowana według kolejności cytowań. Nie może zawierać więcej niż 30 pozycji. Do każdej z tych pozycji powinien znaleźć się stosowny odnośnik w tekście (numer pozycji w nawiasie kwadratowym). Bibliografię należy umieścić na końcu tekstu. Obowiązuje następujący zapis adresów bibliograficznych:

• książki:

nazwisko i inicjał imienia autora, tytuł pracy, tom, nazwę wydawcy, miejsce i rok wydania, np.:

[1] Huntington S.P., *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, MUZA, Warszawa 2008.

• artykuły z czasopisma:

nazwisko i inicjał imienia autora, tytuł pracy, nazwę czasopisma w cudzysłowie, rok, tom, strony, np.:

[1] Norberg-Schulz Ch., *Heideggera myśli o architekturze*, „Architektura” 1985, Nr 1(243), 18–21.

• prace zbiorowe:

nazwisko i inicjał imienia autora, tytuł pracy, [w:] inicjał imienia i nazwisko redaktora, tytuł pracy, tom, nazwę wydawcy, miejsce i rok wydania, strony np.:

[1] Butters Ch., *Housing and timber construction in Norway: status, trends and perspectives for sustainability*, [w:] K. Kuismanen (red.), *Eco-House North*, Pohjois-Pohjanmaan Litto/Econo projekti, Oulu 2007, 138–147.

7. Ilustracje i tabele

W pracy można zamieścić do 10 ilustracji (w zależności od objętości pracy). Wszystkie ilustracje i tabele muszą być ponumerowane (zgodnie z kolejnością ich omawiania/pojawiania się w tekście) i opatrzone podpisami (w dwóch wersjach językowych – polskiej i angielskiej). W tekście należy umieścić powołania na wszystkie ilustracje i tabele (w odpowiedniej kolejności, w nawiasach okrągłych).

8. Załączniki:

- adres Autora odpowiedzialnego za korespondencję, zawierający tytuł naukowy, imię i nazwisko, adres

ośrodka, numer telefonu, adres e-mail (do wiadomości Redakcji)

- podpisane odręcznie oświadczenie, że praca powstała zgodnie z zasadami etyki obowiązującymi w nauce (wzór dostępny na stronie www czasopisma)
- pisemną akceptację artykułu przez promotora (doktoranci).

9. Wersja elektroniczna

Wraz z wydrukiem należy dostarczyć wersję elektroniczną pracy na nośnikach CD, DVD lub mailowo. Tekst w wersji ostatecznej (dokładnie tej samej co na wydruku) powinien być wpisany z rozszerzeniem rtf lub doc (docx). Ilustracje mogą być zapisane w powszechnie stosowa-

nych formatach graficznych TIFF, PCX, BMP, JPG (niekompresowany). Rozdzielczość takich plików musi wynosić 300 dpi.

Prace przygotowane niezgodnie z przedstawionymi zaleceniami będą odsyłane Autorom w celu uzupełnienia.

Korekta autorska

Po opracowaniu redakcyjnym artykułu i akceptacji tekstów przeznaczonych do druku Autorzy nie dokonują zmian w tekście, można jedynie poprawić błędy, które wynikają z formatowania i nanoszenia koniecznych poprawek redakcyjnych w tekście.

Autorzy są zobowiązani do wykonania korekty autorskiej w ciągu 3 dni od jej otrzymania.